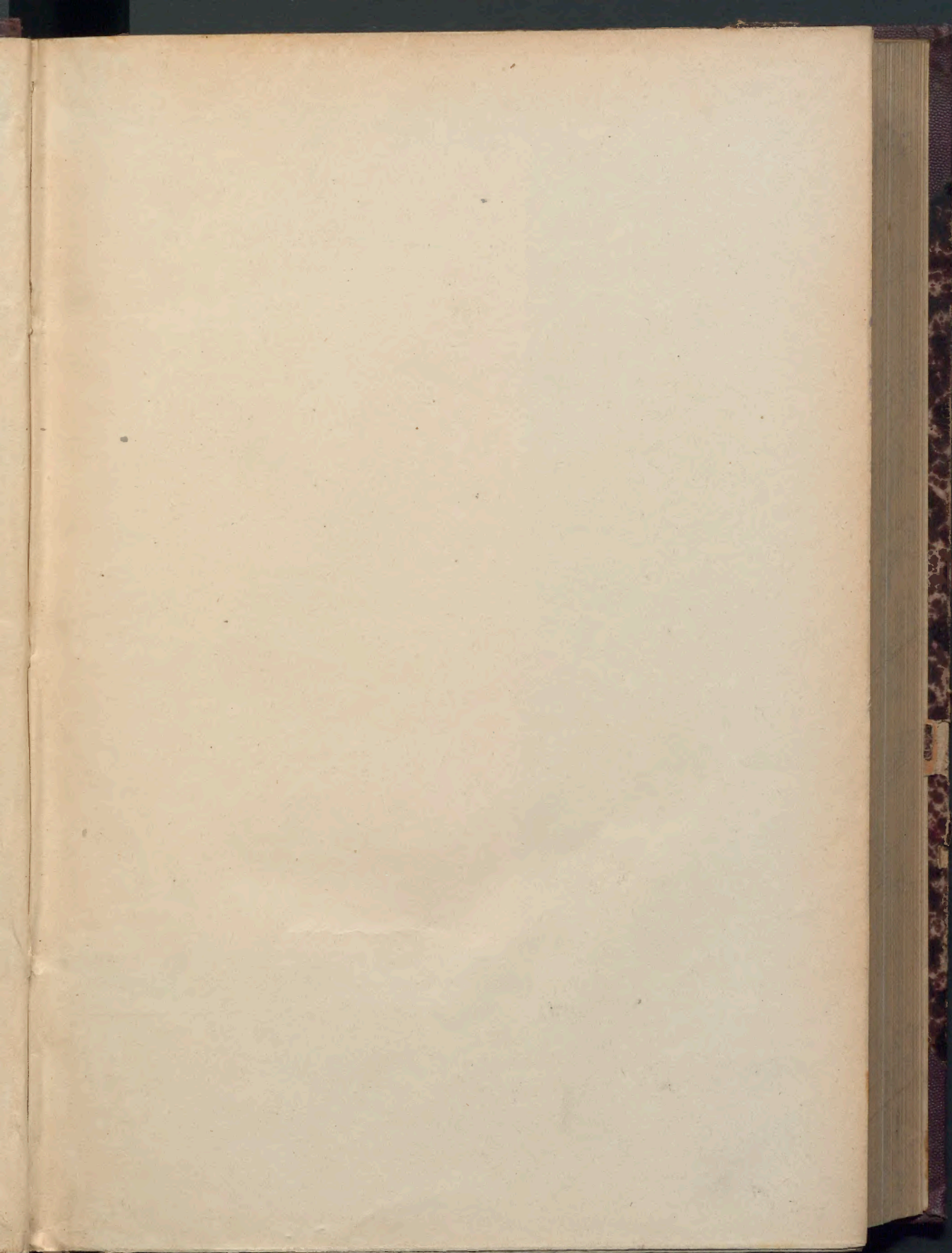

1018

L II.6

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 1

ՄԱՐՏ

ԹԻՖԼԻՍ

ԱԶԴ

Մինչև ամսագրի իրաւունք ստանալը մեր բաժանորդներէց շատերը նորոգել էին բաժանորդագրութիւնը հին հաշուով՝ ուղարկելով խմբագրութեանն ճշական ուղբի: Հարկաւոր ենք. համարում յիշեցնել այդպիսիներին, որ անմիջապէս լրացնելու են բաժնէզինը, **ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՎ ՊԱՅՆՍՈՐԴ 2 ՌՈՒՐԼԻՆ:** Ոմանք արտասահմանից ուղարկել են մեզ 6 ուղբի բաժնէզին, այդպիսիներին և առհասարակ արտասահմանից բաժանորդ գրուողներին միանգամ ընդ միշտ յայտնում ենք, որ «Լուսայի» բաժանորդավճարն այնտեղ արժէ **27 ֆրանք:**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը ոչ մի չը սպուէր յօդուած չի վերադարձնում. ցանկացողները յետ ստանալ՝ կամ պէտք է ինքնէրդ դիմեն յետ ստանալու եւ կամ ուղարկեն փոստի ծախքը:

2. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի հարկաւոր դիմում վտփոխել կամ կրճատել սպագրութի յօդուածները:

3. Խմբագրութեան ուղարկած յօդուածները պէտք է յիշեն գրուած մասիւր, պարզ եւ մի երեսի վերայ. մանաւանդ պարզ պէտք է գրել յետույ անուններն ու օտարագրի բառերը:

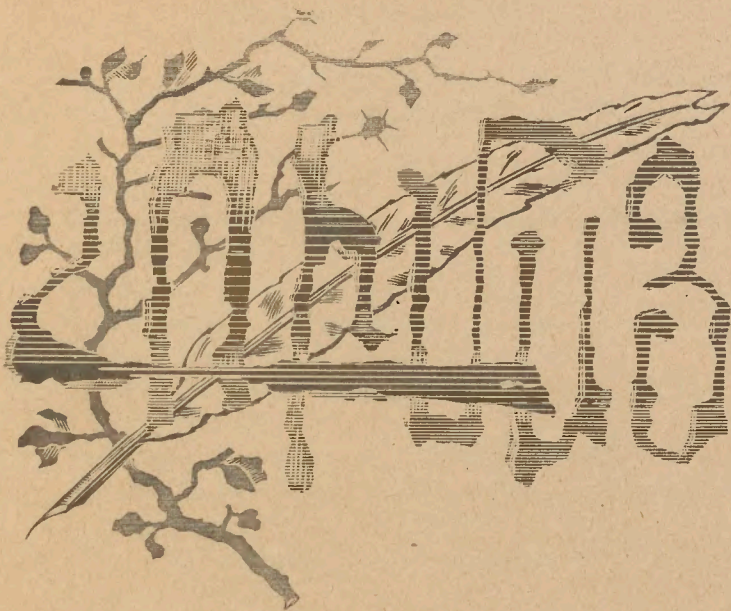
4. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի քոյոր յօդուածները եւրարկել իւր ուղղագրութեան:

5. Թարգմանական յօդուածների ետ միշտ պէտք է ուղարկել եւ ընագիրը, առանց որի ոչ մի քարգմանութիւն չի կարող սպուել:

6. Խմբագրութեան զանազան հարցերով դիմողները պարտաւոր են ուղարկել պատասխանի համար անակապրոշմ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 50 կոպէկ դրամով կամ անակապրոշմով:

8. «Լուսայի» որեւէ համար չը ստանալու դիմում պէտք է յայտնել խմբագրութեանն առանձին անակապրով մի անուայ ընթացում, որպէս զի կարողանանք պատշաճաւոր դիմում անել փոստային վարչութեան:

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 1

ՄԱՐՏ

ԹԻՖԼԻՍ 1905

Տպարան Ա. Գուրաբեղաձի. № 21.

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 9-го Марта 1905 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I Ամսագիր Լուսան. Գիտ. Ա. ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ	5
II Պատուի համար. դրամա. ՇիրվԱն ԶԱԴԷ.	10
III Չեմ' յուսահատուի	} Ե. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ
IV Մի լար	
V Խոստովանանք. Գիպի դը Մօպասանի. Թարգմ. ՊՕՂ. ԶԱԲԱՐԵԱՆ	38
VI Սեկեահ. լեգէնդ. ՅՈՎՀ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	40
VII Կոյսի հառաչը. Դիլէտանտի անտիպ յիշատակարանից, ՅՈՎՀ. ԲՈԶԻԵԱՆ	47
VIII Ազգայնութեան նշանները. ըստ Կառուկու ԳԱՐ. ԵՆԳԻՐԱՐԵԱՆ	50
IX Պանդուխտին տենչը. Մ. ԶԱՅՐՈՒԹԵԱՆ	72
X Մ. Նալբանդեանցի նորագիտ հնագոյն նամակների առթիւ. ՆՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ	77
XI Ծապոնուհին. ըստ Հեսսէ Վարտէգի. ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	79
XII Հայերէնը մշակելու նիւթեր. ԳՐ. ՎԱՆՅԵԱՆ	93
XIII Գարուն. ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ	101
XIV ՄԵՐ ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԸ	105
Նամակ Կ. Պօլսից * * — Նամակ Փարիզից. Ն. ՅԱՐՈՅ	106
XV ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ	
H. Hubschmann. Die altarmenischen Ortsnamen, mit Beitragen zur historischen Topographie armeniens und eieer karte. Մ. ԹԱՄԱՐՇԵԱՆ.— Полный армяно-русский словарь, сост. А. С. Дагбашяновъ. I вып. ԳԱՐ. ԵՆԳԻՐԱՐԵԱՆ.— 1, Ա. Մարգար, Երախտից: 2, Բ. Պէնկօ, Մեծ տօն: 3, Դր. ք. Պետրով. Նոր լոյս: 4, Նարդոս. Նորածին մանուկը: ԲՐԻԶ.— Գրիգոր Վանցեան. Հայ հեղինակներ:— Ստացուած գրքեր:	119
XVI ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ	
Գեղունի եւ որբունի: Գ. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ.— «Լոյս» շաբաթաթերթ: — «Նոր-Դարի» վերանորոգումը:	133
XVII ԴԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ	
Թատրոն: Ն. Վ.— Պատկերահանդէս. ԴԻՏՈՂ.— Գիտական նորութիւններ: ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑ:	138

XVIII ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Բագուի սոսկալի արկածը: — Սկզբնապատճառ. արիննհողութեան առաջին ժամերը. ողբերգութեան երկրորդ օրը. գիշերուայ գինադադար. երկու ականաւոր հայ ընտանիքների կործանում. անձնուէր եւ ոչ — ոռւս կանայք. փաստարան Թադէոսեանի այրուիլը ամբողջ ընտանիքով. Բալախանի քսջ հայ երիտասարդների կազակների դերը. Բագուի քաղաքագլխի եւ քաղաքային խորհրդի դատապարտելի անտարբերութիւնը. մի անձնուէր քսջ. հայ. աղէտի արծազանքը Թիֆլիսում. Թիֆլիսի քաղաքագլխի միջամտութիւնը. Թիֆլիսի թեմի առաջնորդի գործունէութիւնը. հոգեհանգիստներ Վանքի մայր եկեղեցում եւ Քաշվէթում. Ազգիս վեհ. Հայրապետի ժամանումը Թիֆլիս. անդրկովկասեան Մուֆտիի ճառը Վանքի բակում. հոգեհանգիստ վրացի աշակերտների կողմից Վանքում, հոգեհանգիստ մզկիթում. չարիքի պատճառները. հանգանակութիւն Թիֆլիզում. Բագում եւ ամենուրեք. նահատակների թիւ. հայերի փախուստը Բագուից. նահատակների թաղումը. հայ կնոջ առաքինութիւնը. խաղաղութեան վերահաստատում. Բագուի իրաւաբանների ժողով. քարծրագոյն նշանակուած ըննութիւն, կոտորածի ազդեցութիւնը Երեւանում. խաղաղութեան շուտափոյթ վերահաստատում. վեհ. Հայրապետի հեռագիրները Պարսից Շահին եւ թագաժառանգին եւ նոցա պատասխաններ:—Կուրսկի դէպքերը: — Գուրիայի շարժումը:—Սեւ ծովի ափի զաղթականներ:—Կովկասի փոխարքայութիւն:—Մամուլի ներկայացուցիչների ժողով:—Վեհ. Կաթողիկոսի պատգամաւորութիւնը Պ. Բուրգ:—Յամակ Ս. Պ. Բուրգից. Է. ԲԱՐԱՅԵԱՆՑ:—Յամակ Շուշուց. ՊՕՂ. ԶԱԲ.:—Յամակ խրաքարութեան:

XIX	ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ:	146
XX	ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ:	184
XXI	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:	185
XXII	ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ: Գրքերի ընտրութիւնը. Չարլա Ռիչարդսոնի. թարգմ. ՊԱՏՐԻԿ.	186

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ

ՀԱՅ ԳՐՈՂ Պ. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻՆ

Մի ամսից աւելի է, որ եւ Ձեզ դիմումն արի ապահոված նախակով, որպէսզի դոյ՛ գոյց տաք աշն շուրերի աղբիւրները, որ տարածել էք իմ մասին իմ ծաւփների շրջանում: Դորա հետ մէկտեղ եւ ձեզ հաղորդեցի, թէ՛ եթէ երկու օրուայ ընթացքում դոյ՛ ինձ անպատասխան կրողնեք, եւ ստիպուած կշինիմ պատուի դատաստանի դիմելու:

Նշանակուած ժամանակից շատ աւելի սպասեցի եւ Ձեզնից ցայտօր պատասխան չունիմ:

Ուստի խնդրում եմ Ձեզ, մեծ. պարոն, երկու դասուոր նշանակեք ձեր կողմից, որոնք իմ ընտրածներին հետ մէկտեղ հինգերորդն ընտրեն քննելու իմ զանգատը Ձեզ վերայ:

Իմ կողմից եւ ընտրում եմ ճարտարապետ մեքենագէտ պ. Ը. Ս. Բաքանցին եւ երդուեալ հաւատարմատար պ. Գ. Խ. Ենգիքարեանցին:

Եթէ դոյ՛ իմ այս առաջարկութիւնը չեք ընդունի, ինձ իրաւունք տուած կշինիք Ձեզ «գրպարտիչ» կոչելու:

ԳՐԻՏ Ա. Բ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

Дозволено цензурою, 9-го Марта 1905 г. Тифлисъ,

ԱՄՍԱԳԻՐ ԼՈՒՄԱՆ

Այսօր Լուսման մտնում է իւր ճասնենորդ տարեշրջանը և հրատարակում ենք ամսաթերթ Լուսմայի առաջին համարը:

Լուսմայի նախկին համարների բովանդակութիւնը ինքը կարող է վկայել իւր համար, թէ որքան նա մի կարեւոր հայկական հրատարակութիւն է եղել: Այո, մեր տուած նիւթերը մօղայական չեն եղել, մենք շատ լաւ գիտենք, որ մեր թերթի բովանդակութիւնը մատչելի էր գլխաւորապէս գրականութեամբ և պատմութեամբ հետաքրքրուող մարդկանց. ներքեւ՝ թուուցիկ յիշողութեամբ առաջ բերած Լուսմայի անցեալ ինն տարուայ ընթացքում հրատարակուած նիւթերի ցանկից ընթերցողները կտեսնեն, թէ ինչ ուղղութեան ենք հետևել մենք, ինչ ընտիր ոյժերի օգնութեամբ ենք գործել և թէ որ աստիճան լուրջ է եղել Լուսմայի բովանդակութիւնը:

Վիպական-գեղարուեստական մասում մենք տուել ենք ռուսահայ ամենանշանաւոր գրողների գեղարուեստական երկերը, օր. Պռօշեանի՝ Կնուները, Վարդի իւղը մահաբեր, Յանսուր, Մուրացանի՝ Անդրէաս երէց պատմական վէպը, Առաքեալը, Նոյեան ագռաւը, Գթութեան քոյրեր, և այլն. Ջիրփանզադէի՝ բոլոր վերջին գործերը, օր. Վարդան Ահրումեան վէպը, Հաւատարիմ ընկերներ, Գաղափարի գերին են. Փաշիպեանի՝ Հաղար և մի գի-

շերային զրոյցներ, Ալէմգիր, Ագէրֆէզա վէպերը. Յով. Յովհաննիսեանի և ուրիշների բանաստեղծութիւններն ու պօէմաները. Գամառ-Քաթիպայի՝ Անիի առումը և ուրիշ բանաստեղծութիւններ. Տաճկահայ վիպասաններէ՝ Դուրեանի Արասչէս առաջին անտիպ գրուածքը և այլն և այլն:

Պատմական յօդուածներին մենք միշտ պատուաւոր տեղ ենք տուել «Լումայ»-ի էջերում և այդ կողմից չեն պակասել մեզ լաւագոյն ոյժեր. — մենք հրատարակեցինք յայտնի գիտնական Նոքայր Բիզանդացու պատմական ուսումնասիրութիւնները, Քարաւեանի՝ Հայերը Բիւզանդիայում և Հարիւր տարի առաջ խիստ կարեւոր յօդուածները, Յ. Զահագիզի բազմաթիւ պատմական գրուածքներն ու կենսագրութիւնները, նորա բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնները մեր ամենահամակրելի դրագէտ Մ. Նալբանդեանի կեանքի և գործունէութեան մասին, Կոստանեանի՝ Եղիշէի պատմութեան բնագիրն ու Շարժի տարեգրութիւնը Հայոց մէջ, Արշակ Տէր-Միֆէշեանի պատմական և բանասիրական հետազօտութիւնները, Եզեանի՝ Էջմիածնի յայր Աթոռի և ռուս կառավարութեան յարաբերութիւնների սկիզբը, Կ. Պօլսի մի յայտնի գրագէտի (քննասէր) եկեղեցական-պատմական գրուածքները, այնուհետեւ մի շարք պատմական երկեր՝ Տփլիսի աւերումը աշա Մահմադ խանի ձեռքով, Պարսից տիրապետութեան վերջին տարին և այլն և այլն:

Ժողովրդագրական բաժնում հրատարակել ենք Բաֆֆիի Երկու ամիս Սիւնեաց և Աղուանից աշխարհներում ընդարձակ յօդուածը, մի տաճկահայ գրողի «Մշոյ աշխարհ» ընդարձակ տեղագրութիւնը, Քաջքերունու մանրակրկիտ յիշողութիւնները և ուրիշ բազմաթիւ ժողովրդագրական էջեր:

Մատենագրական և մատենախօսական բաժինները միշտ զարգարել են մեր լաւագոյն գրողներ՝ Գառ. Ենգիբաւեան՝ իւր քննադատական անաչառ ուսումնասիրու-

թիւններով, Իս. Յարութիւնեան իւր բանասիրական
յօդուածներով և Բրիչը իւր մատենախօսութիւննե-
րով, Միւն. Բերքերեանը իւր գրականութիւն և կեանք
յօդուածների հետաքրքրական շարքով, որ մեզ ծանօ-
թացնում է հայ և ռուս գրական աշխարհի հետ: Մեյք.
աւե. Մուրասեանը իւր Պետրոս Շանշեան կենսագրու-
թեամբ, Ս. Մանդիկեան՝ իւր բարոյախօսական յօ-
դուածներով, Ա. Չիլիկարեան Եւրոպական կեանքի ու-
սումնասիրութիւններով, Ղ. Աղայեան եւ Ռ. Խանազա-
սեան Բէլլամիի յայտնի վէպի թարգմանութեամբ, մի
շարք թարգմանիչներ Եւրոպական և ռուս վէպերի թարգ-
մանութիւններով, և այլն և այլն:

Տալով այսքան բազմակողմանի նիւթ և հրատարա-
կելով մի մեծածառաշ գրական-պատմական հանդէս,
իննը տարի շարունակ մենք ամեն դժուարութիւն յանձն
ենք առել մեր սիրած գործին անձնուիրութեամբ ծա-
ռայելու: Իննը տարի մենք կռուել ենք նիւթա-
կան սղութեան, հայ մարդու անընթերցասիրութեան,
հայի նեղ և չարամիտ կուսակցական ոգու հետ, զոհել
ենք մեր թէ ֆիզիքական և թէ մտաւոր ոյժերը, բայց
չենք ընկճուել ոչ մի դժուարութեան առաջ հայ լեզուի
տարածման, հայ գրականութեան պահպանութեան համար
աշխատելու և հայ ժողովրդի ինքնագիտակցութեան զար-
գացման մերովսանն նպաստելու համար: Մենք շատ լաւ
գիտենք, որ այս վիճակը անբաժան է եղել հայութեան
համար վաստակող, նորա թագ ու պարծանք կազմող
ամեն մատենագիրներից, սկսած Խորենացուց մին-
չև մեր օրերը. Աբովեան և Նազարեան, Նալբանդեան
և Պատկանեան, Ռաֆֆի և Պարոնեան իջան գրական
ասպարէզից նիւթական յետին կարօտութեան մէջ:

Սակայն մենք հաւատում ենք յառաջագիմութեան
օրէնքին և վստահ յուսով սկսում ենք ամսաթերթ «Լու-
մայ»-ի հրատարակութիւնը առաւել մեծ եռանդով: Մեզ
խուում է, թէ այժմ, երբ մամուլի ազատութեան մասին

խօսքերն ըստ երևութին դրական օրէնք են դառնալու, երբ պետութիւնը բարւոք է համարում իւր հպատակ ժողովրդների էական շահերի ուսումնասիրութեան աւելի մեծ չափով գոհացում տալու, երբ միւս կողմից հետեւաբար մամուլը զօրեղ հասարակական գործօն է դառնալու, մեր հանդէսը, իւր լուրջ աշխատակիցների ստուար խմբով, որոնք երկրի ազգաբնակչութեան պատմութեան և դրականութեան քաջ ծանօթ մարդիկ են, մի որոշ ծառայութիւն կարող է մատուցանել մեր ժողովրդին, նորա էական շահերին:

Ոչ ոք հայ հանդէսներից չի կարող այնքան պարծենալ իւր աշխատակիցների անուններով, որքան «Լուսման»:

Առաջ մեր հանդէսը իբրեւ նախ վեցամսեայ և ապա երկամսեայ հրատարակութիւն, այլ նպատակներ և ծրագիր ունէր. նորա առաջին և գլխաւոր նպատակն էր բացի գեղարուեստական ճաշակ զարգացնելուց՝ մեծ չափով ծառայել մեր ժողովրդի պատմութեան և ժողովրդագրութեան ուսումնասիրութեան, իսկ այժմ, հետեւելով միեւնոյն նպատակին, մենք յայտնի չափով փոխում ենք «Լուսմայի» բովանդակութիւնը և այսուհետեւ, բացի գրականական նիւթեր տալուց, մենք որոշ ուշադրութիւն պիտի դարձնենք նաեւ առօրեայ կենսական խնդիրներին: Այս նպատակով էր, որ մենք, «Լուսման» ամսագիր դարձնելով, աւելացրինք և մի նոր բաժին—նեւրթիկն տնտեսիւն, ուր մենք պիտի աշխատենք լուսաբանել թէ՛ բնահանրապէս ուսական և թէ՛ մեր կեանքին վերաբերեալ հասարակական, տնտեսական, օրէնսդրական, գրական և պատմական խնդիրները: Մենք ուրախութեամբ տեղ պիտի տանք մեր հանդիսում և այն բոլոր գրութիւններին, որ մեր հարեան ազգերի կեանքից տեղեկութիւններ կամ լուրջ ուսումնասիրութիւններ կպարունակեն:

Մեր նշանաբանը լինելու է՝ կանոնաւոր յառաջադիմութիւն, աշխատեալս հաւատ, օրինաւորութիւն և

հարեան ազգերի հետ կատարեալ խաղաղ կենակցութիւն և համերաշխ զարգացումն: Մենք կատարելապէս համոզուած ենք, որ մեր կեանքում տեղի ունեցող չարիքների մեծագոյն մասի պատճառները բղխում են այն անմիտ և նեղ կուսակցական հակումներից, որոց ազդեցութեան տակ գործում են շատերը: Հասել է ժամանակը, որ մեր ընթերցող դասակարգը գիտենայ յարգել և լսել ճշմարտութիւնը ամեն մի անկեղծ հայի բերանից և որ ամեն մի իսկական և մտածող հայ իրաւունք ունի իւր լուծման գցելու ազգային յառաջագիմութեան գանձանակի մէջ:

Ահա այս հաւատով և սկզբունքներով գալիս ենք հրատարակելու վերափոխուած «Լուման», լիայոյս միանգամայն, որ հայ հասարակութիւնը, որը մինչև այսօր էլ բաւականաչափ գնահատել է մեր հանգիսի լուրջ բովանդակութիւնը և ոգին՝ չի զլանալ մեզ այսուհետև ևս կարևոր խրախուսանք, որին անկասկած կարօտ է մեր մտաւոր գործունէութեան տաաւակոտ ասպարիզում ամեն մի հասարակական գործիչ:

ԳԻՒՏ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՊԱՏՈՒԻ ՀԱՄԱՐ

ԴՐԱՄԱ ՉՈՐՍ ԱՐԱՐՈՒԱԾՈՎ

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

ԱՆԴՐԷԱՍ ԷԼԻԶԱՐԵԱՆ. Տեղական յայտնի հարուստներից մէկը: 55 տարեկան ատոյգ եւ ամբողջով տղամարդ, կարճ խուզած ալեխառն մազերով, ցանցաւո միւրուքով եւ կարմիր այտերով:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Նրա ամուսինը: Բահանայի դուստր, 46 տարեկան, ժամանակից առաջ Թառամած, դժգոյն, նիհար կին համակրելի եւ գեղեցիկ:

ԲԱԳՐԱՏ. Էլիզբարեանների աւագ որդին: Ժամանակակից գործնական երիտասարդ, 27 տարեկան, եռանդուն դէմքով: Չեւերն ու շարժումներն արագ են, ոճը կտրուկ եւ դրական:

ՍՈՒՐԷՆ. Էլիզբարեանների երկրորդ որդին, 23 տարեկան կենսախինդ երիտասարդ, որի դէմքը կրում է շուայտ կենցաղի վաղաժամ հետքերը, բայց համակրելի է: Հագնոււմ է վերջին տարազով:

ՌՕԶԱԼԻԱ. Էլիզբարեանների մեծ աղջիկը: 24 տարեկան, քաւական գեղեցիկ, բայց չափազանց ինքնագոհ դէմքով օրիորդ: Հագնոււմ է միշտ շքեղ, առանց գոյների խրտուրթեան:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Էլիզբարեանների երկրորդ աղջիկը: 22 տարեկան, մտախոհ դէմքով, արտայայտիչ աչքերով օրիորդ, մի քիչ մօրը նման, բայց աւելի գեղեցիկ: Հագնոււմ է համստ ճաշակով:

ԱՐՏԱՇԷՍ ՕԹԱՐԵԱՆ. Անդրէասի հանգուցեալ ընկերոջ որդին եւ նախկին որդեգիրը: 26—27 տարեկան, խոհուն դէմքով, նեարդային շարժումներով: Հագնոււմ է միշտ սեւ:

ՍԱՂԱԹԷԼ: Երանուհու եղբայրը եւ Անդրէասի հաւատարիմ աջակիցը: Մօտ 50 տարեկան, անվրդով, քայց խորամանկ դէմքով: Երեսը սափրում է, քունքերի մօտ փոքրիկ մօրուհատներ թողնելով: Հագնւում է միշտ միատեսակ—լայն վարտիկ, սեւ աթլասի արխալուղ, վրէն երկարաւուն, լայն պիջակ: Վզովը գցած է ժամացոյցի ոսկէ շղթայ: Մէջքին կապած է ոսկէ քամար: Միշտ գործ է ածում դեղին սաթի տէրողորմեա խոշոր հատիկներով: Կօշիկների տակերը մի մատնաչափ հաստ են:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԿԱՐԻՆԵԱՆ: Անդրէասի հաշուապահը: Ժամանակից առաջ ծերացած, 42 տարեկան տղամարդ: Սովորական ծառայողի միջին տիպար:

ՎԱՐԴԱՆ: Սպասաւոր Էլիզբարեանների գրասենեակում: Երիտասարդ: Խօսում է Շամախու քարքառով:

ԶԱՐՈՒՀԻ: Երիտասարդ աղախին:

Գործողութիւնը կատարում է Էլիզբարեանների տանը:

Մեր ժամանակի անցք:

ՊԱՏՈՒԻ ՀԱՄԱՐ

ԴՐԱՄԱ, ԶՈՐՍ ԱՐԱՐՈՒԱԾՈՎ

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Իհար ներկայացնում է Անդրէաս եւ Բագրատ Էլիզբարեանների պարաբելու սենեակը, որ բռնում է սեպհական տան վերին յարկում անկիւնային դիրք բնակարանի եւ գրասենեակի միջեւ:

Միջին մեծութեամբ սենեակ: Աջ *) պատի մէջ դէպի փողոց երկու մեծ լուսամուտներ, որոնց մէջտեղում դրած է Անդրէասի գրասեղանը, վրէժն, բացի զրելու պարագաներից, համարակալ, հեռախօսի ապարատ եւ էլեքտրական շարժուն լամպար: Սեղանի քով, պատի կողմում մի մեծ քաղկածո, միւս կողմում՝ մի հասարակ ամոռ:

Խորքի պատի մէջ երկու դռներ, մէկը բեմի կենտրոնական ուղղութեամբ, դէպի գրասենեակ, միւսը բոլորովին ծախ, զրեւէ անկիւնում, դէպի նախասենեակ:

Զախ պատի մէջ եւս դռներ, որոնք տանում են դէպի բնակարան: Այս դռների մօտ, դէպի աւանսցենա Բագրատի գմասեղանը, վրէժն, բացի սովորական պարագաներից, զրելու գործիքներ, զրագրութիւններ եւ մի քանի մասնագիտական գրքեր ինժեների համար: Սեղանի ետեւում երկամէ դրամարկղ: Խորքում, դէպի աջ — վառարան.

Պատերի տակ ամոռներ: Յատակի աջ կողմը ծածկուած է գորգով: Լուսամուտները վարադուրուած է:

Ներկայ պիեսը ներկայացնելու իրաւունքը վերապահուած է Ալէքսանդր Շիրվանզադէին: Այն անձինք, որոնք, առանց հեղինակից իրաւունք ստանալու, կը ներկայացնեն պիեսը, կենթարկուեն օրինական դատի: Իրաւունք խնդրելու համար պէտք է դիմել. Тифлисъ—А. Ширванзадэ.

*) Ծանօթ. Մջ ու ձախ ընդունել հանդիսականների կողմից:

ՏԵՍԻՆ I.

ՍԱՂԱԹԷԼ ԵՒ ԿԱՐԻՆԵԱՆ

Վարագոյրը բարձրանալիս Սաղաթէլը, Անդրէասի գրասեղանի ըով կանգնած, հեռախօսով խօսում է: Խորքի դռները բացում են, ներս է մտնում Կարինեանը եւ սկըսում է Անդրէասի գրասեղանի վրայ շատ դանդաղ ինչ-որ փնտրել: Այս դռները բացուելիս հեռու երեւում է մի բարձր հաշուեսեղան, որի ըով կանգնած պարապում է մի երիտասարդ: Մերթ ընդ մերթ երեւում են եւ ուրիշ ծառայողներ, նաեւ այցելուներ, որոնք այս ու այն կողմ են անցնում՝ գրադուած դէմքերով: Գործողութեան ընթացքում, մինչեւ գրասենեակի փակուիլը, այնտեղից լսում են համարակալի չխչխկոց եւ հեռախօսի զանգակի հնչիւններ:

ՍԱՂԱԹԷԼ: (Հեռախօսով) «Համէէէ»: Այո, չուտով կը դայ: Հը՞մ, չեմ լսում: Հա՛ն: Լաւ, ուղարկիր: Յը տեսութիւն: (Զանգակը հնչեցնում է եւ գործիքը դնում իւր տնդը): Օրհնուի տելեֆօն հնարողը, շատ լաւ բան է վաճառականի համար: Հա, ինչ էի ասում, Արիստակէս, հէնց որ ձեռքիդ գործը վերջացնես, կըսկսես Բագրատի հաշիւը կազմել: (Հնգնօրէն) Մեր պարոն ինժեները ուզում է իմանալ, ինչքան է ծախսուած իւր գործարանի վրայ:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ: Բայց դուք ձեր արած ծախսերի հաշիւները դեռ չէք ներկայացրել գրասենեակին: Պարոն Բագրատն ամեն մի ծախսի համար արդարացուցիչ դօկումենտ է պահանջում:

ՍԱՂԱԹԷԼ: Բան է հնարել պարոն Բագրատդ — արդարացուցիչ դօկումենտ: Ես Անդրէաս Էլիզարեանի մօտ մինչեւ օրս առանց արդարացուցիչ դօկումենտի եմ ծառայել, էլի կը ծառայեմ: Հայրը հաւատացնում է, թող որդին էլ հաւատայ (Լռութիւն): Այդ ինչ ես փնտրում:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ: Մնացականեանների պայմանագիրը: (Դադարում է փնտրել):

ՍԱՂԱԹԷԼ: Հէր օրհնած, այսքան ժամանակ ծառայում ես այստեղ, էլի չըգիտե՞ս, որ Անդրէաս էլիդբարեանը սեղանի վրայ երբէք հարկաւոր թղթեր չի թողնում:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ: Ճշմարիտ, ես մոռանում եմ, որ էլիդբարեանը բոլոր մարդկանց համարում է գողի ծննդենէ:

ՍԱՂԱԹԷԼ: Այո, նրա կարծիքով, մարդիկ գողանում են ամեն ինչ, որ կողպէքի տակ չէ: Եւ այդ շատ ճիշտ կարծիք է: Աշխարհի երեսին գրուած մարդ չըկայ, բոլորը գող են: (Տէրողորմեան ձեռնարկի մէջ տրորում է եւ հոտ քաշում):

ԿԱՐԻՆԵԱՆ: Խղճի դէմ բան էք ասում, պարոն Սաղաթէլ:

ՍԱՂԱԹԷԼ: Էհ, դու էլ խօսքի տակին գլխին—խիղճ: Ինչպէս տեսնում եմ, այդ կերակուրը շատ ես սիրում: Ափսոս որ փոր կշտացնող չէ:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ: Այո, շատերի համար անմարսելի է:

ՍԱՂԱԹԷԼ: Ինչպէս, օրինակ, հրամանոցդ համար: Տեսնում եմ, քառասուն ու երկու տարեկան մարդ ես, մազերդ ճերմակել են, մէջքդ ծռուել է և էլի, խիղճ—խիղճ ասելով, հալւում ես: Երանի դիտենայի, այսօրէն գուց որ ոտներդ ձգես, կնիկդ գրպանումդ պատանի փող կը գտնի՞,

ԿԱՐԻՆԵԱՆ: Կարող է չըգտնել, բայց ես գոնէ հանդիստ հոգով կըմեռնեմ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Կծու հեգնութեամբ) Ինչպէս չէ, կէս դիւթին ճընկըճտեր քաղցած փորով թողնելով փողոցում. էէհ, պարոն, խիղճը լաւ բան է, միայն ափսոս որ գերի է ընկել փողի ձեռքը և օր օրի վրայ մաշւում է տանջանքից: Հա, ինչ էի ուզում հարցնել. այսօր Օթարեանն եկել է այստեղ:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ. Ոչ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Էհ, գոհութիւն Աստծու: (Տէրողորմեան տրորում է եւ հոտ քաշում):

ԿԱՐԻՆՆԱՆ. Ասացէք, խնդրեմ, ինչ է պատահել այդ երիտասարդի և պարոն Անդրէասի մէջ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Այդ երկար պատմութիւն է: Բայց մեր գործը չէ:

ՏԵՍԻՆ II.

ՆՈՅՆՔ ԵՒ ՍՈՒՐԷՆ

ՍՈՒՐԷՆ. (Ներս է մտնում շտապով ճախ դռներից վերարկուով ու գլխարկով) Պապան այստեղ չէ: Աւելի լաւ: (Ստղաթելին) Քեռի, ի սէր Աստծու, տո՛ւր ինձ իսկոյն երեք հարիւր ուրբի:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Տէրողորմեան գրպանը դնելով) Հէ՛է հէ, էլի վազեց գլխիս, (Սուրէնին) Խո՛ւն է պատահել, էլի բարկացած ես:

ՍՈՒՐԷՆ. Հարց ու փորձի ժամանակ չէ: Ինձ ձեռաց երեք հարիւր ուրբի փող է հարկաւոր:

ԿԱՐԻՆՆԱՆ. Երեի, էլի բակարայում տանուլ էք տուել:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Բաս չէ, առուտուրում ֆեսս է արել: Սրանը կամ բակարան է կամ թխլիկ-թխլիկ մամզէլները:

ՍՈՒՐԷՆ. (Գրգռուելով Կարինեանի դէմ) Պարոն թանաք լղող, այդ ձեր գործը չէ, խնդրեմ անկոչ վերահսկողի դեր չըկատարէք: Քեռի, եթէ այս րոպէին երեք հարիւր ուրբի չունենամ—կը խայտառակուիմ: Պատուի խնդիր կայ մէջ տեղ: Եթէ ինձ սիրում ես, մի ուշացնիր:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Շատ եմ սիրում, Սուրէն ջան, բայց որ փող չըկայ, ինչ անեմ: Քեզ յայտնի է, որ այժմ հօրդ գործերը եղբայրդ է կառավարում: (Տէրողորմեան գրպանից հանում է):

ՍՈՒՐԷՆ. Եղբայրս, եղբայրս, ամեն տեղ նա ինձ խանդարում է: Բայց թող սպասի, մի օր ատամներս ցոյց կըտամ նրան:

ՍԱՂԱԹԷԼ: Իէ, նա այն պտուղներից չէ, որ քո ա-
տամներից վախենայ:

ՍՈՒՐԷՆ. (Անհամբեր) Տալո՛ւ ես փող, թէ՞ չէ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Այ եղբայր, ես ի՞նչ անեմ, ահա, նա
անդուկը, սա էլ դու, համեցէք, վերցրու, ի՞նչ ես եա-
խեցս կպել:

ՍՈՒՐԷՆ: Բանալին տուր:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Հառաչելով) Զրկայ, Սուրէն ջան, չը
կայ: Այժմ արքայութեան դռների պահապանն ես չեմ:
Մէկէլ, մեր մէջ ասած, հիմայ այդ անդուկում, բացի
պայմանագրերից և վէքսիլներից, ոչինչ չըկայ: Եղբայրդ
մեր կարգ ու կանոնները փոխել է: Դրանից առաջ այդ
անդուկում տասը-քսան հազարներով փող էր լինում շա-
բաթներով ընկած: Հիմա եղբայրդ բանկումն է պահում:

ԳԱՐԻՆԵԱՆ: Նա ասում է փողն ու խեբը միշտ
շարժման մէջ պէտք է լինին:

ՍՈՒՐԷՆ. Որ այդպէս է, տուր քո գրպանից:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Սուրէն ջան, ախար ես փող ո՞րտեղից
ունիմ: Ես մի խեղճ գործակաւոր եմ:

ՍՈՒՐԷՆ. Ելի մի սկսիր Ղազարոսի շարականն եր-
գել: Կաշիդ դաբախանում կըճանաչեմ: Դի կօշիկների
այդ հաստ կարկատանի մէջ էլ փող կայ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Տէր, Անցո զբաժակա այս յինէն:

ՍՈՒՐԷՆ. Դէ լաւ, հօրդ խօսքերը մի կրկնիր: Ա-
սում են, դու նրան այնքան ես նման, որքան ես Պօ-
ղոս Առաքեալին: Հանիր քսակդ, տեսնենք:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Մեկուսի): Դրա ձեռքից ազատուել չի
կարելի, (Տէրողորմեան հանդարտ ղնում է գրպանը եւ
շատ հանդարտ պիջակի գրպանից հանում է մի ահա-
գին մաշուած, կեղտոտ կաշուէ փողաման): Կարծեմ,
հարիւր ուրբուց աւելի չունիմ: (Երեսը դարձնելով,
թաքուն նայում է փողամանի մէջ): Փահ, իսկի հարիւր
էլ չըկայ, յիտուն է:

ՍՈՒՐԷՆ. Այդ հեշտ է ստուգել: Տո՛ւր ինձ այդ
տոպրակը, տեսնեմ: (Փողամանը խլում է):

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Վախեցած): Վայ, այդ ինչ ես տեսնում:
ՍՈՒՐԷՆ. Ուզում եմ մի քիչ հետազոտել այս հնա-
 գիտական գործը: (Սկսում է փողամանը տնտղել եւ
 մէկ սէկ դուրս է քերում անուանած իրերը:) Այստեղ
 մտիկ արէք, ինչ ասես—կայ: Հին մուրհակներ, ակցիա-
 ներ, բանկային կտրոններ, գերբովայեա մարկաներ,
 եառլիկ գինու շիշից...

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ադա, ամօթ է:

ՍՈՒՐԷՆ. (Դուրս է քերում մի նամակ): Այս ինչ
 բան է: Վարդագոյն թղթի վրայ նամակ, կնոջ ձեռքով
 գրուած: (Հոտ է քաշում): Անուշահոտ...

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Կարինեանից քաշունլով) Ադա, ամա-
 չիր, մարդ կայ այստեղ...

ԿԱՐԻՆԵԱՆ. (Թաքուն ծիծաղում է):

ՍՈՒՐԷՆ. (Հանելով նամակի միջից շորի մի կտոր):
 Ահա, այս էլ նամակի պատասխանը—դէրիացուի նմուշ,
 արշինը վեց շահանոց: Տէր ողորմած Աստուած, այստեղ
 մտիկ արէք, դեղատոմսեր, սիգնատուրա, աչքի ճար,
 քինաքինա, ամբողջ դեղատուն: Պակասում է բժիշկը:
 Հապա, տեսնենք ուր է ցաւդ, որ բժշկենք: Ահա, Օօ,
 այստեղ երեք հարիւր էլ կայ, հինգ էլ, տասն էլ:

ՍԱՂԱԹԷԼ: (Ամբողջ ժամանակ անհանգիստ, աշ-
 խատում է փողամանը խլել:) Այդ խօս ավաշկարայ
 կողոպտել է նշանակում: Տեսնում ես, Արիստակէս, օրը
 ցերեկով:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ: (Մեկուսի) Աւելի լաւ է այդպէս կո-
 ղոպտել, քան թագուն-թագուն գողանալ, ինչպէս դու:

ՍՈՒՐԷՆ: Մի վախենար, աւելի չեմ վերցնիլ: Այն,
 ցփայ, դւայ, հերիք է: (Փողները դնում է գրպանը, փո-
 դամանը վերադարձնում է Սաղաթէլին:) Ստացիր թան-
 գարանդ, ֆի, մաղութի հոտ է փչում:

ՍԱՂԱԹԷԼ: (Փողամանը ծոցը դնելով) Կարող եմ
 ասել, որ էլի լաւ պրծայ...

ՍՈՒՐԷՆ: Շնորհակալութիւն: Այժմ պատիւս փըր-

կուած է: Անիրաւները չէին ուզում ինձ հետ ապառիկ խաղալ: Առօրեայ գործերս (Ուզում է գնալ):

ՍԱՂԱԹԷԼ: Ամօթ չը լինի հարցները—բաւ վէճերը:

ՍՈՒՐԷՆ: Դրիր քեզ յայտնի պայմանով, կըստորագրեմ, բայց տես, Շէյլօկի տոկոս չըբարդես վրէն: (Քայլերն ուղղում է դէպի նախասենեակ):

ԿԱՐԻՆԵԱՆ: (Գլուխը շարժելով, անցնում է գրասենեակ):

ՏԵՍԻՆ ԻՄ.

ՍՈՒԷՆ, ԵՐԱՆՈՒՀԻ ԵՒ ՍԱՂԱԹԷԼ:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Գալիս է ձախ դռներից տնային հագուստով, առանց գլխարկի: Յուզուած է:) Կնոջ, մի գնար:

ՍՈՒՐԷՆ: (Կանգ է առնում:) Էէ, մամա, հերիք է ինչքան լաց ու կոծ բարձրացրիր, ես ներվային մարդ եմ: ԵՐԱՆՈՒՀԻ: (Սաղաթէլին) Դու նրան փոխ տուեցիր:

ՍՈՒՐԷՆ: Այո, մամա, եղբայրդ աւելի բարի գըտնուեց քան դու և մեծ որդիդ:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ: Յետ վերցրու, Սաղաթէլ, յետ վերցրու: Փողը նրան փչացրեց, փողոցները գցեց:

ՍՈՒՐԷՆ. Լաւ, մամա, հին երգի երգելու տեղը չէ, գրասենեակից կը լսեն: (Գրասենեակի դռները ծածկում է:)

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Էհ, թող լսեն: Այժմ ամենքն էլ գիտեն, որ դու որդի չես ինձ համար, այլ Աստծու պատիժ:

ՍՈՒՐԷՆ. Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ապրել եմ ուզում: Այնպէս, ինչպէս ապրում են իմ բոլոր ընկերները:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Այսինքն, բոլոր անառակ զաւակները: (Մի կողմ) Վա՛յ, ի՜նչ ասացի:

ՍՈՒՐԷՆ. Քեռի, իմ գործերին մի խառնուիր: Քոնն այն է, որ հօրս հաշիւներին վերագիր անես և սպանաղ ու զանձիլ ուտես:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Մեկուսի) Լաւ կծեց, տեղն է քեզ,
Սաղաթէլ:

ՍՈՒՐԷՆ. Իսկ դու, մամա, հոգս արա միւս որդուդ-
համար: Կարող եմ հաւատացնել, որ նա ինձանից աւելի
վատ ճանապարհի վրայ է: Մեր փողը կեղտ է, նրան
փչացնելը մեղք չէ: Հասկացար, սիրելի մամա: Յը ուե-
սութիւն, ճաշին ինձ չսպասէք: (Գնում է նախասե-
նեակի դռներով):

ՏԵՍԻԼ IV.

ԵՐԱՆՈՒՀԻ ԵՒ ՍԱՂԱԹԷԼ:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Թուլացած նստում է աթոռներից մէ-
կի վրայ): Տանջեցին ինձ, բութ դանակով մորթեցին:
Հանել է ուեփօլներն ու դրել եղբօր կրծքին. «փող տուր
թէ չէ՝ կը սպանեմ»: Ոտներս թուլացան, աչքերս մըթ-
նեցին, ասացի երկուսն էլ կորան: Մի կերպ բաժանե-
ցի: Ախ, դեռ աշխարհի երեսին կանայք կան, որ ինձ
նախանձում են, հարուստի կնիկ եմ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Էէ, ոչինչ, եթէ մէկ որդիդ անառակ
է, միւսը խելօք է: Մէկի քանդածը, միւսը շինում է:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Էհ, չեմ ուզում ոչ քանդողին, ոչ շի-
նողին: Մէկի համար փողը գերեզման է, միւսի համար
հայր ու հաւատամք: Երկուսն էլ Աստծու ճանապարհից
դուրս են: Մեր ժամանակում փողը երկնային թագա-
ւորի պատիժն է:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Օրհնուին նրա կտրողի ձեռները: Փողի
պէս էլ քաղցր բան կ'այ աշխարհում:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Հեթանոսներ, Աստուած չունիք, Բե-
հզդեբուզին էք երկրպագութիւն տալիս:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Էէ հէ, էլի կրկնեցիր մեր հօր խօսքերը:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Լոյս գայ նրա գերեզմանի վրայ: Նա
ասում էր փողը հնարուած է սատանայի ձեռքով, որ
մաքդկանց գեհները տանի:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ասում էր, որովհետև քահանայ էր, իսկ մենք աշխարհականներ ենք, մեզ ինչ:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Վախեցիր Ահեղ Դատաստանից, Սաղաթէլ: Մի պաշտիր փողը կուռքի պէս:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Քոյր, Աստծու պատիժն էլ, վարձքն էլ այս աշխարհումն է: Ահեղ Դատաստան-մաղաստան չը կայ:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Ձարհուրած) Կայ, անհաւատ, կայ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Դէ հը, կայ, թող լինի: Բայց հարցրու մեծ որդուդ, տես նա ինչ է ասում: Բանից դուրս է գալիս, որ միւս կեանք ասածդ էլ անբաղդ մարդիկ են հնարել իրանց այրուած սիրաւ մխիթարելու համար: Որդիդ է ասում, լսում ես, ասում է՝ գիտութեան խօսքն է:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Անիծուի ձեր գիտութիւնը:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ինչո՞ւ: Որ այն հոտած փիլի մոմի տեղ մեզ պայծառ էլէքտրական լոյս է տուել: Ասա, խնդրեմ, երկաթուղի, շողենաւ, տելեգրաֆ, տելեֆօն, գրամաֆօն գիտութիւնն է հնարել, թէ՛ քո տէրտէրները:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Զուր չեն ասում, թէ տէրտէրի որդին անհաւատ կըլինի:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ախ, Երանուհի, դու մարդուցդ յիսուն տարով յետ ես մնացել: Խելքի եկ, բաց արա աչքերդ, տես ինչպէս են ապրում միւս հարուստների կանայք: Ուտում են, խմում, քէֆ անում, ամեն ամառ գնում են արտասահման, իսկ դու վազում ես... Ահեղ Դատաստան: (Փոքրիկ պաուզա) Մի նոր բան էլ այն փոքր աղջիկդ է հնարել—Մարգարիտը—ճշմարտութիւն: Երէկ սկսեց գլխիս Աւետարան կարդալ. «քեռի, մարդիկ պարտաւոր են ճշմարտութիւնով զեկաւարուել»:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Վատ բան է ասել, համ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Դիտես, սիրելիս, մեր հանգուցեալ հօր նման ճշմարիտ մարդ հաղիւ թէ լինի այս քաղաքում: Բայց ինչ թողեց մեզ համար: Վերջին կոպէկի կարօ-

տուրթիւն, սով: Մեռաւ թէ չէ, սկսեցինք սրան-հրան
 ձեռք պարզել: Դեռ փառք Աստծու, որ դու մի քիչ
 գեղեցիկ էիր, բազըը բեզ այս տունը գցեց: Ի՞նչ պի-
 տի անէինք, եթէ էլիզբարովը բեզ հետ չ'ամուսնանար:
 Հանդուցեալը մի արհեստ էլ չէր սովորեցրել ինձ: Ու-
 ղում էր, որ ես էլ տէրտէր դառնամ, այսինքն իւր
 նման բազցածի մէկը: Չէ, քոյր, ոչ բեզ եմ հաւանում,
 ոչ Մարգարտին: Ապրել չըգիտէք: Այ, մեծ աղջիկդ,
 բէֆս է գալիս, աշխարհի բերանն է պատռում: Տես-
 նում ես տուն ու տեղդ ինչպէս է կարգի գցել, ինչ
 չիկ է բանեցնում: Մախլաս, դու իսկի նման չես միլ-
 լիոնատէրի կնոջ: Էհ, թողնենք, կարծեմ, Անդրէասի
 ձայնն է:

ՏԵՍԻՆ V.

ՆՈՅՆՔ ԵՒ ԱՆԴՐԷԱՍ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Երեւում է գրասենեակի դռների մէջ
 գլխարկով ու վերարկուով: Մի ոտը շէմքի վրայ, խօ-
 սում է դէպի գրասենեակ:) Ասացէք այդ մարդկանց, որ
 ես այստեղ չեմ: Դիտեմ ինչու համար են շնորհ բերել:
 Ճանապարհ դրէք: Յետոյ գրասենեակը փակեցէք, զնա-
 ցէք ճաշելու: Դուք հարկաւոր չէք: Իրիկունը շուտ
 եկէք: (Ներս է գալիս, դռները ետեւից ծածկելով):

ՍԱՂԱԹԷԼ. էլի ուրեր էին:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ազգային ագուաւներ, Փահ, կարծես,
 բարեգործական ընկերութիւն եմ բաց արել կամ իրան-
 ցից յիմար եմ, չըգիտեմ ումն է հարկաւոր օգնել,
 ումը—ոչ: Հաւաքուել են մի դիւթին անգործներ ու
 դռնէ դուռն ընկել, թէ ինչ է՝ «Աշխատանքի տան» հա-
 մար փող ենք հաւաքում: (Սաղաթէլի օգնութեամբ
 հանում է վերարկուն եւ գլխարկի ու ձեռնափայտի հետ
 տալիս է նրան: Հագած է լայն եւ երկարաւուն պի-
 ջակ, լայն վարտիկ: Ժիլետի վրայ ժամացոյցի ոսկէ

շղթայ, աջ ձեռի մատի վրայ անագին աղամանդեայ մատանի): Աշխատանքի տունն որն է: Աշխատող մարդն ինքը գործ էլ կունենայ, տուն էլ: Հաւաքել են ծոյլերին ու անպիտաններին, ձրի կերակրում են, թէ ազգ ենք փրկում:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Իմաստունի խօսքեր են: (Վերարկուն ու ձեռափայտը տանում է նախասենեակ եւ իսկոյն վերադառնում):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Նստում է իւր գրասեղանի քով եւ այդ պահին տեսնում է Երանուհուն): Աա, դու այստեղ ես: Էլի ինչ ես ունքերդ կիտել: (Գրգուռում է) Մի սեւացնիր օրս, մի սեւացնիր, առանց բեզ էլ սեւացնողներ կան:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Ուզողին մերժելը մեղք է:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Կծու հեզնութեամբ): Հա՞, միլլիօնատէրի աղջիկ, աֆարիմ: Որ այդպէս է, տուր էլի քո օժիտից կամ հօրդ թողած ժառանգութիւնից, այ այն մեծ-մեծ բարձրասարաններից:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Վերկենալով) Դու միշտ իմ հօր ազբատութիւնն երեսովս ես տալիս:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ախար, ի՜նչ անեմ, նա էլ միշտ բարոզում էր. «Բարութիւն արէք»: Ինքը չունէր, ուրիշներից էր պահանջում: Բարութիւն. Բարութիւնն որն է: Մարդս անասուն է, ցեխի մէջ որ տեսնես, պէտք է ոտով խըփես, խորը գցես, ոչ թէ ձեռից բռնես, բարձրացնես: (Սակաւ լռութիւն: Տոնը փոխելով, Սաղաթէլին): Չի եկել այն տղան:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Դեռ ոչ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ի՞նչ ես ցցուել աչքիս առաջ: Ի՞նչ ես ուզում ինձանից:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Հառաչելով) Ոչինչ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Փառք Աստծու, կարծեցի էլի պիտի սկըսես նախատել ինձ:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Ես բեզ երբ եմ նախատել:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Դեռ: Դու երեսուն տարի է շարունակ

նախատում ես ինձ: Ես քեզ լաւ եմ ճանաչում, դու իմ առաջին թշնամին ես: (Վեր է կենում եւ սկսում է անցուդարձ անել):

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Ձեմ իմանում, ինչով եմ քո թշնամին:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ինչո՞վ: Քո մաքերով: Դու երբէք իմ մասին լաւ բան չես մտածել: (Հռութիւն): Ի՞նչ է խօսել քեզ հետ Օթարեանը:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Արտաշէսը: Ոչինչ: Ինչո՞ր քեզ հետ է խօսում, նոյնն էլ ինձ հետ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ի՞նչ ես կարծում, նա ինչպիսի՞ տղայ է:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Նա օրինաւոր տղայ է, շատ օրինաւոր, համեստ, խելօք...

ԱՆԴՐԷԱՍ. Լաւ լաւ, մի երկարացնիր, գոզելդ աւելորդ է...

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Հառաչում է):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Գրգռուելով) Լսիր, հազար անգամ աւել եմ, էլի եմ կրկնում, թող այդ հառաչանքներդ, ախ ու վախդ: Քո զէմքի վրայ, աչքերիդ մէջ, ամեն մի խօսքիդ տակ ես զգում եմ նախատինք: Քո ախրութիւնն ինձ կատաղեցնում է: Ես շատ լաւ գիտեմ, որ դու ստուերի պէս հետեւում ես ինձ, ծուռ եմ դնում ոտս թէ՛ ուղիդ, ումին զրկեցի, ումից աւելորդ վերցրի, ումին պակաս տուեցի: Թող ինձ հանգիստ, դու իմ խիղճն ես, ինչ է: Ձի հարկաւոր, կարօտութիւն չունիմ: Իմ մէջ խիղճ էլ կայ, հոգի էլ, Աստուած էլ...

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Տարակուսանքով) Ոչինչ չեմ հասկանում ասածներիցդ...

ԱՆԴՐԷԱՍ. Աս, շատ լաւ ես հասկանում: (Անհանգիստ նայելով ժամացոյցին): Արդէն երկու ժամն է: Ձեկաւ այդ տղան:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Չսպելով իրան) Տա՛նն ես ճաշելու:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ի հարկէ, այդ ինչ հարց է:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. (Ետդրողաւոր) Ո՞վ գիտէ քո բանը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այ, տեսնո՞ւմ ես, հէնց այդ «ով գիտէ»-ի

տակ սատանայ է նստած: Նախատինք, միշտ նախատինք: Օձի նման է կծում: Հեռացիր: Առաւօտից դէս շան պէս անօթի եմ: Գնա, ճաշ պատրաստիր: Մի աման էլ Արտաշէսի համար դիր: Ես նրան ճաշի եմ պահելու: Լաւ վարուիր նրա հետ, այդ ինձ հարկաւոր է: Եթէ Բագրատը տանն է, ուղարկիր այստեղ: (Նրանուհին գընում է ձախ դռներով):

ՏԵՍԻԼ VI

ԱՆԴՐԷԱՍ ԵՒ ՍԱՂԱԹԷԼ

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Լռութիւն): Քոյրդ ամեն բան գիտէ: Պէտք է աշխատել, որ նա գործը չբիչացնի:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Իսկ դու նրա հետ այնպէս ես վարուում, որ ինքդ կարող ես փչացնել:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այդ ճշմարիտ է: Ես երբեմն չըգիտեմ ինձ զսպել: Բայց ինչ անեմ, այսօր առաւօտից դէս գրգռուած եմ: Մարդիկ սկսել են խօսել իմ մասին: Ասա, ես դիտեմ, որ սե նախանձը նրանց հանգստութիւն չի տալիս: Անդրէյ Պետրովիչ էլիզբարովի աստղը շատերի աչքն է ծակում: Տներս ու քարվանսարաններս տանջում են մարդկանց: (Լռութիւն) Ծառայողները գնացին:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Գրասենեակի դռներից ներս նայելով) Գնացել են:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Խօսում է, կարծես, ինքն իւր հետ, անցուղարձ անելով): Փճհ, էլիզբարովի տների ու տափերի կէն իմն է, ասում է. ոչ աւելի, ոչ պակաս: (Լռութիւն): Ժամանակ-ժամանակ ինքս էլ մտածում եմ, կարելի է պարտական եմ: Բայց ինչպէս աչքերս բաց վերցնեմ և ունեցածիս կէսը տամ նրան: Ի՞նչ կասեն մարդիկ, «Հօրս հետ միասին ես առել տափերը»: Այո, ճշմարիտ է, բայց երբ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Նոյ նահապետի ժամանակներում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ճշմարիտ է, ընկերներ եւք եղել, բայց

չէ որ փողն ես եմ աշխատել, ես, Անդրէաս էլիզարովսէ
Դալլաք էլիզարի թոռնը իւր բոլոր կարողութիւնը,
դիրքը, անունը, պատիւը ձեռք է բերել իւր խելքով ու
աշխատանքով: Տասնուհինգ տարի ծառայել եմ Մուսա-
յէլ աղայի մօտ, տարել եմ նախատինք, թուր ու մուր:
Շան կեանք եմ քաշել, վերջը սուտ-ղորթով մի քիչ փող
եմ ձեռք բերել, դուրս եկել և այն ժամանակ ընկերա-
ցել Առաքել Օթարեանի հետ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Հէհ, երազի պէս միտս է. հին բազա-
րում բախկալի դուքան ունէիք: Կանաչեղէն ու թթուե-
ղէն էիք ծախում: Զատիկ-Ջրօրհնէքին էլ գնում էիք Սա-
լիան, ձկնեղէն բերում ու ծախում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Խօսք չունիմ, Առաքելն էլ աչքաբաց էր:
Բայց եթէ նրա խելքով վարուէի, այսօր էլ դուքանչու
մէկը կը լինէի: Նա հոտառութիւն չունէր: Ես էի, որ
անդադար ասում էի. «Առաքել, առնենք այդ էփան տա-
փերից, յետոյ ոսկի են դառնալու»: Սկսեցինք առնել
ծովի ափում հոտած ճահիճներ, աղբանոցներ, սափէնը
յիսուն կոպէկից սկսած: Առաքելը չէր ուզում, առնողն
ես էի, ուրեմն ես եմ աշխատել այս հարստութիւնը,
իմս է այն, միմիայն իմս: Իսկ այդ լակոտն եկել է ու
ասում. «Տուր ինձ կէսը»: Փահ, գոհւել եմ, որ տոմ:
Եթէ գոհւել եմ, ինչո՞ւ չեն ինձ գոհարուն տանում:
(Գրգուռում է): Համեցէք, այս էլ ձեզ բարեգործութիւն:
Որդեգիր եմ վերցրել հօր յիշատակի համար, ուսում
տուել, մարդ շինել, տարիներով պահել եմ մօրն ու
քոյրերին, ինչ է այսօր վարձս: Բո՛ու ապերախտութիւն:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Լաւ, քիչ խառնիր արիւնդ: Մի կերպ
ուելը կը կապենք, կը գնայ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ի հարկէ, պէտք է ուելը կապել: Ես
խօս չեմ կարող նրա հետ դատարան գնալ: Կըզցի ինձ
մի թոկից փախած աղվակատի ձեռք, արի ու ազա-
տուիր...

ՎԱՐԴԱՆ. (Ներս է մտնում նախասենեակից): Հա-

գած է սելարխալուդ, դեղնագոյն պիջակ արխալուդից կարծ, մէջքին արծաթեայ գօտի: Խօսում է շատ անփոյթ, Շամախու քարքառով: Ան Արտաշէսը եկալ ա, ուզում ա քեզ տեսնի:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Խնդրիր: (Վարդանըյետ է գնում): Սաղաթէլ, դու անցկաց գրասենեակ, յետոյ կըգաս:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Գնում է գրասենեակ, դռները ծածկելով):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Նստում է իւր քաղկաթոռի վրայ, ուշքը ժողովելով եւ դէմքին սիրալիր արտայայտութիւն տալով):

ՏԵՍԻԼ VII

ԱՆԴՐԷԱՍ, ՕԹԱՐԵԱՆ, ՅԵՏՈՅ ԲԱԳՐԱՏ, ԱԻԵԼԻ ՌԻՇ — ՍԱՂԱԹԷԼ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Ներս է մտնում նախասենեակից, հանդարտ եւ քաղաքավարի գլուխ է տալիս):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Սիրալիր) Բարով, որդի, Այդ ինչ է, դու մեզ մոռացել ես:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Սեղմելով Անդրէասի ձեռը): Երէկ ձեր տանն էի:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Հա, բաս ինձ չեն ասել: Նստիր, այսօր մեզ մօտ ես ճաշում: Մի քիչ խօսենք, յետոյ կանցնենք այն կողմ: Գործ ճարեցիր:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Նստում է Անդրէասի գրասեղանի քով, երեսը դէպի հասարակութիւն): Այո, մի քանի մասնաւոր դասեր:

ԲԱԳՐԱՏ. (Գալիս է ծախ դռներից երկայն կօշիկներով եւ նաւթի բծերով ծածկուած պիջակով: Նկատելով Օթարեանին, թեթեւ ցնցում է, սառը գլուխ է տալիս, նստում է ծախ գրասեղանի քով եւ անմիջապէս սկսում է գործով զբաղուել — չափում է կարկինով, զձազրում, միեւնոյն ժամանակ, ուշադիր է դէպի խօսակցութիւնը):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Դասէր: Այնքան ուսում ստանալուց յետոյ վարժապետութիւն ես անում:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ի՞նչ արած, առ այժմ ստիպուած եմ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Բայց դրանով փոք չի կշտանալ, որդի, արի քեզ համար մի տեղ սարքենք մեր գործերում: Հը՛մ, ի՞նչ կասես, Բագրատ, երեւի, քո գործարանում մի պաշտօն կը լինի: Ի հարկէ, յարմար պաշտօն ..

ԲԱԳՐԱՏ. (Կտրուկ): Իմ գործարանը դեռ չուտ պատարաստ չի լինիլ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Շնորհակալ եմ, պարոն Անդրէաս, ես ծառայելու միտք չունիմ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ամօթ ես համարում:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ոչ, կարծում եմ, որ կարիք չեմ ունենալ ծառայելու: Իսկ եթէ ունենալ էլ, յամենայն դէպս, ձեր որդուն չեմ ծառայիլ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ինչո՞ւ:

ԲԱԳՐԱՏ. (Կծու եղանակով, գործը չընդհատելով): Իդէալիստի ճերմակ փետուրները կարող են սեանալ բուրժուայի գործերում:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Ձսպուած) Միայն այն դէպքում, երբ այդ գործերը մուրտ են:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Չեմ հասկանում, ինչո՞ւ էք այդպէս գրքդ գոռած խօսում երկու ընկեր:

ԲԱԳՐԱՏ. (Հեզնօրէն) Ընկեր, հը՛ր, ընկեր: Ոչ, հայրիկ, մեր մէջ ընկերական ոչինչ չը կայ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Եանդիմանութեամբ) Բագրատ:

ԲԱԳՐԱՏ. (Մատիտն ու կարկինը ձգելով սեղանի վրայ): Հայրիկ, ես կարծում եմ, որ ժամանակ է մեր հաշիւներն այդ պարոնի հետ պարզելու: Նա ինչ-որ պահանջներ ունի քեզանից:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Դժպտ): Այդ քո գործը չէ: Դու քո բանին կաց:

ԲԱԳՐԱՏ. (Վերկենալով) Ներիր, հայրիկ, ես չեմ կարող սառը վերաբերուել դէպի մի մարդ, որ ուզում

է մեր անունը խայտառակել: Այն էլ մի այնպիսի մարդ, որ դեռ չի դուրս եկել մեր փողերով գնուած հագստից:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Յուզուելով վեր է կենում, քայց իսկոյն եւ եթ զսպում է իրան): Պարոն Անդրէաս, զսպեցէք ձեր որդուն: Ես չեմ կամենում նրա հետ վէճի բռնուել այստեղ:

ԲԱԳՐԱՏ. Իսկ ես թոյլ եմ տալիս ինձ պահանջել ձեզանից բացատրութիւն: Հայրիկը կարող է ձեզ հետ վարուել ինչպէս կամենում է, իսկ մեր մէջ պէտք է ամեն բան պարզուի հէնց այժմ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Գրգռուած) Ասացի, որ այդ քո դորժը չէ, մի խառնուիր:

ԲԱԳՐԱՏ. Բայց, հայրիկ, իմ ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած է: Ուստի թոյլ տուր նրան մի բանի հարցեր առաջարկել: (Դառնում է Օթարեանին): Ես կը կամենայի իմանալ, դուք բարերարուած էք ձեզանից, թէ ոչ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Զսպուած) Այո:

ԲԱԳՐԱՏ. Ո՞վ է ձեզ խնամել և բարձր ուսում տուել:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Զսպուած) Ձեր հայրը:

ԲԱԳՐԱՏ. Ո՞վ է տարիներ շարունակ պահպանել և կերակրել ձեր մօրն ու քոյրերին:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ձեր հայրը:

ԲԱԳՐԱՏ. Եւ այդ բոլորը խստովանելուց յետոյ յանդգնում էք լինել երախտամոռ: Եւ այդ բոլորից յետոյ, դու, հայրիկ, պահանջում ես, որ ես սմռը վերաբերուեմ այդ մարդուն:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ես ասեւմ եմ, որ այդ քո դորժը չէ: Դու ոչինչ չես հասկանում:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Բազրատին) Լսեցէք, պարոն, ձեզ հետ ես այսօր մտադիր չէի հաշուի նստելու, քայց որովհետեւ ստիպում էք, կը խօսեմ: Այո, ես էլ լիքարեանների խնամքով մեծացած մարդ եմ: Դուք իննը տարի պահել ու պահպանել էք ինձ, մօրս ու քոյրերիս: Բայց ինչպէս

—այս միայն ինձ է յայտնի: Այն, ինչ-որ ես եմ զգացել տարիների ընթացքում, չէք ցանկանալ զգալ ոչ մի ինքնասէր մարդու: Դուք ձեր ամեն մի կոպէկի մէջ թոյն էք սրսկել և այնպէս տուել ինձ...

ԱՆԴՐԷԱՍ. Պարզական մնամ, եթէ արած լաւութիւններս գոնէ մի անգամ էլ երեսովդ տուած լինիմ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Բայց միթէ պիտի խօսէիք, որ ես զգայի իմ ոգորմելի դրութիւնը: Այո, իմ վերաբերմամբ դուք արտաբնական քաղաքավարի էք եղել: Բայց այն, ինչ-որ խօսքերով չէք արտայայտել, արտայայտել էք ձևերով, աչքունքով, շարժումներով: Դուք ինձ ստորացրել էք իմ աչքում ամեն անգամ, երբ ես դժբաղդութիւն եմ ունեցել ձեզ ձեռք մեկնելու: Դուք խայթել էք իմ ինքնասիրութիւնը լուռ, ինչպէս, ներեցէք ասել, մի կարիճ...

ԲԱԴՐԱՏ. (Հեզօրէն) Զարմանալի է, որ տարիներ շարունակ լուել էք և նոր էք միայն ձայն բարձրացնում:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ախ, լուել եմ, որովհետեւ խնայում էի մօրս ու քոյրերիս: Գէտէի, որ եթէ ձայն բարձրացնեմ, պիտի զրկէիք նրանց մի կտոր հացից: Ես մոռածում էի այսպէս. «Կըբաշեմ մի կերպ այս վիրաւորանքները և մի օր, բոլոր պարտքերս վճարելով իրիզարեաններին, կը թեթեանամ հոգով»: Մայրս էլ է լուել: Բայց հարցրէք, ի՞նչ լուութիւն է եղել այդ: (Անդրէասի կողմ): Ամսական քսանուհինգ ռուբլի տալով, քսան ու հինգ անգամ նախատել էք նրան: «Շատ ես ծախսում, ապրիր ներքնայարկերում, կար արա ուրիշների համար, լուսացք արա, թող աղջկերբդ աղախին մտնեն...»

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Անհամբեր) Տէր, մեղայ Գեղ, Աստուած:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Իսկ մի օր այնքան անգութ էք եղել, որ առաջարկել էք նրան աղքատանոց մտնել: Ձեր խօսքերն ասեղների պէս խօթուել են խեղճ կնոջ սիրտը: Քոյրերս այսօր էլ առանց արտասուքի չեն կարողանում յիշել այդ օրը: Եւ ինչո՞ւ, ո՞վ է եղել իմ մայրը: Չէ որ

ձեր հաւասար ընկերոջ այրին: Մի կին, որ նոյնչափ հարուստ է, որչափ դուք: Երբ նա արտասուքը աչքերին պատմում էր իւր կրած վշտերը, արիւնս պաղեց երակներին մէջ: Ես անզօրութիւնից սկսեցի մազերս փետտել, մատներս կրծոտել: Ես վրիժառութեան միջոցներ էի փնտրում, չէի գտնում: Եւ հաւայդ ժամանակ հէնց մայրս ինքը հասաւ ինձ օգնութեան...

ԱՆԴՐԷԱՍ. Եւ ասաց, որ ես կողոպտել եմ քո հօրը, հա հա հա:

ԲԱԳՐԱՏ. Եւ զրպարտեց իւր բարերարին սև ապերախութեամբ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Ուշք չը դարձնելով Բագրատի կողմ) Այո, պարոն: Նա հաղորդեց ինձ իմ հօր վերջին խօսքերը. «Ես մեռնում եմ աղքատութեան մէջ, ինձ կողոպտեց ընկերս: Ահա քեզ այս թղթերը, կը յանձնես որդուս, երբ ուտումը կաւարտի»:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Ցնցուելով) Թղթեր, ինչ թղթեր:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Մի քանի ընկերական պայմանագրեր, որոնք պիտի ապացուցանեն, թէ ձեր հարստութեան կէսն ինձ է պատկանում: Դուք, օգտուելով իմ հօր ծանր և երկարատե հիւանդութիւնից, խաբել էք նրան օր օրի վրայ և ձեր անունով վերածել բոլորը, ինչորեղել է ընկերական:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Վրդովուելով) Այդ սուտ է: Ես ինչ որ ունիմ, օրէնքով և նօտարական դօկումենտներով է հաստատուած ինձ վրայ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Այո, բայց առանց մի կոպէկ վճարելու: Դուք կարողացել էք խաբել նոյն իսկ օրէնքները: Ահա հէնց այս բանը պիտի ապացուցանեն իմ հօր թղթերը:

ԲԱԳՐԱՏ. (Կատաղի): Դճւրս այստեղից, ստախօս:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Հպարտ եւ կատաղի): Պարոն, խնայեցէք ձեր հօրը...

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Ձեռն ուժգին զարկելով սեղանին, ոտ-

քի է կանգնում): Լռիր, ասում եմ, դու ինձ կատաղեցնում ես:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Ներս է մտնում):

ԲԱԳՐԱՏ. Բայց նա քեզ անպատուեց: Նա քեզ կողպտիչ անուանեց:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Զսպում է իրան): Թող անուանի, ով է հաւատացողը: Երեխայ է, ոչինչ չի հասկանում, տաքանում է: (Դառնում է Օթարեանին): Որդի, այդ բոլորը, ինչ որ ասացիր, դատարկ բաներ են, ես քեզ ներում եմ հօր պէս: Խօսենք չափահասների նման: Գիտեմ, արունդ եմ է դալիս, ապրել ես ուզում, բայց չունիս: Է՛հ, մտածել ես մտածել ու այդ բանը հնարել...

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Վրդովման նշան է անում):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Մի տաքանար, որդի, խօսենք հանդարտ: Է՛հ, ինչ արած, շատ եմ օգնել հօրդ յիշատակի համար, էլի կօգնեմ: Արի ստացիր ինձանից մի քանի հազար ռուբլի, թուղթ տուր, որ ինձանից պահանջ չունիս և ինձ էլ ու քեզ էլ ազատիր գլխացաւից:

ԲԱԳՐԱՏ. (Դրականապէս) Երբէք: Ես թոյլ չեմ տալ մի կողէկ անգամ սալ նրան:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Մեղայ քեզ Տէր Աստուած, վերջապէս, ձայնդ կտրելու ես, թէ՛ չէ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Մի կողմից կամացուկ Բագրատին) Թող տայ, դու չես հասկանում:

ԲԱԳՐԱՏ. (Ձը շտելով Սաղաթէլին) Այդ անկարելի է: Փող առաջարկել այդ մարդուն, կընշանակէ վախեանալ նրանից: Թող դիմի դատարան, ես ինքս քեզ կը պաշտպանեմ նրա զրպարտութեան դէմ, որովհետեւ համոզուած եմ, որ նա քեզ զրպարտում է:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Զգուշացէք, պարոն, այդ խօսքերը կարող են թանդ նստել ձեզ:

ԲԱԳՐԱՏ. Աա, թողէք այդ ֆռազները: Ես ձեր բարոյական ոյժը լաւ եմ ճանաչում և զուր չեմ միշտ ձեզ արհամարհել: Սակայն ինչու աւելորդ խօսքեր չուայլել:

ահա կարճ-կտրական իմ խօսքը. արէք, ինչ-որ կարող էք, ես ձեր հակառակորդն եմ: (Շտապով իւր զրասեղանից վերցնում է մի քանի թղթեր): Քեռի, ես գնում եմ գործարան: Պատուիրիր Զէյլմանին, որ խողովակները շուտով ուղարկի: Հայրիկ, ինձ ճաշի չըսպասէք: (Արագութեամբ հեռանում է նախասենեակի դռներով, ձգելով Օթարեանի վրայ մի արհամարհական հայեացք):

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Մեկուսի). Աֆարիմ տղայ, կրակի կտոր է:

ՏԵՍԻՆ VIII

ՆՈՅՆՔ, ԱՌԱՆՑ ԲԱԳՐԱՏԻ, ՅԵՏՈՅ ՄԱՐԳԱՐԻՏ

ԱՆԴՐԷԱՍ. Տեսնո՞ւմ ես, որդի, էլի մենք, հին մարդիկս, աւելի բարի ենք, քան դուք, նորերդ: Արի, բարը փէշիցդ թափիր, ստացիր երեք հազար ռուբլի, հաշտուենք: ՕԹԱՐԵԱՆ. Էլ ուրիշ ասելիք չունիք:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ուրեմն, համաձայն ես (Տալով Սաղաթէլին սնդուկի քանակին): Սաղաթէլ, տուր ինձ չէքի տետրակը: Իսկ դու նստիր և մի թուղթ գրիր, որ ոչ չինչ պահանջ չունիս:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Բանալին առնելով, մօտենում է սընդուկին):

ՕԹԱՐԵԱՆ. Մնաք բարձր:

ՍԱՂԱԹԷԼ, (Կանգ է առնում):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ո՛ւր: Սպասիր: Հաշիւը հաշիւ, բարեկամութիւնը — բարեկամութիւն: Դու մեզ մօտ պիտի ճաշես:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Մնացէք բարով:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դուրս է գալիս ծախ կողմի դռներից տնային համեստ հագստով: Օթարեանին): Մայրիկը ձեզ հրաւիրում է ճաշի:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Քայլերն ուղղել էր դէպի նախասենեակ, կանգ է առնում):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Տեսնո՞ւմ ես, քեզ ինչպէս են սիրում

այս տանը: Իսկ դու ուզում ես երես դարձնել մեզանից:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Չարմացած նայում է Օթարեանին):
Երես դարձնել մեզանից: Ինչո՞ւ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ով գիտէ, ինչո՞ւր հակառակ քամի է փչել: Բայց դու նրան խեղդի կըբերես: Սաղաթէլ, մենք գնանք, Մարգարիտ, երևի, նրան կամաչեցնի: (Օթարեանին): Դէ, որդի, շատ սպասեցնել չըտաս մեզ: (Գնում է Սաղաթէլի հետ ծախ դռներով):

ՏԵՍԻՆ 1X

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԵՒ ՕԹԱՐԵԱՆ

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Այդ ինչ է նշանակում: (Բռնում է նրա ձեռը ջերմագին): Ինչո՞ւ այդպէս այլայլուած ես:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ոչինչ, դատարկ բան է:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ չես ճաշի մնում: Ի՞նչ են նշանակում հայրիկի խօսքերը. «դու ուզում ես մեզանից երես դարձնել»: Ասա, ես համբերու՞թիւն չունիմ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Եթէ կարելի է, Մարգարիտ, այսօր ինձանից ոչինչ մի հարցնիր:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Վշտացած, քաց է թողնում նրա ձեռը): Շատ գեղեցիկ, չեմ հարցնիլ: Եթէ կամենաս, ես քեզ չեմ էլ պահիլ, քանի որ քեզ համար ձանձրալի է մնալ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ախ, Մարգարիտ, թող այդ երեխայական ձևերը, դու նման չես ուրիշ կանանց:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Բայց դու ինձ հետ վարում ես ինչպէս մի երեխայի հետ. ո՞ւր են քո խօսքերը, թէ միմեանց սիրող անձանց մէջ չը պիտի լինի ոչ մի դադունիք: Այդպէս ես կատարում երգումդ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Շփոթուած) Բայց կան գործեր, որոնց հետ դու չը պիտի ծանօթանաս: Դո՞ւ սիրտը դեռ չատ

մանուկ է: (Նորից ըննում է նրա ծնոր եւ ջերմ սեղմում):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Իսկ ես կարծում էի, թէ չը կայ գործ, որ քեզ վերաբերուի եւ ինձ ոչ: (Ձեռը խլելով) Թող ինձ, դու ինձ վիրաւորում ես, (երեսը դարձնում է): Դա անգըթութիւն է սիրող կնոջ վերաբերմամբ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ի՞նչ արած, վիրաւորուած ինքնասիրութիւնը երբեմն անգութ է լինում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Վիրաւորուած ինքնասիրութիւնը: Ո՛ւմ ինքնասիրութիւնն է վիրաւորուել: Բո՞նք: Ո՞վ է վիրաւորել: Հայրս, թէ եղբայրս: (Դադար): Բայց դու լռում ես: Դու ինձանից դարձնում ես երեսդ: Բաւական է, մի փորձիր համբերութիւնս: Ես ասում եմ կեղծիքը, հասկանում ես: Ասա պարզ եւ աներկիւղ, ի՞նչ է պատահել: Աա, հասկանում եմ: Դու խօսել ես հօրս հետ իմ մասին, խնդրել ես նրա համաձայնութիւնը: Մերժել է... Բայց ոչ, ի՞նչ եմ ասում: Հայրիկը սիրալիր էր դէպի քեզ: Վերջապէս, նրա մերժումը չի կարող քեզ վիրաւորել, քանի որ ես սիրում եմ քեզ եւ իմ գլխի տէրը միմիայն ես եմ: (Դադար): Սպասիր, սպասիր, իմ մէջ ծագեց ուրիշ կասկած: Դու նրա հետ խօսել ես իմ... Բայց ոչ, դու ընդունակ չես այդ տեսակ տեսլայել սակարկութեան: Վերջապէս, ասելու ես, թէ ոչ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Դու բռնութիւն ես գործ դնում իմ կամքի վրայ, Մաբգարիտ: Կրկնում եմ, կան բաներ, որոնց հետ դու չը պիտի ծանօթանաս:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Ծռանդով): Ոչ, ասում եմ: Մազի չափ գաղտնիք չը պիտի ունենաս ինձանից: Կամենում ես, այս պայմանով սիրիր ինձ, ոչ—կարող ես հեռանալ: Ուրիշ տեսակի փոխադարձ սէր ես չեմ ընդունում:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Մի վճռական շարժումն անելով): Ահ, թող լինի, ինչ-որ լինելու է: Միւնոյնն է, անհնարին է քեզանից թազցնել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Գրեթէ շնչասպառ) Հապա, հապա:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ասան ինձ, Մարգարիտ, սիրում ես հօրդ:
ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ե՛ս, իմ հօրը: (Դրական եւ ջերմա-
գին) Այո՛:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ոչ միայն իբրեւ զաւակ, ոչ միայն արիւ-
նակցի սիրով, այլ և գիտակցօրէն:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Չեմ հասկանում միտքդ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ուզում եմ ասել, յարգում ես նրան ինչ-
պէս մարդու:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Անտարակոյս: Չէ՞ որ իմ հայրն էլ մի
մարդ է:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Եւ ազնիւ մարդ, այնպէս չէ՞:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Անկասկած, իմ հայրն անազնիւ չէ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Համոզմունքով ես ասում այդ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Խորին համոզմունքով: Գոնէ ինձ մին-
չեւ օրս յայտնի չէ նրա որեւէ անազնիւ արարքը: Յար-
գում եմ ինչպէս մի աշխատասէր և խելօք մարդու, որ
երկար տարիների տառապանքով ապահովել է իւր զա-
ւակների դրութիւնը: Նա ինքը ազէտ լինելով, իւր զա-
ւակների կրթութեան համար ոչինչ չի խնայել: (Դադար):
Բայց ինչո՞ւ ես կասկածանքով նայում ինձ, միթէ չե՞ս
հաւատում իմ անկեղծութեանը:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Եւ ո՛չ մի թերութիւն չես գտնում հօ-
րդ մէջ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ինչո՞ւ չէ: Նա փողոսէր է, իւր հաշիւ-
ների մէջ խիստ է, մտածում է միմիայն իւր գործերի
մասին: Բայց չէ՞ որ նրա շրջանի մարդիկ բոլորն էլ այդ-
պէս են: Համարել նրան անազնիւ, ոչ, անկարելի է:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Դադար): Ի՞նչ կանէիր, Մարգարիտ,
եթէ մի օր համոզուէիր, որ նա անազնիւ է:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դառնազին եւ զայրացած): Արտաշէս...

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Տաքանալով): Այո, այո, անազնիւ է
գոնէ իր անցեալում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Նոյն նղանակով): Արտաշէս, մտածիր,
ինչ ես ասում:

ՕԹԱՐԵԱՆ: Ասում եմ այն, ինչ որ գիտեմ: Քո հօր
անցեալում կայ մի սոսկալի յանցանք:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: Եւ ինչ է այդ յանցանքը:

ՕԹԱՐԵԱՆ: (Ջերմ շեշտով) Մի անողորմ զրկողութիւն:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: (Ցնցուելով) Ո՛ւմ է զրկել նա:

ՕԹԱՐԵԱՆ: Մի անտէր և անօգնական մնացած ընտանիք: Իւր հաւատարիմ ընկերոջ որբ զաւակներին:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: Քեզ:

ՕԹԱՐԵԱՆ: Ինձ, մօրս և քոյրերիս...

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: Ա՛հ... (Թուլացած ընկնում է աթոռի վրայ, ծեռներով նրեւը ծածկելով):

Նրկարատեւ լռութիւն:

ՕԹԱՐԵԱՆ: Դու ինքդ կամեցար իմանալ ճշմարտութիւնը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: (Ուշքը ժողովելով, ոտքի է կանգնում): Ապացուցիր ասածդ: Լսում ես, ապա թէ ոչ, կատեմ քեզ ինչպէս մի զրպարտողի: Բայց ոչ ոչ, դու չես կարող զրպարտել քո բարեբարին: Դու նրան սիրում էիր և յարգում: Անշուշտ այստեղ մի թիւրիմացութիւն կայ: Դու պէտք է բացատրես բոլորը: Միւսներն է, թող նա լինի իմ պաշտելի ծնողը, իսկ դու իմ երջանկութիւնը—երկուսիցդ աւելի ինձ համար թանգ է ճշմարտութիւնը:

ՋԱՐՈՒՀԻ: (Նրեւում է ծախ դռների մէջ) Ձեզ ճաշի են սպասում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: Իսկոյն:

ՋԱՐՈՒՀԻ: (Գնում է յետ):

ՕԹԱՐԵԱՆ: Համաձայնուիր, որ այլ ևս իրաւունք չունիմ այս տունն այցելելու:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ: Ոչ: Ընդհակառակը, պէտք է այցելես: Դու իմ սէրը թունաւորեցիր, դու էլ պարտաւոր ես բռնակել այն: Այժմ կարող ես հեռանալ, բայց վաղը դու կըտաս ինձ բացատրութիւն:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Գլուխ է տալիս եւ արագ քայլերով
գնում է նախասենեակ։)

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Թոյլ քայլերով գնում է դէպի ծախ
եւ, կանգ առնելով, յենում է դռներին։)

(Վարագոյրն իջնում է հանդարտ։)

ՇԻՐՎԱՆՉԱԴԷ

(Գր շարունակուի)

ՉԵՄ ՅՈՒՍԱՀԱՏՈՒԻ...

Անմիտ խուժանը թո՛ղ ինձ հալածէ...
Թող որչա՛փ կուզէ նախատինք կարդայ,
Իմ մատաղ գլխին փոթորիկ բերէ,
Փոյթ չէ՛ ինձ համար թող փրփրի գոռա՛յ...

Ոչինչ ինձ համար ալիքներ, հողմեր
Փայլակ ու կայծակ, շանթ ու փոթորիկ.
Ոչինչ ինձ համար այդ երեւոյթներ
Թող որչափ կուզէ մոնչէ՛ մրրիկ:

Չե՛մ յուսահատուի. թող գոռ ալիքներ
Ջարնեն, փրփրեն, նաւս տատանուի.
Թող որչափ կուզեն խփեն ինձ հողմեր
Կամքս—որպէս ժայռ ամո՛ւր կը կանգնի:

Չե՛մ յուսահատուի ձեռքեր կարկառած
Դէպի ոսկեշող սուրբ ճշմարտութիւն,
Յառաջ կընթանամ. թէկուզ փրփրած
Այն վայրի ամբոխ. ոչինչ այն գողին...

Հոգոյս խորանում կայծն է վառուած,
Օ, որքան անբիծ, յուսաշող, փայլուն.
Սուրբ ճշմարտութեան դրօշը պարզած,
Կը ճեղքեմ արի՛ այն ծովը անհուն...

Տեսնում եմ ծովի այն կողմը փարոս,
Վստահ նետում եմ ես խորն անդունդին
Թէկուզ անհո՛ւն է... անծայր ովկիանոս,
Սակայն կը հասնեմ ես այն լոյս ափին...

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

ՄԻ ԼԱՐ...

Մի՛ շար իմ ընկեր, որ վաղուց արդեն
Մտաւ արեւը իր հանգստաւան.

Մի՛ շար, որ սիրեց աշխարհ համօրէն
Մոռալ գիշերը, մթով անվախճան:

Մի՛ յուսահասուիր, յոյսդ պահպանիր.

Թող օրը սիրէ քո վսեմ սրտով...

Ընկեր ջան, ընկեր, տկա՛ համբերիր,

Դիշերով գնա, ուղիդ, անդադրում...

Տե՛ս շատ վաղուց է ծագել երկնի վրայ

Աստղը յուսաբեր--յոյս օրուայ նշան...

Ա՛հ, մի՛ վհասիր, յուսով դու վստահ

Հանդարտ երգելով, քո ճամբան կտրիր...

Մի՛ շար, իմ ընկեր, յոյսը թող եռայ

Խաւար գիշերում... թո՛հ՛ր դէպ իո՛հալ—

Դէպ, վսեմ աստղը. այն փայլը նորա

Տե՛ս մեղմացնում մութը վշահար...

Մի՛ յուսահասուիր. յոյսդ փայփայիր

Քո վսեմ սրտով. կանցնի՛ սեւ գիշեր.

Թո՛հ՛ր դէպ աստղը... դու ճամբայ կտրիր...

Անշո՛ւշ կը տեսնես դու յետոյ օրեր...

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՆՔ

ԳԻՒԻ ԴԸ ՄՈԳԱՍՏԵՆԻ

Ամբողջ Վեդյէ-լը-Ռետեյլ քաղաքը ներկայ էր Բաղոն-
Հերմենսէի Թաղմանը և քաղաքային վարչութեան ներկայա-
ցուցչի արտասանած դամբանականի վերջին խօսքերը երկար
ժամանակ հնչում էին բոլորի ականջին. «մի օրինաւոր մարդ
ևս պակասեց աշխարհում»:

Այո, ամեն ինչ ակնյայտնի էր կացուցանում, որ նա օ-
րինաւոր մարդ էր՝ նորա ամբողջ կեանքը, խօսքերը, վայելուչ-
կազմուածքը, քայլուածքը, մինչև անգամ միտքը պահելու ձևը
և գլխարկի տարազը: Նա երբեք չէր ասի մի այնպիսի խօսք,
որ իւր մէջ խրատ չը պարունակէր, ողորմութիւն տալիս նա
չէր մոռանում խորհուրդ ևս տալ:

Նա իւր մահից յետոյ թողեց երկու գաւակ. մի տղայ, որ
քաղաքային խորհրդի անդամ էր և մի աղջիկ, որ ամուսնա-
ցած էր Պուարէյլ-դը-լա-Վուտ նօտարի հետ և քաղաքում վա-
յելում էր ընդհանուր յարգանք:

Որդիքը սաստիկ վշտացան հօր մահուան պատճառով, ո-
րովհետև շատ սիրում էին նրան: Թաղումից յետոյ երբ վերա-
դարձան հանգուցեալի տունը՝ որդին, աղջիկը և փեսան երեքը
միասին փակուեցին նորա մենարանում բանալու նորա կտակը,
որ, մարմինը հողին յանձնելուց յետոյ, պիտի բացուէր առանց
կողմնակի վկաների, ինչպէս ցոյց էր տալիս այդ ծրարի մա-
կազրութիւնը:

Պուարէյլ-դը-լա-Վուտը ձեռքի սովորական շարժումով
բաց արաւ ծրարը և, ակնոցները դնելով, սկսեց կարդալ
միօրինակ ձայնով, որ կարծես նշանակուած էր բացառապէս
պայմանագրեր կարդալու համար:

— Զաւակներս, իմ թանկագին գաւակներս, ես գերեզմանի
մէջ հանգիստ չեմ գտնի, եթէ չը գրեմ այս խոստովանանքը,

եթէ չը խոստովանեմ իմ ծանր յանցանքը, որի յիշողութիւնը թունաւորել է իմ ամբողջ կեանքը:

Այո, ես յանցանք եմ գործել, մի զարհուրելի, կեղտոտ յանցանք:

Ես 26 տարեկան էի և նոր էի եկել Պարիզ փաստաբանութեամբ պարապելու: Ես ապրում էի այնտեղ այնպէս, ինչպէս ապրում են գաւառներից եկած այն բոլոր երիտասարդները, որոնք մեծ մայրաքաղաքում չեն ունենում ոչ ծանօթ, ոչ բարեկամ և ոչ ազգական:

Այնտեղ ես մի սիրուհի գտայ: Շատերը այդ բանի վրայ կը զարմանան: Բայց ես պատկանում էի այն մարդկանց թուին, որոնք չեն կարող միայնակ ապրել: Դատարկ բնակարանում սարսափելի տխրութիւն է տիրում վրաս, մանաւանդ երեկոները: Այդպիսի ժամանակ ինձ թւում է թէ ամբողջ աշխարհում միայնակ եմ, որ ամեն կողմից ինձ անորոշ, բայց զարհուրելի վտանգներ են սպառնում. և հարեանս, որ միայն մի պատնէշով է ինձանից բաժանուած, թւում է ինձ նոյնքան հեռու, որքան աստղերը երկնքում: Այդպիսի ըոպէներում ինձ տիրում է երկիւղի սարսուռը, և պատերի լուսթիւնը սարսափ է բերում վրաս: Ինչպէս տխուր է սենեակի անդորրութիւնը, որի մէջ մենակ ես ապրում: Նա յափշտակում է ոչ միայն մարմինդ, ալ և հոգիդ, և ամենաչնչին շշուկը տան մէջ, յատակի կամ կահ-կարասիքի ճոնչիւնը ստիպում է մեզ ցնցուել, որովհետեւ մենք մոռալ բնակարանում ոչ մի աղմուկի չենք սպասում: Քանի-քանի անգամ ճնշող լուսթիւնից կատաղութեան հասած ես սկսել եմ ինձ ու ինձ խօսել, արտասանել եմ անկապ և անմիտ խօսքեր, միայն նրա համար, որ խանգարեմ լուսթիւնը: Բայց այն ժամանակն էլ իմ սեփական ձայնը ինձ օտար էր երևում և վախեցնում էր ինձ: Եւ իսկապէս ի՞նչ կայ աւելի զարհուրելի, քան դատարկ տան մէջ ինքն իրեն հետ խօսելը: Լսում ես մի օտար, անծանօթ ձայն, որ արտասանում է բառեր, առանց շարժառիթի որևէ մէկի կողմից, բառեր, որոնք ոչոքի չեն ուղղուած, դատարկ տարածութեան մէջ, որտեղ չկայ ականջ, որ լսէր այդ խօսքերը և որտեղ նոքա այնպէս խուլ են հնչում, ինչպէս մի արձագանք, մեր սեփական մտքերի օտարոտի արձագանք:

Իմ սիրուհին մի ջահիլ աղջիկ էր, մէկը այն աղջիկներից, որոնք ապրում են այնպիսի արհեստով, որ ոչ մի ապահովութիւն չի տալիս իրանց: Դա մի հեղահամբոյր, բարի ա-

բարած էր: Նորա ծնողները ապրում էին Պուլասիում, և նա երբեմն գնում էր նոցա մօտ մի քանի օրով:

Մօտ մի տարի ես ապրեցի նորա հետ շատ հանգիստ. և վճռել էի այդ կապը խզել, հէնց որ պատահէի մի այնպիսի աղջկայ, որը ինձ դուր գար և վճռէի ամուսնանալ հետը: Ես մտածում էի իմ բաժանուելուց յետոյ իմ կենակցիս նշանակել մի փոքրիկ կենսաթոշակ, որովհետեւ մեծ հասարակութեան մէջ ընդունուած է աղքատ կանանց սէրը վարձատրել փողով, իսկ հարուստներինը՝ ընծաներով: Բայց մի անգամ նա ինձ յայտնեց, որ ինքը յղի է: Այդ լուրը ինձ կարծես շանթահար արաւ: Իմ դրութիւնս սարսափելի կերպարանքով մի վայրկեանում պատկերացաւ աչքիս: Ահա ուրեմն այն շղթան, որը վիճակուած է քաշ տալ մինչև մահ, շղթայ երեխայի կերպարանքով, որին հարկաւոր է դաստիարակել, պահպանել, ճանապարհի վրայ դնել, անյայտ մնալով նրանից և նորան թագցնելով աշխարհից: Այո, այդ լուրը խորապէս ցնցեց ինձ և իմ հոգու մէջ յղացաւ մի աղօտ ցանկութիւն, որ ես ինքս դեռ չէի կարողանում որոշ կերպով ձևակերպել: Երանի՜ թէ մի անակնկալ դիպուած ազատէր ինձ: Քանի-քանի այդպիսի փոքրիկ էակներ դեռ չը ծընուած մեռնում են:

Ո՛հ, ես չէի ցանկանում իմ ընկերուհու մահը: Ես սիրում էի այդ խեղճ աղջկան: Բայց ես անգիտակցաբար ցանկանում էի այն երեխայի մահը, որ ինձ վախեցնում էր:

Եւ նա ծնուեց: Եւ ահա մի ամուրի մարդու անձուկ բնակարանում նոր ընտանիք՝ ապօրինի ընտանիք, ապօրինի զաւակ: Նա էլ այնպէս էր, ինչպէս լինում են շատ երեխաներ և ես նորան չէի սիրում: Հայրերը, եթէ կուզէր իմանալ, կապուած են երեխաների հետ աստիճանաբար միայն: Նոքա չունին մայրերի բնազդական բուռն սէրը դէպի երեխաները, նոցա զգացմունքը զարգանում է սակաւ առ սակաւ՝ որքան ամրանում են հոգեկան կապերը, որոնք միացնում են կենակցող էակներին, այնքան աւելի զարգանում է այդ զգացմունքը:

Անցաւ էլի մի տարի: Ես խուսափում էի անձուկ բնակարանից, ուր ամեն կողմ թափթփած էր սպիտակեղէն, խանձարուր, մանրիկ գուլպաներ, զանազան անկիւններում, բազկաթոռների վրայ քարշ արած հազար ու մի տեսակ բաներ: Ես փախչում էի այնտեղից, որպէս զի երեխայի ձայնը չլսեմ, որ ամենաջնչին պատճառով ճչում էր. երբ լողացնում էին նորան, պառկեցնում էին կամ վերցնում—նա անդադար գոռում էր:

Ես մի քանի ծանօթներ էի գտել և մի անգամ մի հասարակութեան մէջ պատահեցի նորան, որը յետոյ դարձաւ ձեր մայրը: Ես ջերմագին սիրեցի նորան, սկսեցի հետամուտ լինել, առաջարկութիւն արի և նա ընդունեց:

Բայց իմ ձեռքն ու ոտքը կապած էին: Ունենալ երեխայ և պսակուել մի աղջկայ հետ, որին պաշտում ես, թէ խոստովանուել բոլորը, հրաժարուել նորանից, ամբողջ կեանքի երջանկութիւնից, ամեն բանից: Նորա ծնողները խստաբարոյ մարդիկ էին և չէին տալ նորան ինձ, եթէ ամեն բան իմանային:

Ես մի ամբողջ ամիս բարոյական տանջանքներ էի կրում: Ինձ մաշում էին հազար ու մի տեսակ մտատանջութիւններ. և ես զգում էի, թէ ինչպէս աճում, մեծանում էր սրտումս ատելութիւնը դէպի երեխան, դէպի այն կենդանի փոքրիկ մսի կոյտը, որ ընկած էր իմ ճանապարհիս վրայ, խորտակում էր կեանքս, որ դատապարտում էր ինձ մի ողորմելի կեցութեան, զուրկ այն անորոշ յոյսերից, որոնք երիտասարդութեանը մի առանձին գեղեցկութիւն են տալիս:

Մի անգամ ընկերուհուս մայրը հիւանդացաւ: Եւ ես մնացի մենակ երեխայիս հետ: Դեկտեմբեր ամիսն էր: Սարսափելի սառնամանիք էր դուրսը: Ո՛հ, այդ ինչ գիշեր էր: Ընկերուհիս հէնց նոր էր գնացել: Միայնակ ընթրեցի փոքրիկ սեղանատանը և ոտիս մատերի վրայ մտայ երեխայի սենեակը:

Ես նստեցի վառ բուխարու առաջ դրած բազկաթոռի մէջ: Սաստիկ, սառը սուր քամին հեծում, խփում էր պատուհաններին և աստղերը փափրում էին մի այնպիսի առանձին փայլով, որպիսին լինում է միայն սառնամանիքի ժամանակ:

Եւ աղօտ, յանցաւոր ցանկութիւնը, որ ինձ ամբողջ ամիս հանգիստ չէր տալիս, նորից զարթեց իմ հոգում: Նա միշտ առանձնացածս ժամերին տիրում էր ինձ, չարչարում, տանջում, ինչպէս անխոյս մտքերը տանջում են հիւանդ ուղեղը, ինչպէս վէրքը ուտում է մարմինը: Նա պաշարում էր իմ գլուխը, սիրտը, ամբողջ մարմինս, ինչպէս գազան կլանում ինձ: Ես փորձում էի հեռացնել այդ ցանկութիւնը, մաքառել նրա հետ, մաքրել հոգիս ուրիշ տպաւորութիւններով, նոր յոյսերով, ինչպէս որ բաց են անում պատուհանը, որպէս զի առաւօտեան թարմ օդը դուրս մղէ սենեակի փչացած մթնոլորդը: Բայց ես մի րոպէ չէի կարողանում բաժանուել այդ մտքից: Զգիտեմ, ինչպէս արտայայտեմ այդ տանջանքը: Նա գազանի նման յօշոտում էր սիրտս, և ես զգում էի նորա ա-

տամենքի շփումը, որ սարսափելի ֆիզիքական ցաւ էր առաջացնում սրտիս մէջ:

Այո, իմ կեանքը վերջացաւ. դրութիւնս անելանելի էր: Բայց ի՞նչպէս հրաժարուէի հարսնացուիցս: Չէ՞ որ ես խենթի նման սիրում էի ձեր ապագայ մօրը, և անդիմադրելի արգելքը աւելի բորբոքում էր այդ կիրքը:

Ձարհուրելի չարութիւն առաջացաւ իմ մէջ և սղմելով կոկորդս՝ խելագար դարձրեց ինձ: Այդ գիշեր ես խելագարուած էի...

Երեխան քնած էր: Ես վեր կացայ և նայեցի նորան. այո, այդ ծնունդը, այդ չնչին ճիճուն զատապարտում էր ինձ յաւիտենական տանջանքի:

Նա քնած էր վերմակում փաթաթուած՝ բերանը բաց՝ օրօրօցում, որը կպած էր անկողնիս, ուր ես անց էի կացրել անքուն գիշերներ:

Ա՛խ, ինչպէս ես կարողացայ անել այդ բանը, ինչ ոյժ էր ինձ դրդում ու ինչ չար ոգի էր տիրապետել ինձ: Փորձութիւնը վրայ հասաւ այնպէս յանկարծ, որ ես չկարողացայ երկար մտածել: Յիշում եմ միայն, որ սիրտս սաստիկ բաբախում էր, որ լսում էի նորա խուլ զարկերը, նման մուրճի խուլ զարկերին, որոնք լսում են պատի յետևից: Միայն սրտի այդ զարկերը մնացին յիշողութեանս մէջ:

Իմ մտքերը խառնուած էին, աներևակայելի քաօս էր գլխիս մէջ, ես գտնւում էի այնպիսի դրութեան մէջ, երբ մարդ ճնշող մտքերի ազդեցութեան տակ կորցնում է նաև իւր կամքը կառավարելու ընդունակութիւնը:

Ես զգուշութեամբ բաց արի այն վերմակը, որի մէջ փաթաթուած էր երեխան, և նա մնաց բոլորովին մերկ: Նա չզարթնեց: Յետոյ ես մօտեցայ պատուհանին և բոլորովին բաց արի:

Սառը օդի հոսանքը ներս մտաւ սենեակը այնպէս ուժգին, որ ես յետ դարձայ և երկու մոմերի բոցը դողդողաց:

Ես մնացի պատուհանի մօտ և չհամարձակուեցի շուռ տալ գլուխս, որպէս զի տեսնեմ թէ ինչ է կատարւում իմ ետև. ճակատիս, երեսիս, ձեռքերիս վրայ ես զգում էի սենեակը թափանցող սառը օդի շփումը:

Շատ երկար տևեց այդ:

Ես ոչ մի բանի մասին չէի մտածում. ոչինչ չէի գիտակցում. վերջապէս մանուկի թոյլ հազը ցնցեց ինձ: Դեռ հիմա էլ ամեն անգամ ցնցւում եմ, երբ մտաբերում եմ այդ: Ուշքս

կորցրած՝ արագութեամբ փակեցի պատուհանի երկու փեղկերն էլ և վրայ պրծայ երեխային:

Նա դեռ քնած էր, մերկ, բերանը բաց: Նորա ոտները սառն էին, ինչպէս սառոյց, և ես շտապեցի փաթաթել վերմակի՝ մէջ: Այդ ժամանակ իմ սիրտը փափկացաւ և ես սաստիկ խղճացի այդ անմեղ մանկան, որին ուզում էի սպանել: Երկար համբուրեցի նորա քնքոյշ մազերը և յետոյ նորից նստեցի բուխարու առաջ: Զարհուրում էի, երբ մտածում էի արածիս վերայ: Ինքս ինձ հարց էի տալիս. ճշտեղից են երեւան գալիս այդ հոգեկան մրրիկները, որոնք պղտորում են մարդոց բոլոր գիտակցութիւնը, ինքնիշխանութիւնը, որոնք պղտորում են մարդու միտքը, և նա չէ հասկանում՝ թէ ինչ է անում, և ինչպէս նաւը փոթորկի ժամին՝ չէ տեսնում, թէ ուր է գնում:

Երեխան կրկին հաղաց: Այդ հազը կրծում էր՝ սիրտս: Ինչ կլինի, եթէ մեռնի: Տէր Աստուած, ինչ պիտի անեմ ես այն ժամանակ: Ճրագը ձեռքիս մօտեցայ օրօրոցին և նայեցի երեխային. նորա հանգիստ շնչառութիւնը հանգստացրեց ինձ: Բայց նա դարձեալ սկսեց հազալ: Ես զարհուրելով ետ քաշուեցի. կարծես մի սարսափելի տեսիլ ինձ ետ մղեց: Ճրագը ձեռքիցս վայր ընկաւ:

Սթափուելով բարձրացրի մոմը և զգացի երեսիս վրայ սառը քրտինք, այն տանջող սառը քրտինքը, որ յաշտողում է ուժգին հոգեկան ցնցումներին, ցնցումներ, որոնք այրում են ինչպէս կրակ, և սառցնում ինչպէս սառոյց: Կարծես այդ անասելի հոգեկան տանջանքները կաթիլ-կաթիլ ծորում են գանգի ոսկրի միջից:

Մինչև առաւօտ ես խոնարհած կանգնած էի որդուս անկողնի մօտ. հանգստանում էի երբ նա հանդարտ էր, և յուսահատւում՝ երբ սկսում էր հազալ:

Նա արթնացաւ՝ աչքերը կարմրած, ձայնը կտրուած և երեսը ուռած:

Երբ մեր աղախինն եկաւ, իսկոյն նորան ուղարկեցի բժշկի ետեւից:

Նա մի ժամից յետոյ եկաւ, տեսաւ երեխային ու ասաց.

— Զեք մրսացրել արդեօք սորան:

Ես զառամեալ ձերունու նման դողդողացի ու մըմնջացի.

— Ո՛չ, չեմ կարծում:

Յետոյ հարցրի երկիւղով.

— Հիւանդութիւնն ինչ է. վտանգաւոր հօ չէ՞:

—Դեռ ոչինչ որոշ չեմ կարող ասել. այսօր երեկոյեան դարձեալ կը մտնեմ:

Եւ իրաւ, երեկոյեան նա եկաւ: Համարեա ամբողջ օրը երեխան ինքնամոռացութեան մէջ էր գտնուում, և ժամանակ առ ժամանակ հագում էր:

Գիշերը երեաց թոքերի բորբոքում:

Հիւանդութիւնը տեւեց 10 օր: Ես չեմ կարող արտայայտել այն, ինչ որ կրեցի այդ անվերջ երկար ժամերում:

Նա մեռաւ...

Եւ այդ բոպէից... այդ բոպէից ես հանգստութիւն չունէի. մի ժամ չէր անցնում, որ զարհուրելի յիշողութիւնը չը տանջէր իմ ուղեղը, չկրժէր իմ սիրտը:

Ո՛հ, երանի թէ ես կարողանայի խելագարուել:

Պուարեյլ-դը-լա-վուտը իւր սովորական ձևով յետ տալաւ ակնոցները:

Ժառանգները գունատուած, անշարժ լուռ նայեցին միմեանց:

Վերջապէս նստարն ասաց.

—Այս թուղթը պէտք է ոչնչացնել:

Հանգուցեալի աղջիկն ու տղան գլխով համաձայնութեան նշան տուին: Եւ նստարը ճրագը վառեց, այն թերթերը, որոնց վերայ գրած էր հանգուցեալի խոստովանանքը, զգուշութեամբ բաժանեց կտակի միւս թերթերից և մօտեցնելով բոցին, ձգեց բռնաբարումէջ:

Եւ երեքը միասին հետևում էին, թէ ինչպէս անհետանում էին սպիտակ թերթերն ու դառնում սև մոխրի կոյտ: Բայց նկատելով որ նրանց մէջ երևում են էլի մի քանի տառեր, հանգուցեալի աղջիկը կօշկի ծայրով տրորեց այրուած թղթի մնացորդը և խառնեց բռնաբարում մոխրի հետ:

Յետոյ երեքը միասին կանգնած դեռ նայում էին հանգ-չող բռնաբարում վրայ, կարծես երկիւղ կրելով թէ մի գուցէ այրուած գաղտնիքը դուրս թռչի բռնաբարում միջից:

Թարգմ. ՊՕՂ. ԶԱՔԱՐԵԱՆ

ՍԵԿԵԱՅ ^{*)}

(Լեզենդ)

I.

«Ա՛խ իմ անուշ, իմ աննման, իմ սիրելիս գեղեցիկ,
Ես գերի եմ, ձեռքդ եմ ընկել, ես չոքել եմ քեզ մօտիկ,
Դու իմ հոգուս սրբութիւնն ես—աստղերից էլ է՛լ իստակ,
Դու իմ սրտիս տաք մուրազն ես, իմ հուրին ես, իմ
հրեշտակ...»

—
«Ա՛խ իմ անուշ, իմ աննման, իմ գեղեցիկ նազելիս,
Ազրու-Մազդէն, լոյս-Աստուածը թող չստեղծէր անբաղդիս,
Դու իմ հոգիս կաշկանդել ես, սիրոյդ կապով պինդ կապել,
Ես քո քուրմդ, դու իմ տաճար, դու ինձ մի կուռք ես
դարձել...»

—
«Ա՛խ, Շիրազի քաւոր, ալ վարդ, սիրելուս պէս հոտով չես,
Ա՛խ, Բուշերի անուշ քամի՝ նազելուս պէս քնքուշ չես,
Փարսիստանի ողջ աղջիկներ, ձեզ չեմ փոխիլ մէկի հետ,
Կարմիր նուռը, դաւամ ունքեր ես չեմ փոխիլ ողջիդ հետ...»

II.

Մթնշաղ է. հարհանդ, մարմանդ ծառ ու ծաղիկ ննջում են.
Տաք գիշերը վրայ կուգայ. հով ու զովեր ննջում են.
Ջուհար աստղեր, սմբուլ ու սէզ դուրան դաշտում ննջում են.
Դադրած ոտների, մաշուած սրտեր հարհանդ մարմանդ նըն-
ջում են...

*) «Սեկեաճ»-ը մի տխուր և գեղեցիկ պարսկական եղանակ է, որի հեղինակը ըստ աւանդութեան միայն այդ երգն է երգել և երգելույ յետոյ մեռել է...:

Վառ աշուղը—պարսիկ երգիչ հարհանդ-մարմանդ չի ննջում:

Դառն աշուղը սրտի բոցից անդորր, անխօս չի ննջում,
Հայ տէրտէրի ջան աղջիկը, հայ աղջիկը աննման,
Զիւ վառել է, զիւ դաղել է երգչի սիրտը աննման...

III

Ա՛խ, իմ անուշ, իմ աննման, իմ նազելիս գեղեցիկ,
Դու ի՞նչ կուզես, որ ես լինիմ, դու ի՞նչ կուզես, գեղեցի՛կ.
Խորասանու կապերս լինիմ, փռուած լինիմ քո առաջ,
Բիրիջանու քրքում դառնամ, փաթթեմ քո լանջ, քո առաջ...

«Ա՛խ, իմ անուշ, իմ աննման, իմ գեղեցիկ նազելիս,
Դու ի՞նչ կուզես, երկինք դառնամ, փէրուզ-երկինք քեզ
համար,—

Առաւօտուն գիւլի-սապահն հէնց որ բացուի հրաշալի
Հրեշտակային շնչով բանամ թարթիչներդ բոցավառ...

«Զո քաթիպէն ջուհարագարդ վերելից վար կոճկուն են,
Սիրտս է դադում, ա՛խ, նախշուն ջա՛ն, կոճակներդ հմա-
յուն են,
Ա՛խ, չի բացուիլ կուրծքդ ինձ համար, ա՛խ չի բացուիլ,
չի՛ բացուի,
Բայց կը երգեմ, մինչեւ որ նա սիրուս առաջ բաց-բացուի...»

IV

Եւ երգիչը չոնգուրն առած՝ լիք տաք խանդով, եռանդով,
Դեշտ-Քեֆիրի օդի նման՝ թէժ ու եռուն աւիւնով,
Սիրականի առջեւ չղբած երգ է երգում աննման,
Մինչեւ քանդուին հայ աղջկայ կոճակները աննման...

«Ա՛խ իմ անուշ, իմ աննման, իմ նազելիս գեղեցիկ,
Ցաւիս ուժին չեմ դիմանալ, սիրտս է կծկում, գեղեցի՛կ.
Դու չե՞ս կարող պատռել շորդ, կոճակներդ պոկպոկել,
Դու չե՞ս կարող սիրտս բուժել, դու չե՞ս կարող ինձ սիրել.

«Զէ՞ որ մեղք եմ, չէ՞ որ այսպէս կը նուաղիմ, կը մեռն իմ,
Շուն ու գայլեր ինձ կը պատռեն, հողոց-մոխրոց կը լինիմ,

Չէ՞ որ որք եմ, անտիրական, իմ ընկերս է շոնգուրը,
Երբ որ մնոայ, նա կը լոէ,—սեւ կը շարուի իմ դուռը...

«Ա՛խ աննման իմ նազելիս, իմ սիրելի սիրեկան,
Սիրտս ելաւ, էլ չեմ գտալիլ լացս, ողբս աննման...»
Եւ հեկեկաց դառն-դառն.... եւ բացուեցան կոճակներ,
Ապա իսկոյն կոճակները կոճկուեցան վարից-վեր...

V

Դառն զայրոյթ, ծովի չափ կիրք, բովի պէս խանդ ընկեց,
Եւ երգիչը ելաւ տեղից, ցատկեց որպէս մի յովագ,
Ամա որոտի նման գոռաց, կայծակի պէս փայլակտեց,
Դիմաւէնդի հեղեղի պէս, փոթորկի պէս վազէվազ...

«Մեծ աստուածներ—գօրեղ քաջքեր, զիւ հերոսներ ճար
արէք,

Դուրան դաշտի, վեր սարերի հաւքեր-աւքեր ճար արէ՛ք,
Երկնուց վրայ պէժ-կէժող աստղեր—նաշխեր ինձ հասէք,
Զիւ փոթորիկ, բութ ու բորան ցաւիս, եարիս դեղ արէ՛ք:

«Մեծ աշխարհի ուժեղ մարդիկ. գոռ աշխարհի հգօրնե՛ր,
Անապատի հուժկու վագր, կածանների զազաններ,
Որջերի մէջ խորը թմրած՝ անասուննե՛ր. գօրեղներ,
Դագան ծովե՛ր, վզզան հովե՛ր իմ խոր եարիս ճար արէ՛ք...»

Հանց թէժ կրակ, հանց փոթորիկ վառ երգիչն է բոր-
բորում,

Նուրբ լարերին, նուրբ թելերին նա զարկում է զայրացած,
«Ա՛խ անուշիկ իմ սիրելիս, ա՛խ սիրելի սիրական,
Երգիս վերջն է, ուժ չմնաց, կոճակներդ չբացուան....

Եւ լարերը կտրուեցին, երգը մարա՛ւ ու լոնց,
Եւ երգիչը իւր նազելու ոտերի տակ գլորուեց:...

ԿՈՅՍԻ ՀԱՌԱՉԸ

Դիլետանտի անտիպ յիշատակարանից:

Իրիկնադէմ էր:

Արեւ իր հանգիստն էր թեքւում:

Տօթ օրից յետոյ, օրուայ այս հանգչող ժամին զով օդ ելնել, բնութեան զրկում զբօսանք կատարել հաճելի փափագ է: Եւ ես բարձրացայ դիմացի բլրակը:

Առջևս անդունդ, խիտ անտառապատ, ետևս մի ժայռ, նոյնպէս անտառապատ: Աջ կողմս հսկայ կիրճ, ուր որոտում է գետակ և շառաչում ջրվէժ, ձախ կողմս Ալպերի բազմաշար շղթան, գագաթը ձիւնոտ, փեշերը կանաչ:—

Այս է ահա Bad Weissenburg-ի պատկերը, մի խոշոր սահմանադրութեամբ, կառուցուած կիրճի ճակատին, անտառի խորքում: Զուրը, դիրքը և յարմարութիւնները հիւրերի ու հիւանդների ահագին թիւ է գրաւում: Նախապաշարուած մարդիկ երկիւղ են կրում այցելել թոքախտաւորների այս տեսակ գումարտակներն ու վայրերը, սակայն տուրիստները ազատ են ամենուրեք ոտը դնելու և ես քանիցս եղել եմ այստեղ:

Բարձրանալով բլրակը, ընտրեցի մի ազատ դիրք մարող արեւը դիտելու:

Ծառերի արանքով, մրմունջ հայեացք սփռած, դիտում է արեւը իր շուրջը: Դիտում է անհանգիստ, ննջող մանկան պէս, նայում շատ հեռու, անցած ճանապարհը և ինչ-որ տխուր մտքի տակ հեզիկ ու նազիկ դողդողում, ժպտում:

Ժպտում է արեւ—փայլում է երկինք:

Աղամամութիւն արեւը թոյլ է, ճառագայթներն անոյժ: Եւ մարդ ակամայ ցանկութիւն է զգում արեւին նայել, նրա պըլպըլող դէմքը դիտել:

Նիրհող կոյսի պէս արեւը ահա աչերը բաց-խուփ է անում, կարծես սիրածին նայում, վերջին անգամ ժպտում, հոգին սրբով լցնում, որ հասնող մութին, խաւար գիշերին, անոյշ նիրհի խորքում, սիրածի պատկերը յիշէ, կարօտն առնէ, մինչև յաղ-

թուի խաւար և վառ արշալոյսին էլ իւր աչերը բանայ, սրտի գանձին ժպտայ ու բացուող օրին նորից կեանք ստանայ:

Մի փոքր ևս—և սև խաւարը ննջող արևին յաղթանակում է:

Բայց նախ քան անդունդ կը գլորուի, արևը վերջին ոյժով խիստ ճիգ է թափում, դէպ ի վեր ցատկում, կաս-կարմիր երեսը ցոյց տալիս կրկին, մի անգամ էլ ժպտում ու վերջին համբոյրը ցոլում:

Նւ վառում է եթեր:

Գերզգայական է, խիստ հրապուրիչ օրուայ այս պատկերը:

Տեսնել էք վարդը գեղունու կրծքին, որ կանգնաբրնբրի գունաւոր լուսով շաղախ, փայլում է, պսպղում և ուշք գրաւում: Նայել էք այդ ժամին եւ իրան՝ գեղունուն, որ կապուտակ աչերը համեստ խոնարհած, կրծքի վարդն է դիտում և փոքրիկ բերնի սիրուն խորշերով ժպտում անարատ:

Ճիշտ այդպէս է երկինքը արևի այս մուտքին:

Վարդագոյն ներկուած անհուն եթերում, հատ-հատիկ ցըրուած բամբակ ամպերը լողում են անա գեղածիծաղ ժպտով:

Ժպտում է երկինքը, ուրախ ու զուարթ: Հրճւում է բնութիւնն անհոգ ու հպարտ: Նւ ամենուրէք ցրւում է հաճոյք:

Թեթեւ մտքով ու գոհ սրտով դիտող մարդը վեր է նայում, վեր սլանում գոռ կեանքից ու սաւառնում եթերում...

Հանգաւ արևի վերջին ճառագայթը: Չարաճճի տերևները զադարեցին պսպղալ: Սկսեց փչել մի հով ու հանգստացուցիչ զեփիւռ, որ բուրում է անոյշ հոտ ու բարուրում դէմքս: Ծաղիկների ու ճոխ բուսականութեան այս արբեցուցիչ հոտի մէջ, զգալի էր առանձապէս մորու անոյշ բուրմունքը. և յիրաւի շուրջս սփռուած էր կարմրաթշիկ մորու արտ:

Փոքր յետոյ ես շրջուեցի ու դարձայ դէպի ջրվէժը: Ճանապարհը պտոյտ-պտոյտ իջնում էր խիտ անտառի միջով, այնպէս որ շրջակայ սիրուն տեսարանները զիտել դժուար էր:

Ձուարթ էի ես, հոգով ու մտքով թեթեւ:

Ձորում աղմկում էր ջրվէժը, քամին քսում տերևները, մատաղ ճիւղերը փսփսում և—բնութեան մի հիասքանչ ներդաշնակումն:

Այս խորհրդաւոր ու միապաղաղ աղմուկի մէջ, քիչ անց, քամու մեղմ հովը ականջիս զարնեց մի քնքոյշ, ձգողական հրնչիւն, կանացի մի զիւ ու անոյշ ձայն, որ մեղմօրէն երգում ու ձայնակցում էր սիրուն բնութեան:

Երգը հնչում էր զգացուած ու միախառնուելով բնութեան մրմունջին, կուլ գնում անհունութեան մէջ:

Ո՛չ մի արձագանք: Զով քամին ընդգրկում էր ամեն մի հնչիւն ու սփռում բուրոզ օդի մէջ:

Նախ կանգ առայ լսելու, սակայն հետաքրքրութիւնս ուժեղ էր և ես ինստիկտիւ կերպով առաջ թեքուեցի:

Մի աղջիկ տեսայ, մի նազելի կոյս: Կանաչ թաւուտի վրայ, ծառերի հովանում, թիկն տուած դիտում էր նա աղմկող գետակը, որ փրփուր կտրած գլորում էր անդունդ:

Մի սուր հայեացք շեշտեց նա ինձ, ապա շուրթերը սեղմեց և երգը ընդհատեց:

— Ինչո՞ւ լռեցիք, հարցրի ես կէս-վստահութեամբ, թերևս սիրուն կոյսին հաճելի չը լինէր անծանօթ երիտասարդին պատասխանել:

Նայեց ինձ, մեղմ հայեացքով չափեց ոտից գլուխ, ապա կրկին ջրվէժը դիտելով, խօսեց համարեա ինքն իրան՝

— Չէի կարծում, որ ինձ լսում են:

— Ձեզ լսելու ես երկար բաղդ չունեցայ և անչափ ցաւում եմ, որ ձեզ խանգարեցի:

Նա ուղղուեց ու նստեց տեղը, ապա մի քանի ուրախ հայեացքներ սահեցին դէմքիս վրայով: Բաւական առիթներ կային վստահութիւն ստանալու և ես աւելորդ չը համարեցի օգտուել այս բարի հանդիպումից, ուստի առաջ եկայ և խօսեցի.

— Ձեր մի քանի անոյշ հնչիւնները ինձ քաղցր հաճոյք պատճառեցին, դժբախտաբար դադարեց հնչել այդ բերկրալից երգը:

Երկար ու խիտ թերթաւունքները ճոճեց, աչերով ժլպտաց, ապա փոքրիկ բերանը կծկուեց և կարմրիկ շուրթերը շարժուեցին՝ գուցէ բառեր յօդելու, սակայն նրա ձայնը չը հնչուեց, այլ կուլ գնաց սրտի խորքում: Ապա ոտի ելաւ նա, թափ տուեց շրջագնեստը ու իջաւ դէպի ճանապարհ:

Մինչդեռ իմ մէջ հանգաւ նրա անոյշ ակցենստը կրկին լսելու յոյսը, յանկարծ շրջուեց նա դէպի ինձ և ուղիղ աչքերիս մէջ ազատօրէն ժպտալով, կատարեալ չքնաղ մանկան պէս, ուրախ ու ամերիկացուն յատուկ ձգողական շեշտով հարցրեց.

— Դուք նկարում էք, պարոն:

— Այո, միսս. պատասխանեցի ես, այլևս կասկած չունենալով նրա անգլիական ծագման:

—Դէ նկարէք ջրվէժը, հրամայեց կայտառ աղջիկը կենսալից տոնով, կարծես գործ ունէր մի հին ու մտերիմ բարեկամի հետ:

Կանգնել էր դէմս, բոլորովին մերձ և նրա անոյշ շունչը բարուրում էր դէմքս: Նա գեղեցիկ էր. նա հրաշալի էր: Յըստակ դէմքի մէջ պարզ արտացոլուած էր կուսական անարատութիւն, գերզգայական անդորրութիւն: Այս մանուկ կոյսը անմեղութեան մի մարմնացումն էր, մի հրաշակերտ պատկեր, որ կէս-խաւարում, անտառի միջին, կանաչով պատած, ժրպտում է գեղ-գեղ ու շանթում միտքս:

Նայեցի նրան: Կրկին դիտեցի:

Կամեցայ խօսել, սիրոյ բառեր յօդել, սակայն խուլ էր միտքս և լեզուս պապանձ:

—Այս տեղից, պարոն, այս կողմից լաւ է, կարելի է նկարել, վրայ տուեց նա չարածճի շեշտողութեամբ:

Նայեցի ջրվէժին: Ստուերը թանձր էր, ջրի փրփուրը սպիտակ: Նկարել ուշ էր, սակայն մերժել գեղունուն: Եւ ես հանեցի ապարատս, ապա առաջ քայլելով ցոյց տուած տեղը, վստահացայ նախ նրա ծանօթութիւնը խնդրել: Ձգուեցի տեղս. խոնարհեցի գլուխս ու իբր հին ջննտմեն շնչացի.

—Թոյլ տուէք ձեզ ներկայանալ, միսս:

—Ա՛ա... ձայնեց նա կանանց յատուկ հնչական տեմպով:—Երգը ուրեմն ձեզ շատ է դուր եկել:

Ակցենտը անոյշ, հնչիւնը նուրբ, տոնը ազդեցիկ, իսկ ինքը ամբողջապէս մի երազական թռիչք: Եւ խնդում էր նա, որպէս մի եղիւսմ անտառի խորքում:

—Խնդրում եմ արժանացնել ինձ ձեր ծանօթութեան բաղդին, միսս. շեշտեցի ես, պարզ նկատելով, որ չարածճին խօսքս կտուրն է նետում: Եւ երկրորդ անգամ գլուխ իջեցնելով, ասացի անունս:

—Ա՛, ես ձեզ հետ ծանօթանալու պատիւ ունիմ, խօսեց նա արագ, առանց ինձ նայելու:

—Եթէ այդ միայն պատիւ է ձեզ համար, ասացի ես, փնտռելով նա հայեացքը:

—Ինչո՞ւ չէ, վրայ բերեց նա և մի հայեացք սահեց դէմքիս, ապա ձեռը մեկնեց ինձ:

Այստեղ մտերիմ մարդկանց են միայն ձեռ մեկնում, ուստի ես երջանիկ մտքով շարժուեցի նրա ձեռիկը բռնելու, սակայն... չար մտախաբութիւն: Նա հանգստութեամբ ձեռք պարզեց ապարատիս ու ձեռիցս խլեց գործիքը:

Կարմրեցի ես ու դողաց միտքս: Յետ քաշեցի ձեռս ու մնացի այս մեծ մանկան դիտելիս: Բայց նրա ազատ տոնը իսկոյն ցրեց իմ մէջ ամեն անհաճոյք և ես նորից խօսեցի.

— Կարժանանամ ես ձեր ծանօթութեան, միսս:

— Դուք իմ անոնն էք հարցնում, նո՛ւ, Ռօդձ, միսս Ռօդձ, պատասխանեց նա համարեա անտարբեր, դիտելով ապա-
րատի վերևի ցօլացուցիչ ապակու մէջ անդրադարձած նկարը:

— Ի՞նչ սիրուն է այսպէս:

— Այո՛, հաստատեցի ես:

— Այստեղ գոյներն աւելի պարզ են տպւում: Հիանալի է:

— Հիանալի է:

— Ե՛ւ հրաշալի, շեշտեց նա ինձ նայելով:

Ի՞նչ: Պոլոնիոսի դերմնն եմ գտնւում. մտածեցի ես: Սա-
կայն նրա քնքոյշ ակցենտից, նրա կայտառ տեսքից ար-
բած էի ես: Այն ձայնը, որ հնչւում էր նրա կրծքից, զարնը-
ւում էր հոգուս լարերին ու արձագանք գտնում այնտեղ: Եւ
ես անոյժ էի կոյսին չը հպատակուել, ուստի շնչացի.

— Ե՛ւ հրաշալի:

Ու կարմրեցի նրա շեշտակի հայեացքի տակ:

Անշուշտ նկատում էր նա իմ վրդովմունքը իր դիմաց:—
Սակայն ի՞նչ կայ որ, ինչո՞ւ յուզուել. սա միայն հաճելի հան-
դիպումն է, մի սքանչելի սիրալիրի՞նչ ինձ համար:

Եւ մատաղ կոյսը նոյն համիտ չարաճճութեամբ մեկնե-
լով ապարատը ինձ, հրամայեց նկարել:

— Բայց ո՛ւշ է, միսս Ռօդձ:

Հայեացքը մթնեց, երկար թերթեունքները տխրութեամբ
խոնարհուեցին և նա շրջուելով, կատարեալ որպէս մի վիրա-
ւոր մանուկ, շնչաց.

— Ինչպէս ձեզ ցանկալի է:

Ապա առաջ անցնելով, սկսեց փետրել ցածր ճիւղի տերե-
ները: Մնացի շուար. ի՞նչ կար վիրաւորական:

— Ես ձեզ վիրաւորեցի՞, միսս Ռօդձ, հարցրի ես սիրա-
հարի մի այնպիսի տոնով, որ կարծես նրա զրական պատաս-
խանի հետ, այսինքն «այո՛» լսելիս, գետին պիտի գլորուէի:

Մի նման միտք իսկապէս գլխումս փայլեց, սակայն ոչ
թէ գլորուել ու չքնաղ կոյսին սարսափահար անել, այլ թէ ուղ-
ղակի ծունկ իջնել ու շուրթերիս սեղմել նրա քնքուշիկ ձեռը:
Շրջուեց, նայեց ինձ և մեղմօրէն կմկմաց.

— Մո՛ւթն է, գնա՛լ պէտք է:

— Միսս Ռօդձ:

— Ի՞նչ է, երիտասարդ պարոն, ընդհատեց նա ինձ, գուցե բարկացած, սակայն սիրառատ տոնով:

— Սիրո՞ւն պախրիկ, ինչո՞ւ վիրավորուեցիր:

— Հա, հա, հա. ծիծաղեց նա ամբողջ սրտով:— Պախրիկ, պախրիկ: Հա հա հա...:

— Ե՛ւ չքնաղ կոյս. վրայ բերի ես իսկոյն:

Թո՞ղ ոտերը գետնին դարնէ, ի՞նչ կայ որ:

Աչերը մորժեց, չափեց ինձ մի քանի անգամ սևուկ հայեացքով, ապա իբր թէ խիստ տոնով գոչեց.

— Պարոն...:

— Միսս:

— Կը նկարէ՞ք, թէ՞ ոչ:

— Մո՞ւթն է, միսս Ռօդձ:

— Մո՞ւթն է, ի հարկէ մութն է: Փոխանակ շտապելու նկարել, ժամանակ էք վատնում գերմանական պաշտօնականութիւնը կատարեալ դարձնել:— Նախ ծանօթանալ, ապա...

— Սիրո՞ւն ամերիկուհի, դուք անարդար էք:

— Պարոն գերմանացի...

— Ներեցէք, ես գերմանացի չեմ:

— Իսկ ես ո՞չ ամերիկուհի:

— Հապա՞:

— Իսպանուհի, ամերիկարնակ: Դուք ուսանո՞ղ էք:

— Այո՛:

— Շո՞տ լեզուներ գիտէք:

— Ո՛չ:

— Նուագո՞ւմ էք:

— Այո՛:

— Ո՞վ է այն տիկինը, որի երգը երեկ ներդաշնակում էիք:

— Ասա՛, երեկ երեկոյեան դուք սալոնո՞ւմն էիք ուրեմն:

— Ո՞վ է այն տիկինը, պարոն, ձեզ հարցնում են, պատասխանեցէք:

— Frau geheimrat L. G.:

— Հրաշալի է երգում:

— Դուք աւելի լաւ:

— Թողէ՛ք, պարոն:

Շեշտեց ու լուեց, ապա մի քանի քայլից կրկին խօսեց.

— Նա սիրո՞ւն կին է և շատ հետաքրքիր:

— Անշուշտ ձեր սենեակում հայելի չ'ունիք, միսս Ռօդձ. կամ թերևս հայելուն չէ՞ք հաւատում:

—Պարոն ուսանող:

—Սիրուն ու հետաքրքիր քան դժւոք:

—Ես ձեզ արգելում եմ այդ տոնով խօսել, իսկ եթէ տրամադիր էք շարունակելու, խնդրում եմ ինձ մենակ թողնել:

—Սիրուն աղջիկ, դուք չար էք:

—Խելօք պարոն, դուք յանդուգն էք:

Ի՞նչ պատասխաններ և ինչի՞ համար: Կամ այս ի՞նչ տոն է և ինչո՞ւ հեգնական: Եւ ես վրդովուեցի:

—Ահա հնչում է ընթրիքի զանգը, գոչեց նա յանկարծ:
—Շտապէ՛նք:

—Եւ նա քայլերը արագացրեց: Խօսել այլ ևս անհնար էր, մնում էր սպասել ընթրիքից յետոյ: Եւ ես լուռ, գուցէ և տխուր, հետևեցի նրան և ոտք դրի սրահում, ուր խմբուած հիւրերի մէջ անյայտացաւ նա աչքիցս:

Մինչև կը հնչուէր ընթրիքի երկրորդ զանգը, փոքր ժամանակ կար մտքերս կարգի բերելու ու հաշուի առնելու պատահածը: Ի՞նչ յանցանք մի ուսանողի համար հետամտել մի չքնաղ կոյսի, մանաւանդ ինձ պէս մի դիւետանտ երիտասարդի վերաբերմամբ, որ ոչինչ չի խնայում էստեստիկ ճաշակին բաւարարութիւն տալու: Այսպէս էի մտածում սկզբում և տրամադիր էի գործին այս սովորական ընթացքը տալ, սակայն ի՞նչ-որ դժգոհութիւն կար ներսս, և ես ընկճուած տրամադրութեամբ դիմեցի ընթրիքի:

Նա եկաւ փոքր ուշ և նստեց երկրորդ սեղանին, մէջքը ինձ դարձրած: Մտնելիս հաւանօրէն նա ինձ նկատեց, որովհետև աչքերը իմ կողմն էր դարձրած, սակայն կանացի հպարտութեամբ նա ինձ անուշադիր թողեց:

Իբրև չղային մարդ, չէի կարող անտարբեր կամ հանդիստ մնալ այս մտքի տակ: Բարկացայ, մի ըոպէ սկսեցի տարուբերուել չար կասկածների մէջ, ապա վճռեցի միտքս կողպել ու անուշադրութեան մատնել նրան:

Գործս յաջող գնաց և ընթրիքը վերջանալիս ես նորից հանդիստ էի: Գուցէ ընթրիքին վայելածս մի քանի բաժակ գինուն պէտք էր վերագրել այս, սակայն անպայման այս դէպքում դեր է խաղում եւ իմ հարեանուհու ազդեցութիւնը, մի շնորհաշուք գերմանուհի, տիկին Լ. Գ., որ զբաղեցնելու ու տրամադրելու երկնային շնորհք ունի:

Ընթրիքից մի կէս ժամ յետոյ, ես նկատեցի միսսին ապակեպատ սրահում խսիրեայ բազկաթոռի մէջ կծկուած:

Գուցէ նա տխուր էր, բայց և գուցէ երջանիկ:—Չը գի-

տեմ, այդ պարզ չէր ինձ, միայն նա լուռ էր և դիտում էր լուսինը, դրա հետ հանդերձ անշուշտ ունկնդրում եւ բնութեան խորհրդաւոր մեղեդին, այդ կէս-գիշերային միապաղաղ տաղը: Ես մօտ եկայ:

Աչերը կծկեց, նայեց ինձ, ապա հայեացքը շրջելով՝ դէպ ննջող անտառը, մնաց խորհելիս նախկին դիրքում:

— Իմ ներկայութիւնը ձեզ չի՞ խանգարում, միսս Ռօդ:

Մի րոպէ մնաց լուռ, ապա ծանրութեամբ ու նուազ ձայնով ասաց.

— Եթէ ձեզ հաճելի է, խնդրեմ:

Եւ քովը տեղ ցոյց տուեց, առանց ինձ նայելու:

— Ձեր ներկայութիւնը ես բաւականութեամբ փնտրում եմ, միսս Ռօդ, ուստի և եկայ:

— Որպէս մի ջնաւումն, շեշտեց նա արագ ու սկսեց մըտքում մի մօտիւ շնչալ:

Ձը գիտեմ ինչու, սակայն ջնաւումն մտքի տակ ես հասկացայ միայն և միմիայն դիւետանտ, այսինքն ան, որ նա կամենում է գուցէ մատնացոյց անել, թէ ինձ նայում է իրրեւ դիւետանտի:

Նախ մի չար հայեացքով չափեցի նրան հենց այդ դիրքի մէջ, տաք շալով ուսերը փաթաթ ու իբր թէ հանգիստ, ապա հատ-հատ շեշտեցի.

— Ձեր ձայնը քաղցր է հնչում իմ ականջում, միսս Ռօդ, ձեր տոնը գրաւիչ է, սակայն... ինձ թւում է թէ այդ ամենի մէջ անկեղծութիւն չը կայ:

— Պարոն... գոչեց նա տխրութեամբ, շունչ առաւ ու աւելացրեց: — Ինձ մնում է ուրեմն լռել:

Եւ լրջացաւ խակապէս:

— Ես չեմ ուզում, որ դուք լռէք, բայց և թողէք այդ grand տոնը:

— Հը՛մ... Այս եղաւ իմ պատասխանը:

— Միսս Ռօդ:

— Ի՞նչ էք ուզում, ինչո՞ւ եկաք: Գոչեց նա յանկարծ, խանձուած ձայնով:

Եւ աչերը կրակուեցին:

Տեսայ ինչպէս այս մեծ-երեխան, այս սիրուն կոյսը յուզուած, շալի ծոպերն է փնտրում: Տեսայ ինչպէս նրա յատակ դէմքը մթնել էր և կենսունակ հայեացքը տխրել:

Փորձուած միտքս փայլեց մի րոպէ պարզ գիտակցութեամբ և ես հասկացայ ինչ ցնցում է այդ: Թափանցեցի գեղուհու

ներսը և ըմբռնեցի նրա յոյգերը իր ամբողջութեամբ:

Գիտէ՞ք ինչ են նշանակում այս ամենը:— Մատաղ սրտի անոյշ յոյգեր, մաքուր սրտի հօգօր բերկրա՛նք, բայց և՛—ներքին կոխ:

Ես շարժել էի նրա հոգու ամենանուրբ թելերը: Ահա թէ ինչո՛ւ ցնցւում է կոյսը:

Տեսե՛լ էք ինչպէս վայրի եղջերուն որսորդի առջև խնջիկ-մնջիկ գալիս, փախչում է դէս-դէն, թուփը պտտւում, նորից երևում, կրկին սլանում: Կամ թէ վախուկ աչքերը յետ շրջում, նայում և վտանգ չըզգալով, չարաճճի խաղով որսորդին խնդում և ապա ազատ, ուրախ ու հպարտ յարձակումներ գործում ու այսպէս անվերջ որսորդին հեգնում:

Բայց և տեսե՛լ էք ինչպէս նոյն եղջերուն վտանգի դիմաց, խոյս տալու այլ ևս անոյժ, պոչը սեղմում է, երկիւղած դէս ու դէն նայում, կամ թէ յուսահատ չար մարդուն դիտում, ու աղերսական գլխով ինչ հայցում:

Եւ տեսե՛լ էք նրան վերջի բոպէին:— Գլուխը յենած, աչքերը խփած, նա ճիչ է արձակում ու դողում, ցնցւում:

Ծիշտ այդպէս է ահա այս սիրուն կոյսը:

Քանի չէի ակնարկում, որ ինքը գրաւիչ է, չարաճճի գուարճութեամբ նա հեգնում, տանջում էր ինձ, իսկ երբ շեշտեցի, որ իր արծաթահնչիւն ձայնը նա աւելորդաբար գործ է դնում իբրև գրաւչութեան դէնք, նա այլ ևս ցնցուեց, հանգստացաւ և վայրի գոչիւնով կուրծքը դէմ արած անձնատուր եղաւ: Եւ ամենից վերջը սիրոյ յոյգերով լիքը մի տխուր հալեացք նետեց ինձ:

Եւ այն ցնցումը, այն յուզուած գոչը, թէ ինչո՛ւ եկայ, աւելի պարզ կերպով մատնում էր նրան:

Պէտք էր բոպէից օգտուել և ես խօսեցի.

— Դուք խաղում էք ինձ հետ, չարութիւն անում, խնդում ու հրճւում, թողնելով աննկատ, որ ձեր քնքոյշ հնչիւնն ու սիրանուէր հայեացքը գերել են ինձ ահա: Ես դիմեցի ձեզ միտքս ու հոգիս անդորր դարձնելու, սակայն ակամայից ձեզ վրդովեցի և դուք գոչում էք՝ ինչո՞ւ ես եկայ: Եկայ ձեզ մօտ, իբրև մի գերուած մարդ և կերթամ ահա, միամիտ եղէք:

«Կերթամ» ասացի, բայց չը շարժուեցի:

Եւ ինչո՞ւ գնալ. ինչ յիմարութիւն:

Նա լսում էր հանգիստ, գլուխը կրծքին յենած, ապա ինձ ուղղեց սիրառատ մի հայեացք ու զգացուալից ձայնով շնջաց.

— Եթէ դուք իմ գերին էք, դեռ չեմ արձակում ձեզ:

—Անչափ երջանիկ եմ, միսս:

—Բայց դուք զգո՞ւմ էք, պարոն ուսանող, որ կոկետու-
թեամբ հէնց ինքներդ էք զինուած:

—Ե՞ս...: Թերևս:

—Հապա այդ ի՞նչ ձայն է, ի՞նչ հնչիւն է: Եւ ինչո՞ւ այդ-
պէս դառը:

—Իմ ձայնը հնչում է անկեղծօրէն:

Մի բոպէ խորհեց, ապա աշխոյժ տոնով շեշտեց.

—Համաձայն եմ՝ ձեզ հետ. այլապէս կեղծ ձայնը այդքան
դուրեկան չի հնչում:

—Իմ վերաբերմամբ չափազանց է. պատասխանեցի ես
շոյուած հասարակութեամբ, դուցէ և հպարտ:

—Այդ իմ գործն է: Եթէ ձեզ դուր է գալիս իմ երգը, ես
չեմ բողոքում:

—Դուր է գալիս, այո՛, միսս Ռօդձ և ես արբած եմ ձեր
անոյշ ձայնի քաղցր հնչիւններից: Մի սպառնաք ինձ, որ
դուք կը լռէք և իմ ականջում կը դադարէ հնչել ձեր սիրուն
ձայնը: Նստեցէք այսպէս, լուսնի դալկահար շողքի մէջ, նրա
լուսով շաղախ, նայեցէք միշտ ինձ և թո՛ղ հնչէ ձեր սիրալից
երգը, որ իմ միտքը թարմանայ, սիրտս զովանայ և հոգուս
խորքում ձեր պատկերը ցօլանայ:

Նա լուռ լսում էր ինձ և ձորի խորքում հայեացքը ցրում:

Փչում էր հով զեփիւռ, ծառերը շարժում, հոսում էր գե-
տակը, ձորը աղմկում:

Սիրուն աղջիկը, նազելի կոյսը, տխուր մտքի տակ խոր-
հում էր ծանր:

Թո՛ղ մտածէ նա, թո՛ղ վրդովուի նրա ներքին աշխարհը,
այս ամենը նպաստաւոր կը լինին ինձ միայն:

Թո՛ղ ներագդեմ նրան, հակեմ դէպի ինձ. թող իմ ազդե-
ցութիւնը նրա վրայ աւելի աճէ, որ նա ինձ, միմիայն ինձ
ձգտէ:

Իսկ ես...: Ես ազդուած էի արդէն: Այս անգամ զիլետան-
տիս խաղը այս լուրջ զգացմունքին հանգաւ:

Ես կամենում էի խօսել իմ հոգու մասին, ցանկանում էի
շեշտել իմ սիրոյ մասին, սակայն կոյսի անարատ ու յստակ
դէմքը ջնջում, ցրում էր իմ մէջ ամեն մարդկային բնութիւն:

Այս մի պատկեր է, որ իլիւզիա է ծնում:

Սիրատես մի կոյս, կաթնագոյն լուսով շաղախ, թարմ
բնութեան գրկում, անոյշ բուրման մէջ, երբ փչում է հովիկ,
լսում դայլայիկ, կամ նրա շունչը բարուրում դէմքս և ձայ-

նում իմ մէջ սիրոյ զգացմունք...

Միթէ՞ այս ամենը չեն շաղկապում միասին ի մի ներդաշնակ սէր:

Ես հմայուած նայում էի խորհող գեղունուն և սիրտս խաղում էր անոյշ յոյզերից:

—Այս ամենը ինչի՞ համար են. գոչեց նա յանկարծ խոր մտքերի խաւից, գուցէ և ակամայ, կամ թէ անգիտակից:

—Մեր կեանքը լիակատար դարձնելու, վրայ բերի իսկոյն:

—Այս ծանօթութեամբ:

—Միթէ՞ այդ քիչ է, միսս Ռոզ:

Աչերը ճոճեց ու նուազ շշնջաց.

—Վաղը կը փակուի այն ճանապարհը, որ ձեզ տեղ ինձ բերաւ:

—Ես ցանկով կանցնեմ:

Նայեց ուղիղ ինձ, ժպտաց ու ասաց.

—Խոստումներ ես երբէք չեմ ընդունում:

—Ինձ ցանկալի է ձեզ հետ լուրջ խօսել, միս Ռոզ:

—Միթէ՞ ես հեգնում եմ:

—Անշուշտ, եթէ մեր ծանօթութիւնը աւելորդ էք համարում:

—Մենք ծանօթացանք այսօր և կը բաժանուենք մի քանի օրից:

—Իսկ այդ քանի օրը բերկրանքի մեծ շրջան կարող է լինել: Ինչո՞ւ չը յուսալ, կամ ինչո՞ւ խուսափել:

—Նախանձում եմ ձեզ. շշնջաց նա ու գլուխը խոնարհեց կրծքին:

Ուրիշը իմ տեղ գուցէ շփոթուէր նրա այս անորոշ ու երբեմն խիստ տոնից, սակայն նրա ցօլուն աչերում ես ազատ կարդում էի նրա թաքուն մտքերը: Ես նրան զինաթափ էի արել այլ ևս, և նա իմ գերին էր:

—Տեսէք, ահա, միսս Ռոզ, շարունակեցի ես զգացումս:

—Սիրատես լուսնեակ ու կապուտակ եթեր, ծառերի շշուկ ու քամու փսփսաց, գետակի կարկաչ ու բնութեան նուազ, դրան վերադիր և՛ դահլիճից լսուող դաշնակի հնչիւնն ու երգի մելօգին, կազմում են բոլորը մի ներդաշնակումն: Սակայն դա ամբողջութիւն չէ և ո՛չ լիակատար պատկեր: Այստեղ պակասում է մի վեհ զօրութիւն—սիրոյ զգացմունք: Լուսինն ու նուազ, բնութիւն ու սէր միայն յօդում են միասին ներդաշնակ ամբողջութիւն:

—Դուք զգացումս էք:

—Ձեր հայեացքի տակ, ձեր շնչի դիմաց, կարող եմ ես զգացուած չը լինել, միսս Ռօդձ: Ձեր դիւթիչ ձայնը հնչուեց ու զարնեց իմ հոգու լարերին ու լսուեց մեղեդին: Ձեր չքնաղ պատկերը ցոլացաւ իմ մէջ ու տպուեց մտքիս խորքում: Եւ — ես ձեզ սիրեցի, սիրեցի զգայուն, սիրեցի գիտակից:

—Որքան այդ հնարաւոր է այս մի քանի ըոպէսներին:

—Ով չէ սիրել առաջին անգամից, նա չէ սիրել երբեք: Ընդունում էք Շէքսպիրի ասածը:

Նա իսկոյն չը պատասխանեց: Մի ըոպէ անշարժ մնաց, ապա ձայնեց.

—Պօւէք, խնդրեմ, ամեն ինչից, միայն ոչ սիրոյ մասին:

—Ինչո՞ւ, միսս Ռօդձ: Իմ հոգին հմայուեց ձեր դիմաց և ես ձեզ սիրեցի. այժմ մի արգելէք ինձ իմ սէրը շնչալ ձեզ:

—Դուք ինձ սաստեցիք զուարճանալ, հեգնութիւն անուանելով այդ, այժմ իմ հերթին ես արգելում եմ ձեզ սիրոյ մասին խօսել: Այս սիրուն գիշերին, հով ու զով ժամին, այս թարմ բուրման մէջ, մայր բնութեան գրկում, ինձ հաճելի է միայն լուռ ունկնդրել բնութեան դայլայլիկը և յագենալ ընդ միշտ բնութեան սիրով, նրա անարատ սիրով:

—Եւ իմ սիրով:

—Մարդկային սէ՛րը....

—Դուք չէ՞ք հաւատում:

—Ունայն հաճոյքին սիրտ տալ չեմ ուզում:

—Ունայն.... Եւ այդ ասում էք դժբ, միսս Ռօդձ, մի սիրուն ու չքնաղ կոյս. դժբ, որ կրակ վառեցիք իմ հանգիստ սրտում, դժբ, որ այդքան սիրուն ու գեղեցիկ էք և ան, միմիայն սիրոյ համար, դժբ, որ անտառի խորքում մեկնուած լալահառաչ սէր էիք երգում, դժբ, որ ան կծկուած անտառն էք դիտում, ննջող բնութեան գաղտնալից նուագը լսում, որպէս զի ցրէք ձեր սիրոյ դառը մտքերը, կամ թէ փարատէք ձեր ներքին վիշտը, դժբ, որ ոտից ց'գլուխ դայլայլիկ էք, նուագ, հրապոյր ու կախարդանք, դժբ, միսս Ռօդձ, դժբ.... Օ'հ, ոչ, դիւթական կոյս, ոչ, այդպէս մի խօսէք: Ես ձեզ սիրեցի առաջին վայրկեանից և ձեր մատաղ հոգին այդ իսկոյն զգաց: Ինչո՞ւ ուզում էք այժմ նրա լեզուն կողպել: Մի բռնաբարէք ձեզ ու ձեր ներքին ձայնը: Թողէք ձեր հոգու մէջ իմ սէրը ցօլանայ, որ ապրէք անգոր, հանգիստ, երջանիկ:

Ես շարժեցի նրա հոգու զգայուն թելերը և տեսայ որ նա ցնցուեց:

Ես զարնեցի նրա սիրոյ թագուն լարերին և նա դողաղաղ:

Նա շարժուեց և կամեցաւ խօսել, սակայն ինչ կեղծ է ու չի համապատասխանում սրտի հովերին, այն չի հնչում այսպիսի հզօր վայրկեաններին:

Եւ նրա նուազ ձայնը երերաց ու կուլ գնաց սրտի խորքում:

Նա զգացուած էր, նա կռիւ ունէր ներսը, սակայն սանձուած լեզուն քողարկում էր սիրատանջ միտքը:

Նա ցնցուեց նորից, դողդողաց կրկին և ծածկած աչիւրում անշուշտ արցունք կար: Նա անտարբեր չէր դէպի ինձ, այդ պարզ էր այլ ևս: Այս դիրքում, այս տխուր վայրկեանին՝ նա աւելի գրաւիչ էր, աւելի դիւթական: Եւ նա կատարեալ կերպով տիրապետում էր իմ մտքին ու սրտին:

— Դուք տխուր խորհում էք, ցնցւում, դողւում էք. և ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, անսման էակ:

Նախ ձեռքը խրեց ափերիս մէջ, ապա ցատկեց, շալով գէմբը ծածկեց ինձնից և արագ քայլերով իջաւ բակը ու կանգնեց ձորակի դիմաց:

Ես չը հետեցի նրան: Թող փոքր ինչ մենակ մնայ ու հաշուի տակ առնէ այս ամենը. թող յիշէ ինձ ու մտածէ լսածի մասին:

Ես ևս կարիք ունէի խորհելու: Ե՛ս, — հմայուած ու դիւթուած, արբած ու ազդուած, զգայուն ու վրդով:

Իւրաքանչիւր անհատ իւր մտքում մի պատկեր ունի, իսկ այս դեռատի կոյսը իմ սիրոյ աշխարհը աղմկեց ուժգին: Ինչո՞ւ խուսափել ուրեմն կամ ինչո՞ւ ընկճել իմ մէջ ձայնող զգացմունքը:

Այդ ըոպէին սալօսից հնչուեց Չայկովսկու Barcarolle: Մի ըոպէ դադարեցի խորհել և միայն նուազն էի լսում, ապա ոտի ելալ ու հասայ նրան:

— Եկա՞ք, սիրատանջ պարոն, խօսեց նա:

— Յետ դառնամ:

Նայեց ինձ, մի քայլ առաջ եկաւ, ապա յանկարծ հարցըրեց:

— Դուք սիրե՞լ էք երբէք:

— Ահա ձեզ սիրում եմ, միսս Ռօդէ:

— Միւրոյ մարդը պարտաւոր է սիրածին հոգ տանել, նրա հանգստութեան համար մտածել, գիտէ՞ք այդ:

— Անպայման:

— Բայց ձեր սիրոյ լեզուն դեռ շարունակում է յոյգեր ծնել:

—Դուք սանձահարում էք ձեր սիրոյ ձայնը, տանջանք բերելով ինձ, ապա հրամայում ինձ ևս պապանձուել, կրկնակի վիշտ ծնելով իմ ներսը, սակայն ձեր հանգստութիւնը թանգ է ինձ համար և ես կը հպատակուեմ ձեզ, իմ սրտիս թագուհի, միայն թէ կարողանայի հասկանալ ձեզ:

—Չէ, խելօք պարոն, հազիւ թէ ինձ հասկանաք, խօսեց նա ժպտով ու այլ ևս փարատուեց նրա մռայլը:

Ահա կրկին նոյն զուարթ կոյսը, նոյն կայտառ այծեամբ է նա, որ չարածձի կերպով աչերը թերթում, նայում է սիրալիր ու դէմքիս խնդում:

—Մենք բարձրանում ենք սենեակ, Լաուրա, կանչեց սրահից մի նիհար կին:

—Ես իսկոյն կը գամ, քոյրիկ. պատասխանեց սիրուհին:

—Իսկոյն կը գնայ, կրկնեցի ես մտքումս և կսկծահար մրմունջ զգացի սրտումս:

—Միսս Ռօդձ, դուք կերթաք ահա և ես կրկին մենակ կը մնամ. միթէ կարիք չէք զգում ինձ լրջօրէն պատասխանել:

—Ի՞նչ էք կամենում, պարոն սիրահար. հարցրեց նա բոլորովին մտերիմ ու փաղաքուշ, ձեռս ամուր ու պինդ պահելով:

—Չէք լսում ինձ, ես ձեզ սիրում եմ:

—Ի զուր: Այդ ինձ համար չէ:

—Դուք կեղծում էք, միսս Ռօդձ, դուք ճնշում էք ձեր զգացմունքը:

—Պարոն...:

—Եւ նա խլեց ձեռը:

—Ասում էք, որ իմ ձայնը դուրեկան է հնչում,—շարունակեցի ես,—և այդ ձայնի տակ դուք ցնցւում, դողում էք ահա. ինչո՞ւ, եթէ անտարբեր էք ինձ: Միսս, միսս, մի լռէք: Նայէք ինձ, տուէք ինձ ձեր ձեռը և թո՛ղ երգէ ձեր քաղցրիկ ձայնը՝—որ ինձ սիրում էք, սիրում փոխադարձ: Միսս Ռօդձ, կաթոգին էակ...:

—Ձեզ իրաւունք չեմ տալիս այդպէս խօսել, հասկանում էք:

—Հասկանում եմ, հասկանում, աննման էակ: Դուք ինձ սիրում էք, ուստի...:

—Ո՞վ ասաց, ձեզ ո՞վ է ասաց: Ես չեմ սիրում...:

Եւ ես պարզ նկատեցի, ինչպէս վերջին խօսքին նրա ձայնը խանձուեց: Նա վրդովուած դիտում էր ինձ, ապա յանկարծ թեւ վերցնելով, աւելացրեց.

—Բարեկամս, ներեցէք ինձ, ես ջղային եմ:

—Հոգիս:

Թեա թողեց, հրեց ինձ ու շեշտեց.

—Ես կերթամ իսկոյն, եթէ շարունակէք այդ տոնով խօսել:

—Ո՛հ, միսս Ռօդձ, ո՛հ, մի՛ գնաք, ես կը լռեմ:

Քայլեց առաջ, նստեց թիկունքաւոր նստարանի վրայ և խնդրեց ինձ ևս նստել: Ես նստեցի քովը, բոլորովին մերձ, ապա վերցրի ձեռը, շուրթերիս սեղմելու:

—Այդ աւելորդ է, ասաց նա, չը թողնելով համբուրել:—
Նախ լսէ՛ք:

Ես ուղղուեցի տեղս նրան լսելու: Թերթաւունքները ձեպեց, ուղիղ ինձ նայեց ու սկսեց.

—Մենք ընդամենը մի երկու ժամուայ ծանօթներ ենք, բայց դուք խօսում էք արդէն ձեր սիրոյ մասին. միթէ՞ տարօրինակ չէ այդ:

—Թերեւս... կմկմացի ես:—Սակայն մի՛ մերժէք ձեր ծանօթութիւնը, մինչև ապագան ինքը կը որոշէ մեր բախտը:

—Դժբախտաբար ես ստիպուած եմ շեշտել, որ վաղը կը փակուի այն ճանապարհը, որ ձեզ դէպի ինձ բերաւ: Դրա հետ հանդերձ կամենում եմ ձեզ խնդրել, ագնիւ պարոն, դադարել ինձ փնտռել:

—Մեր ծանօթութեան այս կարճ ժամանակում քանիցս շեշտել ու պահանջել էք ինձ հեռանալ: Ուրիշը իմ տեղ անշուշտ կը կարմրէր ու կը թողնէր ձեզ...

—Բայց մոռանում էք, որ հենց ինքս ձեզ չեմ թողնում հեռանալ: Ա՛յ, այսպէս,

Եւ նա բռնեց թևս:

—Միսս Ռօդձ, դուք խաղում էք ինձ հետ, սակայն ի նկատի առէք, որ այդ խաղը ձեզ հաճոյք պատճառելով, ինձ միայն ցաւազար է դարձնում:

—Պարո՞ն..., մի՛ խօսիք այդպէս:

—Միսս, անմասն էակ, ինչո՞ւ անկեղծ չէք խօսում ինձ հետ, ինչո՞ւ ընկճում էք ձեր միտքը: Դուք ներքին կռիւ ունէք, դուք լացում էիք անգամ...

Herr Jean!

—Դուք իմ անունն անգամ գիտէք, միսս Ռօդձ, դուք ինձ նուագելիս ու երգելիս անգամ տեսել էք, դուք հետաքրքրուել էք ուրեմն ինձնով, բայց ինչո՞ւ այժմ կամենում էք շեշտել, որ անտարբէր էք դէպի ինձ:

—Ասացի՞ ես այդ:

—Ո՛հ, չէք ասել այդ, շնորհակալ եմ, սակայն հրամայում

էք թողնել ձեզ, հեռանալ և չը փնտռել երբէք:

—Այո, ես ստիպուած եմ կրկնել այդ:

Փլուեց ամեն յոյս ու ես հառաչեցի:

—Միսս Ռօդա...

—Սիրում էք դուք ինձ, հարցրեց նա յանկարծ:

—Ամբողջ հոգով:

—Եւ համակրում:

—Կատարեալապէս:

—Դադարէք ուրեմն ինձ ցանկալ, այսպէս եմ կամենում ես: Ապա շունչ առնելով, աւելացրեց.—Կարևոր դէպքում ես ձեզ կը յայտնեմ: Համաձայն էք, հա:

Այս վայրկեանին նա այնքան մօտ էր ինձ, որ եթէ նրա փոխարէն մի այլ էակ լինէր մօտս այսպէս մերձ նստած, կը համբուրէի անշուշտ: Անհանգիստ աչերը ուղիղ ինձ յառած, զսպուած շունչը դէմքիս բարուրելիս, դողդողուն ձեռները կրծքիս վրայ դրած, մի ուսով բոլորովին ինձ կպած ու համարեա իմ գրկում, նա կատարեալ անձնատուր էր ինձ: Եւ ես պարզ տեսնում էի, ինչ խոշոր տեղ ունիմ բռնած մատաղ կոյսի ա-
նարատ հոգում:

—Համաձայն էք, հարցրեց նա լացուկում:

—Այո, միսս Ռօդա, ձեր կամքը ինձ համար օրէնք է:

Նա շունչ առաւ ազատ ու ազահ, գլուխը յետ թեքեց և մենք լռեցինք:

—Ես կամենում եմ անտառը բարձրանալ, կուղեկցե՞ք ինձ, հարցրեց նա փոքր յետոյ:

—Այսպէս ուշ:

—Ոչինչ, դուք ինձ հետ էք: Բայց դուք յոգնած չէ՞ք:

—Ես ձեր ստրուկն եմ, միսս Ռօդա և վերջին շունչս եր-
ջանկութեամբ կը փչէի ձեր ոտքերի տակ:

—Հըմ. քմծիծաղ տուեց նա:

—Ծաղրում էք ինձ, միսս:

—Ձեզ արգելում եմ այդպէս չար մտածել:

Լռեց, նայեց ձորակը, փոքր ինչ մտածեց, ապա կրկին հնչուեց նրա դիւթական ձայնը.

—Դուք ասում էք, ով չի սիրել առաջի անգամից, նա չէ՞ սիրել երբէք:

—Այո, կրկնում եմ:

—Եւ հաւատում էք:

—Անպայման: Հետզհետէ և ժամանակի ընթացքում ծը-
նուած սէրը սովորութեան հետեանք է, բռնաւոր մի գործ, այն

ինչ առաջին հայեացքից ծնուած սէրը, թագնուած զգացմունքի մի բռնկումն է, բնական ընտրութիւն, երբ ներքին աշխարհը մոմենտան աղմկում է իր իդէալին կատարելապէս համապատասխանող էակի դիմաց:

—Այդ հարցը դուք լաւ էք ըմբռնել:

—Որովհետեւ ինքս այդ սահմանումն եմ գտնուում ահա: Ձեր պատահական հանդիպումը՝ աղմկեց իմ ներքինը և ես իսկոյն զգացի, որ մտքիս խորքում տպուած պատկերը կենդանացել է յանձին ձեզ: Մի դատարկութիւն կար իմ ներսը, որ ձեր դիմաց իսկոյն լցուեց:

—Բարեկամս...

Ձայնը իզուեց և թոյլ ձեռները ընկան ծնգների վրայ:

—Պօսէք, թանկագին էակ:

—Ուզում եմ ասել, որ դուք... շատ, շատ լաւ էք խօսում...

—Հրամայէք և ես ամբողջ ժամերով ձեզ սէր կերգեմ:

—Ո՛չ. շեշտեց ու ոտի ելաւ:

—Ա՛խ. կը հասկանամ ես ձեզ, միսս Ռօդա:

—Գիտէ՞ք ես չեմ կամենում ձեզ խնդրել, խօսեց, առանց ինձ ուշադրութիւն դարձնելու:

—Ի՞նչ:

—Նուագէք մի բան:

Իմ նուագը նրան հրապուրել է, այդ պարզ էր հէնց ըսկզբից և ես ցանկութիւն զգացի իմանալ, 'րբուանից նա ինձ գիտէ, կամ նկատել է:

—Ե՛րբ էք առաջին անգամ իմ նուագումը լսել, միսս Ռօդա:

—Հետաքրքիր է այդ:

—Թերեւս յաջողուի ինձ գուշակել, ինչ ազդեցութիւն եմ ունեցել ես ձեր ուշադրութեան վրայ առաջին անգամ:

—Այժմ ինձ ցանկալի է միայն նուագ լսել և ոչ քննուել:

—Թող այդպէս լինի. գնանք սալօն:

—Ինձ ցանկալի է այստեղից ունկնդրել:

Նա ընկաւ նստարանի վրայ, շալում կծկուեց, իսկ ես դարձայ սալօն: Մտքերս խառն էին, սիրտս անհանգիստ: Բռնազրօսիկ տրամադրութեամբ վերցրի նօտաները մի բան ընտրելու: Սակայն այս յուզման րոպէներին այդ հեշտ գործ չէր, քանի որ ուշքս ու միտքս դուրսն էր, վշտաբեկ սիրունուս մօտ:

Դեռ զանդաղում էի մի բան ընտրել, երբ անսպասելի երջանկութեամբ լսեցի յետեւ կոյսի անոյշ ձայնը, որ ասում էր.

—Նուազէք առանց նօտաների:

Յետ նայեցի. նա արդէն քովս էր, բոլորովին ինձ կպած: Մենք մենակ չէինք, նուազ լսելու եկել էին և՛ մի քանի օրիորդներ, նիհար ու վտիտ կոյսեր:

—Դժուարանում եմ մի բան ընտրել, ասացի ես գլուխս դէպի նա թեքելով:

—Այս լուսնեակ գիշերին մի համապատասխան կտոր, պատասխանեց նա:

—Cis-moll von Beethoven, առաջարկեց մի դերմանուհի:

—Իսկապէս. շնորհակալ եմ. վրայ բերի ուրախացած և ուղղուեցի աթոռումս՝ նուազելու:

Նա նստեց գահաւորակին, ինձնից բաւական հեռու:

Վերցրի առաջի ակորդը, տիրեց պաուզա, ապա հնչուեց մելոդիան: Ինչպէ՞ս նուազեցի,—չը գիտեմ, ինչ կարող եմ ես ասել: Շրջուեցի յետ: Հիւրեր շատ էին հաւաքուել, որ լուռ ու հանգիստ գիրքում դեռ խորհում, կամ լսում էին վերջին հալուող տոները:

Լաուրային էի ես փնտռում: Բայց նա չկար:

Արիւնը գլխիս զարնեց: Ո՞ւր է նա. ինչո՞ւ գնաց: Վազեցի սրահ, ապա բակը, դարձայ դահլիճ, ապա հիւրանոց, սակայն նրան չը գտայ, նա բարձրացել էր իր համարը:

Յուսախար վայրկեան:

Այլ ևս յոգնած, սիրունին կորցրած մարդու պէս, ծոյլ ու նուազ քայլերս ուղղեցի դէպ բարձրացող կառքը համարս դառնալու, երբ յանկարծ առջևս բուսաւ տիկին Լ. Գ.:

—Այդ այծեամիկը ձեզ վրայ ևս ազդել է, հարցրեց նա բարի ժպտով:

Ես մնացի ապուշ նրան նայելիս:

—Նա գեղեցկուհի է և աննման էակ, շարունակեց տիկինը,—նա այստեղ յայտնի է «վայրի այծեամիկ» ու «առանձնութեան ջատագով» անուններով: Շատերն են հրապուրուել ու նրան հետամտել սակայն անխտիր մերժում է ամենքին: Իսկ ձե՞զ:

—Կան մտքեր, որոնք հասկացւում են զգացմունքով, և ո՛չ բանականութեամբ. պատասխանեցի ես առանց երկար մտածելու:

Եւ բարձրացայ վերև:

Ուղեզս յոգնած էր, մկաններս ջարդուած, ուստի շտապով հանուեցի ու նետուեցի անկողին: Միւս օրը կէսօրին մօտ էր, երբ զարթնեցի: Գիտակցութիւնս պարզ չէր և մի բան

պակասում է՞մ ինձ: Նայեցի շուրջս, պարզուեց միտքս և ես յիշեցի երեկոն: Վեր ցատկեցի իսկոյն սթափուած վիրաւորի պէս, հագնուեցի շտապով ու վազեցի նրան փնտռելու: Սակայն նա չը կար և ծառան ասաց, որ միսսը պատուիրել է, եթէ ես հարցնեմ, ասեն, որ ինքը Շպիտց է գնացել:

Եւ ես սլացայ կայարան: Բաւական ուշ հասայ Շպիտց, ուր տեղեկացայ, որ նրանք այդտեղ նախաճաշել ու գնացել են, իսկ թէ ո՞ւր, չը կարողացայ իմանալ: Կրկին յուսախաբուեթիւն: Բարկութիւնս խեղդում էր ինձ, սակայն ի՞նչ կարող էի անել ես և անմիտ թափառումից յետոյ, ժամը 9-ից անց էր, երբ Վայսենբուրգ գարձայ: Նրանք դեռ չէին վերադարձել, մնում էր սպասել միւս օրը և ես գլխիկոր սննհակա քաշուեցի:

Թէկուզ յոգնած ու ջղերս անհանգիստ, բայց և այնպէս ես սկսեցի փայլուն ապագայ ծրագրել: Մտքերս մխիթարիչ էին, յոյսերս վառ: Ի՞մ ներքին ձայնը պնդում էր շարունակ, որ միսսը ինձ սիրում է և այս անորոշ մտքի տակ անձնատուր եղայ ես մի քաղցր նինջի:

Առաւօտեան ուշ չը զարթնեցի:

—Միրում եմ միսսին և նրան կառնեմ. կրկնեցի ես՝ երջանիկ մտքով ու շտապեցի ներքե, սակայն ինձ վիճակուած էր ամբողջ օրը մենակ անցնել, իսկ նրանք եկան ընթրիքին:

Նոր էինք ընթրիքի նստել, երբ նա քրոջ հետ սեղանատուն մտաւ:

Անշուշտ դահլիճը շարժուեց, երերաց.—թէ՞ գուցէ ես ցնչուեցի: Չը գիտեմ, ճշմարիտ, միայն սիրտս խաղաց, միտքս պայծառացաւ և ես կամեցայ երգել, սակայն հարևանուհիս, տիկին Լ. Գ., իր անսահման բարութեամբ թեքուեց ու շնչաց.

—Հանգիստ մնացէք:

Իսկ միսսը նախ աչերը շրջեց, ապա ինձ նկատելով, կարմրեց ու վրդովուած ժպտով բարեկեցի, նստեց իր տեղը:

Ես հրճուեմ էի գարնան հորթի պէս:

Մինչև ընթրիքը վերջանար, հոգիս ջլատուեց, ապա շտապեցի նրան դիմաւորելու:

Նայեց ինձ ուրախ, ժպտաց սրտազին, ապա ձեռիկը ափերիս մէջ խրելով, շնչաց.

—Երկու օր, երկու ամբողջ օր:

—Երեկ Շպիտց եկայ, բայց ձեզ չը գտնելով, գլխիկոր յետ դարձայ:

—Միթէ՞: Ինչքան ցաւում եմ: Ապա շունչ առնելով, վրայ տուեց արագ-արագ:—Մենք կամենում էինք Շպիտցում անցնել, բայց ղոգ էր, ուստի գնացինք Իստերլակեն, ուր և գիշերեցինք:

Մենք սրահումն էինք արդէն: Նա փեղկերից մէկը բացաւ և լուսամուտին յենուելով, մնաց լուռ դուրսը դիտելիս: Այս յանկարծական լուսթիւնը ինձ լաւ չը թուաց, ուստի խօսեցի ես:

— Միսս Ռօդձ, հոգիս, ի՞նչ էք խորհում, խօսէք:

Ցնցուեց, ժպիտը թուաւ, ձեռը յետ քաշեց ու խզուած ձայնով ասաց.

— Դուք դեռ... նորի՞ց...

— Լաուրա, անգինս, դուք արգելում էք ինձ խօսել, դուք կամենում էք իմ ձայնով զգացմունքը խեղդել:

— Ես ձեզ կրկին անգամ խնդրում եմ այդ տոնով չը խօսել: Ես թոյլ եմ, թոյլ ջղերով, խնայէք ինձ, բարեկամս:

Նա համարեա լալիս էր:

— Լաուրա...

— Ես փնտռում եմ ձեր բարեկամութիւնը, ձեր ընկերութիւնը, և ո՛չ...

— Եւ ո՛չ իմ սէրը, հա՛, Լաուրա, ասէք, խօսէք:

— Ինձ մնում է զժքադատաբար հեռանալ:

Շեշտեց նա յուզուած ու խառնուեց հիւրերի մէջ:

Մնացի երբեք, սե մտքերի վրայ տարուբերուելիս: Հարցը պարզ չէր ինձ, իսկ ծրագրածս մակարդակի վրայ քայել այլ ևս անօգուտ էր: Թերեւս նա մէկին սիրում է, անցաւ մշտքովս, պէտք է հարցնել: Բայց թերեւս աւելի լաւ է տիկին Լ. Գ. խորհրդի դիմել, մտածեցի ես, սակայն այս տեսակ ծանր ռոպէսներին կողմնակի միջամտութիւնը աւելի քան ծանձրալի է և ես քայլեցի անտառի խորքը:

Նոյն միօրինակ տաղտկալի վշտոցը, բնութեան նոյն խորհրդաւոր փսսոցը, ծանձրալի լուսին, անհուն տարածութիւն..., նոյն դառը մտքեր, յուսահատ դրութիւն, նոյն ներքին կռիւ ու հոգու դատարկութիւն...

Եւ ես տանջւում էի:

Իմ վիշտը խոր էր և հզօրագոյն: Իմ ցաւը մեծ էր և անբուժելի:

Քայլեցի դէս-դէն, վազեցի անմիտ, ապա վշտաբեկ ու թշուառ, կէս ժամից յետոյ կրկին դէպ սալօն դարձայ:

Նոյն դիրքում գտայ նրան, ապակեպատ սրահում, անցեալ երեկոյեան պէս խսիրեայ բազկաթոռում կծկուած:

Նայեց ինձ տխուր և վշտահար հարցրեց.

— Ո՞ւր էիք, երևի ինձնից վերաւո՞ր:

— Ձեզնի՞ց վերաւոր: Ո՛չ, միսս Ռօդձ:

— Լաւ է որ եկաք, ես կամենում եմ ձեզ հետ խօսել:

—Պատրաստ եմ ձեզ լսել, պատասխանեցի ես, այլ ես խեղճ-խեղճ:

Վեր կացաւ, մտաւ թեւ, քաշեց բակը, նստեց նստարանին և տեղ տուեց ինձ քովը:

—Նախ ասէք ինձ, միսս Ռօզձ, սիրում է՞ք դուք մէկին, հարցրի ես անհամբեր ու վախը սրտիս ծայրին:

—Հետաքրքիր է այդ:

—Ինձ համար աւելի քան:

Լոեց, նայեց ներքեւ, փոքր ինչ մտածեց, ապա ուղղուեց ու հնչուեց նրա ձայնը.

—Ծովի վրայ էր այն, մի աշնանային գիշեր, ճիշդ այսպէս սիրուն: Պատկերը միատեսակ էր և ոչ այսպէս ճոխ, սակայն իմ հոգու յոյգերը ճիշտ այսպէս էին... և ես...

Լոեց, նորից խորհեց:

—Շարունակէք, միսս Ռօզձ:

—Ես... սիրեցի և...

Յետ հրեց ինձ, կանգնեց, մի շարժում գործեց և երևի կամենում էր փախչել: Վերցրի թևը, ամուր կրծքիս կպցրի ու խնդրեցի՝

—Եւ ի՞նչ, Լաուրա, ինչո՞ւ չէք վերջացնում:

—Ձէք հասկանում, չէ՞ք գուշակում:

—Ո՛չ:

Ուղղուեց, թևը ազատեց ու շեշտեց.

—Եւ ես ատեցի...

Ու խզուեց նրա ձայնը:

Նա գունատ դողում էր ու անշուշտ կընկնէր, եթէ ես չը բռնէի: Եւ մի չնչին վայրկեան նա իմ գրկումն էր: Ապա ըսթափուեց, նայեց ինձ ու վաղեց սրահը:

Ես հասայ նուրից: Շրջուեց, կրկին նայեց ու՝

—Թողէք ինձ, չեմ ուզում ձեզ ատել:

Շնչաց ուժասպառ, ընկաւ բարձրացող կառքը ու սլացաւ վերեւ:

Մի րոպէ արձանացայ, երեքացի տեղս, ապա սանդուխտներով դէպ վերեւ վազեցի, սակայն այդ իսկ րոպէին մի ուժգին քրքիջ հասաւ ականջիս և ես իսկոյն զգաստացայ, զսպեցի ինձ ու յետ դարձայ:

Մի բան միայն ինձ պարզ էր, —նա սիրել է, հիասթափուել, ապա կողպել իր սիրտը, այնպէս որ այժմ անգամ, ցնցուելով իմ դիմաց, նա ճնշում, խեղդում է իր արթնացած զգացմունքը, այլ ես հաւատ չը զգալով դէպի շրջապատը:

«Յիմար», շնչացի ես մտքումս. — Բայց ո՛չ, աւելի շուտ
«անմեղ», վճռեցի ես փոքր յետոյ:

Բաւական ուշ գիշեր էր, երբ յոգնած ու զաղրած համարս
բարձրացայ, այլ ես գրականապէս վճռած միւս օրը նրա հետ
լրջօրէն բացատրուել:

Դեռ մոմը չէի վառել, երբ գրասեղանիս կարմիր ծածկոցի
վրայ նկատեցի մի փոքրիկ ծրար, որ մթութեան մէջ փայ-
լում էր:

Միասն էր գրել, հասկացայ իսկոյն, աւելի ճիշտ կը լինի
ասել, զգացի այդ և անհանգիստ բացի ծրարը:

Նրա այցետոմսն էր, ուր մանր տառերով և սխալ գեր-
մաներէնով գրուած էր —

«Անգին բարեկամս, յանուն իմ սիրոյ հեռացէ՞ք այստե-
ղից և թող մեր մէջ միայն բարեկամական հաճելի յիշողու-
թիւններ կենդանի մնան»:

Ձեռներս դողացին և ես ընկայ գահաւորակի վրայ:

Յիշողութիւններից խոյս տալու համար ճանապարհոր-
դութիւնը աւելի նպաստաւոր է և գուցէ փարատէ վիշտս:

Մտածեցի, կապեցի իրերս և Լաուրային այլ ևս չը
տեսայ:

Այժմ ահա, երբ գրի եմ առնում այս ամենը վիշտս կիսե-
լու, նորից հնչում է ականջիս կոյսի արծաթահնչիւն ձայնը —

— Թողէ՞ք ինձ, չեմ ուզում ձեզ ատել:

Մատաղ սրտի, անարատ սիրոյ անկեղծ հառաչ է այս...

Եւ ես թողեցի կոյսին...

Հալլէ

ՅՈՎՀ. ԲՈԶԻԵԱՆ

ԱՋԳԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՆՁԱՆՆԵՐԸ

Ըստ Կառուցկու

Տաճկահայոց թերթերը աչքի տակով անցնելիս մենք երբեք չենք հանդիպում ոչ մի գրութիւն, որ գանգատ պարունակէր հայերէն լեզուն չը գիտենալու մասին: Ամեն տեսակ թերութիւնների մասին խօսք եղել է և լինում է այդ հանդէսներում, բայց ոչոք չի ասում թէ տաճկահայոց մէջ մայրենի լեզուն արհամարհողներ կամ չիմացողներ կան: Թէ ի՞նչ պատճառներով է բացատրւում, որ արեւմտեան հայերը աւելի լաւ գիտեն մայրենի լեզուն և նրանց մէջ, նոյն իսկ Կ. Պօլսում, չի կարելի գտնել մայրենի լեզուն չիմացող հայ — այդ մասին չէ խօսք: Ես միայն յիշեցնում եմ մի անուրանալի փաստ: Բոլորովին հակառակը տեղի ունի մեզանում: Դեռ այսօր շատ բնական ծնողները ոչ մի լեզուն չը գիտեն, իսկ հայերէն էլ հազիւ փողոցի խօսակցական լեզուով գիտեն խօսել, բայց նրանց որդիքը խօսում են միայն ռուսերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն և բնաւ ոչ հայերէն: Մենք ամենից պակաս էլ սրա մասին ենք մտածում, թէ եթէ մենք իրօք որևէ առաջադիմութեան կամ ազգային գործունէութեան մասին անկեղծօրէն հոգալու լինենք, լեզուի ինդիքը պէտք է ամեն մի կուսակցութեան ծրագրի մէջ առաջնակարգ տեղ բռնէ: Ամեն մի ազգ, որ սեփական հոգեկան և մտաւոր ուժերը ինքնուրոյնաբար զարգացնելու յաւակնութիւն ունի և ձգտում է որևէ գրական համայնական կեանքի իղէալին՝ նա լեզուի տարածման խնդրը անտես անել չի կարող: Այս տեսակէտից անցեալ տարի ռուս հրապարակախօս Կառուցկիի մի փոքր յօդուածը վերոյիշեալ վերնադրով շատ հետաքրքրական է, որի հետ աւելորդ չենք համարում ծանօթացնել «Լումայի» ընթերցողներին: Հասարակական կեանքի երևոյթները, ասում է հեղինակը, երբեք կատարեալ անշարժութեան մէջ չեն լինում և յառաջանում:

են մարդկանց փոխադարձ շփումից և յարաբերութիւններից, իսկ մարդիկ բազմազան և տարբեր են իրանց ձգտումներով ու անընդհատ փոփոխման մէջ է նրանց հոգին: Այս է պատճառը, որ շատ անգամ վերին աստիճանի դժուար է լինում որոշել որևէ հասարակական կեանքի երևոյթ:

Օրինակ. փորձեցէք որոշելու թէ ի՞նչ է պրօլետարիան.

«—Դուք կարող էք ասել, որ պրօլետարիան սեփական նութիւնից զրկուած մի մարդ է, որ ստիպուած է իւր ոյժը վաճառելու և ապրելու այս վաճառումով: Բայց այս որոշումին դէմ մի քանի տնտեսագէտներ կարող են առարկել թէ կան շատ վարձկան բանուորներ, որոնք ունեն խնայողական տեսութեամբ պահ տուած փող կամ նոյն իսկ պետական արժէթղթեր, ուստի և անկարելի է, կասեն այս գիտնականները, զանազանը դրամատէրը մշակ-բանուորից: Չնայելով այսպիսի կարծիքներին՝ սակայն մենք ամեն օր տեսնում ենք և ոչ մի կերպ չենք կարող շփոթել բանուորը դրամատիրոջ հետ: Այսպիսի դժուար լուծանելի խնդիրների շարքին է վերաբերում և ազգայնութեան խնդիրը: Ազգայնութեան ամենաաչքի ընկնող նշանը մեզ համար լեզուն է, որ հասարակական խմբովին գործունէութեան անխուսափելի մի պայման է, առանց որի գոյութիւն չի կարող ունենալ նոյն իսկ ինքը հասարակութիւնը: Լեզուն ստեղծագործութեան ամենազլխաւոր միջոցն է և ոչ միայն գաղափարների հոգեկան ստեղծագործութեան միջոց, որոնց միմիայն խօսքերով կարելի է արտայայտել և որ խօսքերի շնորհիւ կարող են հասարակութեան սեփական նութիւն դառնալ: Լեզուն մինչև անգամ հասարակութեան մէջ նիւթական արդիւնաբերութեան միջոց է, որովհետև անկարելի կը դառնայ արդիւնաբերութիւնը, եթէ արդիւնաբերողները միմեանց չը հասկանան: Լեզուն մարդկանց միացնելու և բաժանելու միջոց է: Թէև մենք չը գիտենք դեռ, թէ ինչպէս է ծագել լեզուն, չը գիտենք այն օրէնքները, որոնցով լեզուն հասել է իւր զարգացման վերջին շրջանին, բայց գիտենք, որ լեզուն էլ զարգացել է յայտնի օրինաւորութեամբ, որ միատեսակ օրգանիզմ ունեցող և միատեսակ պայմաններում ապրած էակների մէջ պէտք է ծագէր և զարգանար միեւնոյն լեզուն: Այսպիսով լեզուն մի օղակ է, որի շնորհիւ միեւնոյն հասարակութեան անդամները միմեանց հասկանում են և ստեղծում է հասարակական յարաբերութիւն: Լեզուի շնորհիւ մարդիկ իրենց բնական հայրենիքի սահմաններից սկսել են դուրս գալ միասին կերակուր փնտռելու և թէ թշնամիների դէմ պաշտ-

պանուելու համար: Միւս կողմից լեզուի տարբերութեան շնորհիւ, որ առաջանում է կերակուրի և ցեղական տարբերութիւնից, մարդկութիւնը բաժանուել է զանազան մասերի:

Անասնական աշխարհում լեզուի խնդիր չկայ: Մի տեղ եկած հիւրը, որ գիտէ տանտիրոջ լեզուն, դառնում է նրա բարեկամը, իսկ լեզուն չը գիտեցող հիւրը օտար է և հանգամանքներին նայելով ծաղրի, ատելութեան կամ անտարբերութեան է արժանանում: Այսպէս՝ այն բոլոր մարդիկ, որ միեւնոյն լեզուով են խօսում, դառնում են մի հասարակական մարմնի անդամներ, որ ազգութիւն է կազմում: Հասարակական համերաշխութիւն և կապ ստեղծող պայմաններից մէկն էլ աւանդութիւններն են, որոնք նոյնպէս ծագում են և զարգանում նոյնպէս լեզուի շնորհիւ: Քանի որ լեզու չէր ստեղծուել՝ մարդը հնար չունէր իւր կեանքի փորձերը աւանդելու իւր սերնդին և իւր գիտեցածը և սովորածը իւր հետ տանում էր գերեզման. ուստի և ոչ մի աւանդութիւն չէր կարող ծագել: Այդ ժամանակներում գոյութիւն ունէր միմիայն անձնական փորձը: Լեզուն է, որ հնարաւորութիւն է տալիս մարդուն փորձով ձեռք բերած գաղափարները ուրիշներին հաղորդելու և լեզուի շնորհիւ գիտողութեան և փորձի ֆարդիւնքները աւանդուում են սերունդից սերունդ: Հասարակական բազմազան փորձերի արդիւնքներ են կազմում սօցիալական և տեխնիկական զարգացումը: Բացի այս՝ լեզուն միջոց է տալիս պահելու ապագայ սերունդներին համար մի ազգի անցեալ վշտերի և ուրախութեանց յիշատակը: Լեզուն է, որ աւանդութիւնների միջոցով ամրացնում է ազգային միութեան կապը:

Սակայն լեզուն միակ պայմանը չէ ազգային գոյութեան: Կան և ուրիշ բացառիկ պայմաններում ուրիշ ֆակտորներ, որոնք կարող են պահպանել ազգութիւնը մինչև անգամ լեզուն կորցրած դէպքերում էլ: Այսպիսի օրինակ տալիս են մեզ իրլանդացիները: Բայց նախ այս բացառիկ է և երկրորդ լեզուն միշտ ձգտում է ունեցել յարմարուել ազգութեան գլխաւոր նեցուկներից զօրեղագոյնը լինելու: Առաջին կապը, որ ստեղծել է և ամուր կերպով շաղկապել մարդկութեան հասարակութեան օրգանիզմը—եղել է արեւնակցական կապը և ծագումը մի ընդհանուր նախահօրից: Սակայն այս կապերը մարդկային ցեղի մեջ կարող էին բարձր նշանակութիւն ստանալ քան թէ անասնական աշխարհում միմիայն լեզուի շնորհիւ: Լեզուի շնորհիւ է նոյնպէս, որ մարդկութիւնը կարողացաւ դուրս գալ երամի սահմանից: Ա-

նասունների հօտը չի կարող յայտնի սահմաններից աւելի մեծանալ. երբ որ մի հօտ շատ բազմանում է՝ նրանից բաժանւում է մի մասը և կազմում է մի անկախ երամ, որ ոչ մի կապ չի ունենում իւր նախնական մայրենի հօտի հետ: Մարդկային հասարակութեան մէջ լեզուն այն շաղկապն է, որի շնորհիւ նոր և հին սերնդոց մէջ պահպանւում է միութիւնը: Լեզուի շնորհիւ էլ պահպանւում է ազգակցական և ցեղական կապը: Զարգացման սկզբնական աստիճաններում, երբոր հասարակական կազմակերպութիւնը հիմնուած է արենակցական կապերի հետ, ցեղը և ազգութիւնը բոլորովին միացած են: Հետզհետէ ծագում են այս պայմաններ և կապերը, որոնք լեզուի չափ նշանակութիւն են ստանում ազգային գոյութեան խնդրում, առաջ են գալիս նոր կապեր, որոնք մարդկանց միացնում են: Քանի աւելի և աւելի մարդիկ ընտելանում են նստակեաց կեանքին՝ այնքան աւելի զօրեղ նշանակութիւն է ստանում նրանց համար պապերից ժառանգած ընդհանուր հայրենիքը: Այնտեղ, ուր հասարակութիւնը ստոր զարգացման աստիճանի վրայ է գտնւում և ուր համայնքները միացած են լոկ արենակցական կապերով՝ այնտեղ առանձին ազգերը չեն խառնւում միմեանց հետ, եթէ մինչև անգամ նրանք մէջմէջ էլ ապրելիս լինեն: Սրա ապացոյցը մենք տեսնում ենք ազգերի տեղափոխութիւնների ժամանակ, երբ զանազան ցեղեր խառն ապրում էին, բայց ամեն մէկը պահում էր իւր ազգային առանձնայատկութիւնները: Բայց երբոր ազգաբնակչութիւնը բազմանում է, ընդհարման և շփման հանգամանքները հետնանում են, այն ժամանակ միատեղ ապրող ազգերի ինքնուրոյնութիւնը կարելի է պահել միմիայն խառն պսակների արգելումով կամ ուրիշ օրէնքներով, թէև այսպէս էլ դժուար է խառնուելու առաջն առնել: Լեզուն էլ կեանքի զարգացման հետ ամրողջ երկրի մէջ միատեսակ է դառնում: Աւելի դանդաղ կերպով է կատարւում լեզուների միութիւնը, երբ որ միատեղ ապրող երկու ցեղերից մէկը տիրապետող է հանդիսանում: Սակայն այստեղ էլ հասարակական պահանջները ստիպողաբար միացնում են վերջապէս տարբեր լեզուները: Տասնեմէկերորդ դարում Անգլիայում նորմանները խօսում էին ֆրանսերէն, որ բերել էին իրանց հետ տիրապետողները և ամբողջ երկու դար այս լեզուն պալատական և ազնուական դասակարգի լեզուն էր, բայց վերջապէս լուծուեց այս լեզուն անգլո-սակսոնական ժողովրդական օտար ազդեցութեան տակ: Փրանսիայում նոյնպէս արքունիքի և ազնուական դասակարգի

լեզուն գերմաներէն էր, երբ որ հասարակ ժողովուրդը ֆրանսերէն էր խօսում: Այս դրութիւնը հինգ դար տեւեց, բայց վերջապէս տասներորդ դարում գերմաներէնը ֆրանսիայում անյայտացաւ: Այստեղ տիրապետող ցեղը լեզուի կողմից ձուլուեց յաղթուած ցեղի հետ և մի ազգ դարձաւ: Երբ որ հասարակական յարաբերութիւնները զարգանում են և բուրժուազական կազմակերպութիւնը տիրապետող է դառնում—այն ժամանակ մի երկրում ապրող մարդիկ աշխատում են ստեղծել մի խօսակցական լեզու միմեանց հասկանալու համար: Բայց երբ որ մի երկրի արդիւնաբերութիւնը դառնում է դրամական (капиталистическое) հասարակութեան մէջ ծագում է ազգային հայրենիքը ազգային տէրութիւն դարձնելու ձգտում: Կապիտալը ներքին լայն շուկաների կարիք ունի, որպէս և ազատ հաղորդակցութեան: Նոյնպէս կապիտալին կարևոր է օտար երկիրներ ազատ մուտք ունենալ: Բայց օտար շուկաներ կապիտալը կարող է աւելի ազատ մուտք ունենալ, եթէ զօրեղ է այն պետութիւնը, որին պատկանում է կապիտալը: Ամենից զօրեղ է այնպիսի ազգային պետութիւնը,¹ ուր չկան տարբեր ազգերի մրցումից առաջացած դժուարութիւններ: Լեզուների տարբերութիւնը խանգարում է ներքին հաղորդակցութեան գործը ոչ պակաս քան մաքսատուները, ուստի և կապիտալի համար ձեռնտու է մի ազգից բաղկացած կամ մի լեզուով խօսող պետութիւն: Այսպիսով բուրժուազիայի շահերը պահանջում են, որ ժողովրդի բոլոր մասերը կազմեն մի պետութիւն և որ պետութեան բոլոր ազգերը խօսեն նրա լեզուով: Պետական իշխանութիւնը նոյնպէս շահագրգռուած էր ազգային միատեսակ տէրութիւն ստեղծելու, որպէս և բուրժուազիան: Միջնադարեան տէրութիւնը բաղկանում էր մանր գաւառների թոյլ միացումից, ուր վարչութեան ղեկը գտնւում էր կամ համայնական ինքնավարութեան կամ ֆեոդալական իշխանի ձեռքում: Այս ժամանակներում իշխանութիւնը բոլորովին չէր հետաքրքրւում թէ ինչ ազգերից են բաղկացած տէրութեան գաւառները: Կապիտալի զարգացման հետ զուգընթացաբար զարգանում է և կառավարում երկիրը կենտրոնացած բիւրօկրատիան, որի պաշտպան է լինում կենդրոնացած զօրքը: Սակայն առանց միատեսակ լեզուի չի կարող զարգանալ ոչ կենդրոնացած բիւրօկրատիան և ոչ միատեսակ զօրքը: Այսպիսով ազգայնութեան գլխաւոր նշանները են՝ լեզուն և հայրենիքը, առանց որոնց չի կարող ծագել և ազգային պետութիւն:

ՊԱՆԴՈՒԽՏԻՆ ՏԵՆՉԸ

Հայրենի սէր, մայրենի գութ,
Ես բնաւին չի վայլեցի,
Շատ կանուխէն բախտը անգութ,
Օտար երկիր նեանց ինծի:

Որքան ցանկամ լինել անուշ
Հայրենիքիս ծոցը սիրուն,
Խեղճ մայրիկիս կուրծքը քնքուշ,
Աննել սրտիս կարօտն անհուն...

Պանդխտութիւն, ո՛հ ալ կատեմ,
Այս հոգեխանձ, դաժան խորթ մայր,
Բաւ ծծեցի անոր դժխեմ,
Կտթը թունոտ եւ մահարար:

Շքեղ, պայծառ օտար երկիր,
Բանտ մը, վիհ մ'է ա՛հ ինձ համար,
Ուր կը հիւծիմ, զերդ տարագիր,
Լոկ հայրենի կարօտով վառ:

Հոգիս տկար, դէմքս տժգոյն,
Սրտիս բողբոջը, ա՛խ, կը թռչնին,
Չոր վայր մ'ի նկած, ծաղկի մ'հանգոյն,
Կզգամ մօտ եմ վերջալոյսին:

Ա՛խ երկնքի հրեշտակներ,
Թեւ տուէք, թեւ շուտ սլանամ,
Դէպ հայրենիքս սիրանըւէր,
Հոն լոկ գտնեմ ցաւիս դարման:

Հոն ծնայ ես, հոն տեսայ լոյս,
 Հոն մանկական երանաւէտ,
 Օրերս անցան ու արշալոյս,
 Ախ, հոն տենչամ հանգչիլ յաւէտ...

Կապուտ երկինք, առողջ զեփիւտ,
 Կանանչ դաշտեր, սարեր ազատ,
 Անուշաքոյր ծաղկօք զեփիւտ,
 Հոն կայ միայն ինձ հարազատ:

Ախ, երկնքի հրեշտակներ,
 Թեւ տուէք, թեւ, շուտ սլանամ,
 Դէպ հայրենիքս սիրանըւէր,
 Հոն լոկ, յաւէտ նիրհել ցանկամ...

Մ. ԶԱՅՐՈՒԹ ԵԱՆ

Բոստոն

ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՅԻ ՆՈՐԱԳԻՒՅ ՀՆԱԳՈՅՆ ՆԱՄԱԿ- ՆԵՐԻ ԱՌԹԻԻ

I

Պատուական տիրացու Սարգիս, եղբայր իմ
ըստ հոգւոյ ի Բրիստոս. ¹⁾

Ի բազմաց հետէ զրկեալ ի տեսութենէ ձերմէ, ի
թախիծս համակիմ, և ոչ զոք գտեալ իմ սրտակից, որ-
պէս ձերդ եղբայրութիւն կարեկից էր մեզ: Այժմ Տէր-
Գաբրիէլ Պատկանեան չուեաց ի Տփղիս հրամանաւ վե-
հափառ կաթողիկոսին, և ես մնացի ամենեւին որբ ի
բարեկամաց:

Բովանդակեսցո՛ւք արդ զդաշտս Ափրիկոյ ի քար-
տէզ նամակի և զլճակս Ասիոյ ի նիւթ սևակի, զանտա-
ռըս Կովկասու ի գործ գիցո՛ւք փոխանակ գրչի, ար-
դեօք կարենք ի նմին բովանդակել զչափազանց յիմա-
րութիւն մերոց քաղաքացեաց, որք գոլով ինքեանք յի-
մարք, զնոյն և զորդիս իւրեանց տուեալ յաշակերտու-
թիւն ումեմն Մկրտչի կարճահասակ լատինադաւանի,
Քոչեն զնա վարժապետ:

Ո՛վ յիմարութեան ազգիս Հայոց. կանխաբանու-
թիւն Տեառն մերոյ աստ ի սմին գիւղաքաղաքիս կա-
տարի, քանզի արք ոմանք անաստուածք բերեն ի զրի-
մու զայր ոմն յիմար և լատինադաւան, և եղեալ զնա

¹⁾ Նալբանդեանցի այս երկու նամակը և դոցա վերաբերեալ թղթերն
ու կոնդակները, որոնք նիւթ են եղել մեր յօդուածին, մենք ստացել ենք պ.
Դաւիթ Խօջայեանից: Օգտուում ենք գէպից այստեղ մեր լիաբերան շնորհակա-
լութիւնը յայտնելու արգոյ պարոնին:

դաստիարակի վերայ լուսաւորչածին որդւոց իւրեանց, մոռացան ամենեւին զերախտիս սուրբ վարդապետաց, որք կամէին բնաջինջ առնել զայսպիսի աղանդաւոր ի քաղաքաց իւրեանց. այլ կուրացեալքն նախանձու հերքեալ զկանոնս սուրբ վարդապետաց, ընդհակառակն գործեն, որոց Տէր Յիսուս յանաչառ դատաստանի խրոյ դատեսցէ և իւրքն զիւրոց ըստ գործոց իւրեանց հատուցէ:

Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Ներսէս կարգեալ զայս լատին ուսուցիչ ամենայն հոգեւորաց, հրամայեաց աղա Յարութիւն Ղալուպովի հարկագրել զեկեղեցականս՝ զնորընծայ քահանայս և զտիրացուս, գալ և ուսանել զարուեստ քերականութեան: Եւ գրէ առաքեալն. «Ամենայն որ, որ ընդ իշխանութեամբ է, ի հնազանդութեան կացցէ»: Եւ զայս հպատակութիւն ցուցեալ մեր Հայրապետին, հաճեցաք առնել զայն, բայց ակամայ, քանզի ակներեւ տեսանէաք, զի այս ծառ չարարմատ չունէր տալ զպտուղ ինչ: Ինչ և իցէ, այժմ ամենայն հոգեւորականք երթան առ նա, այլ ես գոլով աշակերտ Տէր-Գաբրիելի զիմրդ համբերեցից այսմ:

Այժմ նպատակ գրութեանս է այս. ի բազմաց հետէ չարագրեալ իմ «զմարդեղութիւն Քրիստոսի», որպէս և դուք տեսեալ էք, խնդրեմ ի բէն յայտնել ինձ, կարելի է այն գիրք առաքել առ սենատթ առ ի յառնուլ զհրաման տպագրութեան, յայտնել աղերսեմ: Արել վարդապետին Արարատեանց ողջոյն սիրոյ ի դիմաց իմոց մատուցանիջիք, և ես մնամ ձերումդ գրութեան սպասող:

Խ. Ծ. Միքայէլ Ղալիւր Ղազարեան Ուստայեանց:
1846. ի Նախիջևան առ տօնաւ:

II.

Սիրելի եղբայր իմ ի Քրիստոս, տիրացու Սարգիս, շնորհունակ բարեկամ.

Ձի է բեզ, եղբայր, ի մոռացոնս արկանել զյիշա-

տակ իմ, զի իցէ թէ ստացեալ էք զգիր իմ, գրեալ ի 5 փետ., և տակաւին զպատասխանին ոչ գրէք, և ես գլխովին տատանեալ ի մտայոյզ խռովութեան, յոգիս եղէ ապաստան, և մինչև յայժմ չստացեալ զպատասխանին, ի մեծի տրտմութեան տարուբերիմ: Խնդրեմ գրել ինձ զգիր և յայտնել զայն ամենայն, զոր յառաջնում նուազի գրութեանս գրեալ էի, և եթէ ձերդ եղբայրութիւն ոչ ստացեալ իցէ զայն, յայնժամ ըստ այսմ գրութեանս յայտնեալ:

Այն «մարդեղութիւն Քրիստոսի», զոր շարագրէի ի վարժապետ Պատկանով քահանայի, ի կատար հասուցեալ զայն ամենայն, այժմ կամիմ տպել: Արդեօք կարելի է առաքել զայն ի Սինհոդոսդ առանց առաքման ի կոնսիստորիայն ի Քիչինե յաղագս դատաքննութեան: Թէպէտ հարկ էր առաքել զայն ի կոնսիստորիայն, սակայն չգտանի անդ եպիսկոպոս, վասնորոյ առ քեզ գրեմ և զժամանակ օծութեան կաթուղիկոսին նոյնպէս հայցեմ գրել:

Նորալուր համբաւ ոչ գոյ ի քաղաքիս, այլ միայն փախուստ Սերկէյ Մարտինչի, Տէր-Մարտիրոսի փեսին և զկնքեւն կրպակ նորին արքունի կնքով: Բազումք համարին զնա լինել ի Տփղիս, օմանք-ի Հնդիկս, կէսք-յէջմիածին ²⁾: Զայսմանէ ևս տացես ինձ զտեղեկու-

²⁾ Այդ Սերգէյ Մարտինչի ազգանունը թէև Մարգսեան է եղել, բայց նա նախիջանում յայտնի է եղել իւր մականունով—«Բաբուջի Բոյուզի Սէրգէյ», որ թարգմանուել է «Տուֆլիկով» և նորա իսկական ազգանունն տեղն է բռնել: Դա քաղաքի պատուաւոր վաճառականներէց մէկն է եղել, ունեցել է հրապարակում մետաքսեղէնի մեծ խանութ և սիրելի ու մտերիմ է եղել երջանկայիշատակ Ներսէս կաթուղիկոսին: 46 թուին Տուֆլիկովը ուրիշ ընկերների հետ միասին գնացել է Տաճկաստան և այնտեղից արևելեան ճաշակի շատ մետաքսեայ կտորներ է բերել մարսանենդութեամբ, բայց բռնուել է, խանութը կընքուել, ինքն էլ փախել, անյայտացել: Երկար ժամանակ յայտնի չէ եղել նորա բնակութեան տեղը, բայց յետոյ իմացուել է, որ նա գնացել է Թիֆլիս և ապաւինել կաթուղիկոսի պաշտպանութեան: Կաթուղիկոսը իւր հովանաւորութեան տակ է առել իւր մտերմին, բարեխօսել իշխանութեան առաջ նորա համար և ուղարկել է նորան նախիջևան, յանձնարարելով Խալիբըին օգնելու նստան և վերականգնելու նորա քայքայուած նիւթական գրութիւնը:

թիւն, և ես մնամ ակնապիշ գրութեան ձերում:
Խոնարհ Միքայէլ դպիր Ղազարեան Ուստայեանց:

Տիրացու Գէորգ Պետրոսեանն ողջոյն նուիրէ և ամե-
նայն ընտանիք ձեր ողջ և առողջ են: Խնդրեմ զպա-
տասխանին գրեալիք:

Ի Նախիջևան առ տօնաւիս գետով. Ի 1846. Ի 5 մարտի:

Տպագրութեան տալով հանգուցեալ Նալբանդեանցի այս
երկու նամակը, մենք անհրաժեշտ ենք համարում հրաւիրելու
մեր ընթերցողների ուշադրութիւնը գոցա վերայ, իբրև, գրա-
կան տեսակէտից, կարևոր վաւերականների վերայ: Դոցա, այդ
նամակների, կարևորութեան խելահաս լինելու համար, բաւա-
կան է միայն ասել, որ դրքա հանգուցեալ հրապարակասի
մինչև ցայսօր մեզ յայտնի ամենահին գրուածքն են, որ նա
գրել է 1846 թուին, ուրեմն, իւր 17 տարեկան հասակում:
Դոցանով կարելի է ճիշտ գաղափար կազմել հանգուցեալի լե-
զուի, մտածողութեան եղանակի, զարգացման աստիճանի վե-
րայ այդ վաղ ժամանակներում, երբ նա նոր միայն ա-
ւարտել էր իւր ուսման ընթացքը Տէր-Գաբրիէլ քահանայի
մասնաւոր դպրոցում և դպրի պաշտօն էր կատարում Նոր-Նա-
խիջևանի Ս. Լուսաւորիչ աւագ եկեղեցում:

Բացի սորանից, արժանի է ուշադրութեան և այն հան-
գամանքը, որ այդ նամակներից մենք առաջին անգամն է, որ
տեղեկանում ենք, որ հանգուցեալն ունեցել է դեռ իւր պա-
տանեկութեան հասակում սէր և հակումն դէպի գրական զբաղ-
մունքը և որ նա դպրոցում արդէն ձեռնարկած է եղել շարագ-

Խալիբը կատարել է կաթողիկոսի ցանկութիւնը. նա Տուֆլիկովին կարգել է ի-
րան գործակատար և այդպիսով միջոց է տուել նորան անկարօտ ապրելու
մինչև իւր մահը:

Աւելորդ չենք համարում այստեղ մէջ բերելու կաթողիկոսի Խալիբին Ս.
Էջմիածնից 1846 թուի նոյեմբերի 1-ին այդ առթիւ ուղարկած կոնգալը, որ
լուսարանում է այդ գործի հանգամանքը: «Ձնորհօք Աստուծոյ Հնորհապարգեալ
իմաստութեամբ խոհեմութեամբ և հանճարով աղայ Յարութիւն Պօղոսեան գը-
լովն քաղաքական կառավարութեան հոգւոյ իմոյ սիրակաւ: Ընկալեալ զգրու-
թիւնդ առ մեզ ի 18 յունվարի այս քմի յաղագս փնտայի տէր Մարտիրոս
աւագ քահանայի Թորոսեան աւելի քան վեշտասան ամ սիրեցելոյ իմոյ բարե-
տոհմիկ Սարգսի Սարգսեան անյայտ յումնքէ՝ զաղտնի ընկալնոյն զպոտորոժնայ
ի նովոյ շերկեղի քաղաք և ճանապարհորդելոյն ի Թիֆլիս, յորժամ իբրև տմ-
սօրեայ ժամանակաւ կայր նա առ մեզ անդէն ի Թիֆլիզ այլ որպէս անյայտ ի
ձէնջ այնպէս և ի մէնջ անյայտ ամենեկին պատճառն զալտեան. նա և յետ ըն-
կալնոյն մեր զգիր ձեր յաղագս կարի յոյժ պաշարեալ լինելոյ մեր ի կուտա-

րելու մի գրուածք «Մարդեղութիւն Քրիստոսի» խորագրով և վերջացրած դպրոցից դուրս գալուց յետոյ, որ նա կամեցել է տպագրել, նախապէս հոգեւոր իշխանութեան «դատաքննութեան» ենթարկելով նորան, իբրև հոգեւոր-կրօնական բովանդակութիւն ունեցող մի գրուածք:

Այդ նամակներէ մէջ դեռ այդպիսի վաղ ժամանակներէց երևում է ինքը Նալբանդեանցը, յանդուգն, անձնավստահ Նալբանդեանցը, ինչպէս մենք ճանաչում ենք նորան նորա շատ կարճատև, բայց շատ էլ փոթորկալից կեանքում գրական ու հասարակական գործունէութեան մէջ. դոցա մէջ երևում է տաղանդաւոր հրապարակասօսի անհամբեր հոգին, սուր միտքը և ամեն բան քննադատութեան ենթարկելու, վերլուծելու յատկութիւնը, որ նորա գրական գործունէութեան գլխաւոր յատկանիշն է. դոցա մէջ, վերջապէս, երևում է նորա խառնուածքի տաքութիւնը, որ յաճախ ստիպել է նորան մի բան անելիս՝ ամենևին ուշադրութիւն չդարձնելու, ի նկատի չառնելու, թէ դորանից ի՞նչ կարող է լինել, ի՞նչ կարող է ծագել: Այդ հասկանալու համար, պէտք է առնել ժամանակը, երբ գրուած են այդ նամակները, շրջապատը, որի մէջ ապրելիս է եղել նա այդ ժամանակները:

Կոթեանց բաղմաւոր գրադոնաց անանցանելի հարկաւարաց մերում սեպուհ պարտաւորութեանց հազիւ ուրեմն յետ քաղում աւուրց կարացաք յալտնել նմա վտան ընկալնլոյն մեր զայնպիսի ծանօթութիւն՝ մեր ի մասին զալտնան իւրոյ ի Թիֆլիս և ի ժամանելն մեր ի սուրբ Էջմիածին Պօլիցայն նրեանայ գըրեալ էր ի Սինօգն յաղաթս կառավարութեան Նախիջևանայ վաճառականութեանց պահանջելոյն գնա, որում և մեր գրել տուաք՝ թէ առ մեզ է և առաքեսցուք մեր, ըստ սրոյ այժմ ահա ճանապարհորդեցաք գնա, ոյր աղագաւ մեծազոյն իմով յուսով առ ձեր ինձ յայտնի կարողութիւն մտաց և հանճարոյ և ներգործութիւն խելանի և ազգու ներգործող բանից և հանճարեղութեամբ հանգիստեցեալ գործոց՝ յանձն առնեմ ձեզ զսիրականն իմ Սարգիս Մարտիրոսեան Սարգսեանց ոչ որպէս փեսայ տէր Մարտիրոս աւագ քահանայի անխոհեմ ատենակալի հոգեւոր կառավարութեան մերում, այլ որպէս յինէն ճշմարիտ սիրով սիրեցեալ վաղնջական սիրելի իմ, և խնդրեմ ընկալնուլ գնա ի ներքոյ հովանաւորութեան յատկական շնորհաց ձերոց, ըստ ձեր յատկազոյն հարազատութեանց հուլոյ առ մեզ անգաւորն ի քում մանկութեան, և ի վերջոյ ևս ի սմին ժամանակի ճորայեցելոյ հանճարով և խոհեմութեամբ զարգարեալ ի ձերում կատարելութեան հասակի: Եւ խնդրեմ յատկապէս զամենայն զկարելիսն ձեզ ոչ խնայել վասն վերահաստատելոյ գնա իւրում քաղաքացի դրութեան՝ առաւել բան որքան գտանեցեալ է ինքն իւրով անձնական կարողութեամբ մտաց և խորհրդոց: Ակն ունիմ թէ և նա ինքն որ ազատ է ի բազում մոլութեանց և է հաւատարիմ՝ սիրոյ և բարեկամութեանց ամենից՝ ևս և պատուոյ և արժանաւորութեանց անձին իւրոյ, չունիցի նա իւրով անհոգութեամբ կամ որով և իցէ անարժան կամօք և գործովք իւրովք վշտացուցտնել՝ կամ զմեզ, կամ զձեր ար-

Ի՞նչ էր 1846 թուին Նալբանդեանցը—մի 16-17 տա-
րեկան պատանի, որ նոր միայն աւարտել էր Պատկանեանի
դպրոցի դասընթացը և դպրութեան կամ տիրացութեան պաշ-
տօն էր կատարում եկեղեցիներից մէկում, մի խօսքով, շատե-
րից մէկը, որոնցով լցուած էին Նախիջևանի եկեղեցիները,
առանց դիրքի, առանց իրաւունքի, որոնց բաղդը կախեալ էր
ծխատէր քահանաների քմահաճոյքից, չենք խօսում արդէն բազ-
մաթիւ ազդեցիկ աղաների մասին, որոնց արաջ նոքա պար-
տական էին ձեռքերը խաչ կապած կանգնել. ո՞ւմ դէմ էր նա
խօսում և որո՞նց արարքն էր քննադատում և յանդգնաբար
յիմարութեան տիտղոս տալիս նոցա—մեծամեծ աղաների և, որ
զլխաւորն է, Ներսէս կաթողիկոսի դէմ, որ հաստատել էր այդ
«յիմար» աղաների արարքը:

Մնդիրն այն է, որ 42 թուին Նախիջևանի մի խումբ ա-
ղա մարդիկ ³⁾ տեսնելով, որ քաղաքում իւրեանց որդիներին
ուսում տալու համար տեղ չկայ, վարժապետ չկայ, վճռում են
հրաւիրել Ղրիմի Ղարապուրազար քաղաքից Մկրտիչ վարժա-
պետ եկէնեանին, որ մի անգամ արդէն եղել էր Նախիջևանում
և որի գիտութեան մասին մեծ համարում ունէին նոքա: Այդ

ժանաւորութիւն, և կամ զինքն և զիւրսն, յաղագս որոյ ջերմեռանդութեամբ
հոգւոյ իմոյ խնդրեմ նմա զօգնականութիւն ամենակարողին Աստուծոյ, ձեր
մեծայոյս արժանանձնութեան, և ոչ խնայեմ վասն նորա վկարելիսն ինձ զօ-
ժանդակութիւն իմ՝ միայն յաղագս բարւոյրելոյ զվիճակ կենաց սիրեցելոյն իմոյ
և սչ ատելոյն ձերոյ Սարգսի Սարախրոսեան Սարգսեանց, որ ահա հարուստ
յուսով իւրով ի վերայ այսպիսի մերում յունադրութեան զուարթացեալ հոգւով և
մտօք վերադարձաւ առ ձեզ:

Ողջ լիցի բազմօգուտ անձն ձեր պահպանութեամբ պարզեւորին զձեզ
մեզ և ամենայն միաբանութեան մերտղանց Աստուծաւորնամ քաղաքի Նախի-
ջևանայ: Եւ մեր եմք և մնամք վերապատուութեամբ ձերում արժանանձնու-
թեանց աղօթանուէր առ Աստուած միշտ վասն երկարութեան կենաց և առդ-
ջութեանց ձեր և ձերայնոց ամենից և մշտնջենաւորութեանց յաջողութեանց
մարմնականաց և հոգեկանաց:

Ասում են, որ խալիբը ձրի չի օգնիլ Սարգսեանցին. նա նորա անշարժ
կալուածքը—տունը, իբրեւ թէ պարտատէրերից ազատելու համար, առաջ իւր
անունով է արել, յետոյ հետզհետէ բոլորովին անցել է իւր ձեռքը, բայց թէ
որքան այդ ճշմարիտ է,—չենք կարող տեսի:

³⁾ Այդ աղաների խմբի մէջ յայտնի է եղել Գէորգ աղա Խաթրանեանը,
սրի որդու ծերունի Յովհաննէս Խաթրանեանի մօտ մինչև յայսօր դեռ պահ-
պանուած է Մկրտիչ եկէնեանին հրաւիրելու պայմանադիրը հրաւիրող աղաների
ստորագրութիւններով: Գէորգ աղա Խաթրանեանն է եղել, որին Ներսէս կա-
թողիկոսը Սերոբ աղա Չորշուփեանի հետ միասին օգնական է կարգել Խալի-
բին, երբոր 46 թուին յանձնելի է եղել նորան Ս. Էջմիածնի ընդհանուր գոր-
ծակալութեան պաշտօնը Նախիջևանում և դորա զիւղեւում:

հրաւէրքի վերայ գալիս է Նախիջկան Եկէնեանը, որ իւր ուսումն աւարտած լինելով Վենետիկի Մխիթարեան վանքում, լաւ գիտէր Հայոց լեզուն, քերականութեան արուեստը և ճարտասանութիւնը, մի խօսքով, ժամանակի բարձրագոյն գիտութեան տէր համարուած մարդկանցից մէկն էր: Կարճ ժամանակուայ ընթացքում հաստատուում է քաղաքի մէջ մի մասնաւոր դպրոց, որտեղ հաւաքուում են 30-ի չափ մանուկներ, բոլորեքեան էլ մեծամեծ աղաների որդիք և թոշակաւոր:

Դպրոցը հետզհետէ մեծանում է, յառաջադիւմում, դառնում է մրցակից և վարկարեկ է անում Տէր-Գաբրիէլ Պատկանեանցին, որ, ինչպէս յայտնի է, նոյնպէս 32—33 թուերից մասնաւոր դպրոց ունէր Նախիջկանում: Կարճահասակ Մկրտիչ վարժապետը լաւ էր հասկացել գործի հանգամանքը և իւր դրութիւնը. նա իւր աղայահաճութեամբ ու կամակատար լինելու յատկութեամբ շուտով այնքան սիրելի է դառնում աղաներին, որ բոլորովին սառեցնում է նոցա սիրտը Պատկանեանցից, որի յանդուգն բնաւորութիւնը շատ էլ դիւր չէր գալիս ինքնասէր մեծամեծներին: Այսպէս շարունակուում է գործը մինչև 45 թուականը, երբ Ս. Էջմիածին գնալու ժամանակ ճանապարհին մտնում է Նախիջկան նորընտիր և դեռ ևս սուրբ օծումն չընդունած Ներսէս կաթողիկոսը: Այստեղ «Հայրենեաց պաշտպանը» ականատես լինելով հոգևորականութեան խորին տգիտութեան, հրամայում է ժամանակի քաղաքագլուխ յայտնի Յարութիւն աղա Խալիբեանին, որ եկեղեցիների գաւիթներում յարմարաւոր սենեակներ շինուեն և ծխատէր քահանաները հաւաքելով քաղաքի ուսումնասարաւ մանուկներին, որոնց թիւը, Վեհափառի հրամանով կատարուած ցուցակագրութեամբ, այդ ժամանակները հասնում էր 500-ի, ուսուցանեն մայրենի լեզուն և կրօնը: Բայց որովհետև քահանաները շատ տգէտ էին և չպէտք է կարողանային յաջողութեամբ կատարել իւրեանց վերայ դրած պարտականութիւնները, այդ պատճառով էլ նա կարգում է Մկրտիչ վարժապետին վերահսկող այդ նորարաց դպրոցներին, պատուիրելով նոյն ժամանակ, որ նորընծայ քահանաները, դպիրները, տիրացուները բոլորեքեան յաճախեն նորա դպրոցը՝ քերականութեան արուեստը սովորելու:

Այս բոլորը, ի հարկէ, շատ լաւ էր, եթէ չլինէին մի երկու հանգամանք, որոնք արգելում են Եկէնեանի նորարաց դպրոցի խաղաղ ընթացքը, բազմաթիւ զրազրութիւնների առիթ լինելով մի կողմից Վեհափառի և Հոգևոր կառավարութեան ու

Նախընտրելի մէջ, միւս կողմից էլ Վեհափառի և Նախարարութեան ու ուսումնարանական իշխանութեան մէջ: Նախ, դպրոցի բացման համարւոյ տարածուելով հասնում է Օդեսսա, դպրոցական իշխանութեան ականջը, որ վերահասութիւն անելով գործին, հաւաստիանում է, որ Նախիջևանում բացուած է մի մասնաւոր դպրոց, առանց իշխանութեան թոյլտուութեան, և որ դպրոցի կառավարիչ և ուսուցիչ Նեկէնեան վարժապետը թերուում ոմն է և անծանօթ տէրունական լեզուին և որ, վերջապէս, աշակերտների թիւը հասնում է 30-ի, որոնցից միայն երկուսն են հոգևորականների որդիք, իսկ միւսները բոլորեքեան էլ աշխարհականների զաւակներ են:

Գործը հասնում է Պետերբուրգ ազգային լուսաւորութեան նախարարութեան, որ պաշտօնապէս գրում է Վեհափառին և հարցնում, թէ Նախիջևանում բացուած Նեկէնեանի դպրոցը հոգևոր դպրոց է արդեօք, թէ աշխարհական: Կաթողիկոսը պատասխանում է, որ դպրոցը հոգևորական է և բացուած է յատկապէս իւր հրամանով ու թոյլտուութեամբ, որպէս զի Նախիջևանի հայ մանուկները գուրկ չմնան իւրեանց մայրենի լեզուից ու կրօնից: Բացի դորանից, Վեհափառն իւր պատասխանի մէջ յիշում է և մի զէպք, որ մասամբ առիթ էր տուել իրան մի այդպիսի կարգադրութիւն անելու: Դեռ իւր առաջնորդութեան օրերով Ռոստովի ուսումնարանական իշխանութիւնը պահանջել էր, որ Նախիջևանի քահանաները, առանց քննուելու և օրինական վկայական ստանալու, իրաւունք չունենան ուսուցչութիւն անելու և մինչև իսկ Հայոց լեզուից ու կրօնից նոքա պարտական են քննուել ռուս ուսուցիչների մօտ և վկայական ստանալ, և մի երկու քահանայ էլ, որոնցից մէկը Պատկանեանցը, կատարել էին այդ պահանջը և շտապել էին քննութեան ենթարկուելու, որով և սաստիկ գրգռել էին իւր, առաջնորդի, բարկութիւնը: Այժմ ինքն իրաւունք տալով Նեկէնեանին մասնաւոր դպրոց բանալու և քահանաներին էլ պատուիրելով վարժապետից դաս առնելու, դորանով նպատակ է ունեցել հայ հոգևորականութեան այնքան տգիտութեան առաջն առնելու, որովհետև տարօրինակ էր համարում հայ հոգևորականի իւր մայրենի լեզուի և կրօնի գիտութեան հաւաստիքը օտար և այդ առարկաներին իսպառ անծանօթ մարդկանցից ստանալու հանգամանքը և կարգադրութիւնը և հայ քահանաների էլ պատրաստականութիւնը այդ տարօրինակ կարգադրութիւնը կատարելու ⁴⁾:

⁴⁾ Մեր ձեռքին գտնուում է եւ ներքին գործոց նախարար Լև Ալեքսէիչ

Երկրորդ, չխօսելով Նալրանդեանցի մասին, որ մի երկու անգամ վարժապետի դպրոցը յաճախելուց յետոյ, բացէիւրաց հրաժարուում է շարունակել, առարկելով, թէ ինքը բան չունի ուսանելու վարժապետից, միւս հոգևորականներն էլ հետզհետէ հրաժարուում են դաս առնելու նորանից, այնպէս որ, վարժապետի կաթուղիկոսին ներկայացրած յայտարարութեան հիման վերայ, նա ստիպուած է լինում կոնդակով պատուիրել Խալիբին՝ ստիպողական միջոցներ ձեռք առնելու ծուլութիւն անող հոգևորականների դէմ:

Խալիբը կոնդակը ստանալուն պէս, հրաւիրում է Հոգևոր կառավարութիւն բոլոր հոգևորականներին և խստիւ յանդիմանելով նոցա ծուլութեան համար, կարդում է Վեհափառի կոնդակը, որից յայտնուում է, որ եթէ քահանաները ծուլութեամբ չյաճախեն դպրոցը, կարտաքսուեն եկեղեցիներից, իսկ դպիրներն ու տիրացուները չեն ձեռնադրուիլ քահանայ, եթէ չունենան իւրեանց ձեռքին Մկրտիչ վարժապետի վկայականը: Հետաքրքրական է այն, որ այդ կոնդակից երևում է, որ երջանկայիշատակ վեհափառը միտք է ունեցել այդ պատուէրն ընդհանուր օրէնք դարձնելու և առանց ուսման կանոնաւոր վկայականի ոչ մի տեղ և ոչ ոքի իրաւունք չտալու մէկին քահանայ և վարդապետ ձեռնադրել: Կոնդակում մեզ հետաքրքրող խնդրի մասին բառացի գրուած էր հետևեալը. «Այլ զի եկէնեանն ինքն ի 11 օգոստոսի յայտնէ մեզ վասն տարապայման ծուլութեանց տիրացուաց Նոր-Նախիջևանայ, այն ապաւ տուեալ է և հոգևոր կառավարութեան ղյայտարարու-

Պերովսկու կաթուղիկոսին նոյն թուի օգոստոսի 30-ին Ս. Էջմիածնից ուղարկած ընդարձակ և կտրուկ պատասխանը: Պերովսկին իւր թղթի մէջ յայտնում է, որ ինքն այդ բոլորը գրում է, հիմնուելով ազգային լուսաւորութեան նախարար Ուվարովի իրան այդ մասին գրած թղթի վերայ: Դնում ենք այստեղ կաթուղիկոսի այդ առթիւ Խալիբին 1846 թուի նոյեմբերի մէկին տուած կոնդակը, որի մէջ յիշուած է և այդ գրադրութեան մասին: «Մեծարու ազայ Յարութիւն Պօղոսեան պատուարժան գոլովայ քաղաքական հոգևով սիրեցելոյ իմոյ և հարազատի սրբոյ եկեղեցւոյ և ազգի հայոց: Բազում գրութեանց ձեր զպատասխանիս չկարողայայ մինչև ցայժմ դարձուցանել և հետևեցայց ոչ ևս անաղան դադարեցուցանել զամենայն ամբարշտութիւն հոգևորականաց մերոց ի բարեհաշակեալ քաղաքի այդք նոր Նախիջևանայ, այսու այժմ առաքեմ ձեզ գերկու օրինակս ի մասին պատուելի վարժապետ Մկրտչի եկեանան գրեցելոյ մեզ ի միևնապէս ներսային գործոց և պատասխանագրութեանցն մերոց առ այն ըստ որոց որպէս դուք նոյնպէս և յիշեալ պատուելի վարժապետն կարէք ընկալնուլ զմիաժամութիւն: Ողջ լիբ: Եւ ես եմ և մնամ մշտնջենաւոր ջերմեռանդութեամբ քարեացակամ ձեզ և ամենայն միարանութեանց մերոպանց»:

թիւն և ձերում արժանանձնութեան ևս յայտնեալ է բանիւս առ այժմ յանձն առնեմ ձերում արժանանձնութեան, զի այնոքիկ ի հոգեւորականաց, որոց անզգամութիւնք յայտնեցեալ են մեզ ձեռագրով իւրեանց, նոքա ունին արտաքսիլ ի հոգեւորականութեանց մինչ իսպառ, զի դառն երիտասարդութիւն նոցա ոչ կարէ բերել զպտուղ քաղցր վասն եկեղեցւոյ և ժողովրդեան հայոց: Իսկ այլ ամենայն տիրացուաց յայտնեալ դու ինքն առ այժմ, զի առանց վկայագրոյ պատուելի Մկրտիչ վարժապետի ոչ ոք ի տիրացու անուն ունողաց կարողասցի կոչիլ երբեմն տէր և ընկալնուլ զձեռնադրութիւն քահանայութեան: Եւ ոչ անազան յուսամ հաստատուն օրինադրութեամբ սինօղի մերոյ հրատարակել, զի մի ևս այսուհետեւ ձեռնադրեալ լինիցի ի քահանայ կամ ի վարդապետ առանց հաւատարիմ վրկայականի վասն ուսմանցն ըստ արժանոյն և վասն կրթութեանցն համեստութեամբ, հեղութեամբ և երկիւղածութեամբ առ յԱստուած»⁵⁾:

Բացի այդ երկու հանգամանքից, կար և մի երրորդ հանգամանք, որ առաջին երկուսից ոչ պակաս, գուցէ, և աւելի ազդում էր ու խոչընդոտն էր լինում Եկէնեանի դպրոցի յառաջադիմութեան: Այդ Պատկանեանց Տէր-Գաբրիէլ քահանայի կուսակցութեան հակառակութիւնն էր. քահանայի կուսակիցները չհամարձակելով արձակ համարձակ կաթողիկոսի կարգադրութեան ընդդիմանալու, գաղտագողի և ծածուկ ամեն միջոց գործ էին դնում փորելու վարժապետի ոտքերի տակ գրտնուած հողը և արգելելու դպրոցի կանոնաւոր ընթացքը:

Պատկանեանցի և կաթողիկոսի յարաբերութիւնը առանց այն էլ շատ լաւ չէր. այդ վաղուցուայ խնդիր էր: Դեռ 32 թուին, երբ Պատկանեանցը գնացել էր Գիշինե և ձեռնադրուել քահանայ և մի առ ժամանակ էլ մնացել էր այնտեղ ու քարտուղարութեան պաշտօն էր կատարել առաջնորդի մօտ, նա իւր համարձակ ու յանդուգն բնաւորութեամբ շարժել էր Ներսէսի զայրոյթը: Յետագայ հանգամանքներն էլ չէին նպաստել այդ սառն յարաբերութեան մեղմանալուն, որովհետեւ Նախիջեւանում Պատկանեանցն իւր գործունէութեան ընթացքում անընդհատ ընդհարումներ էր ունեցել սոաջնորդին սիրելի մարդկանց հետ և ի միջի այլոց, Խալիբի հետ, որ Ներսէսի առա-

⁵⁾ Այս կոնգակը ուղարկուած է Խալիբին Թիֆլիզից 1847 թուի սեպտեմբերի 30-ին:

ջին սիրելիներից մէկն էր. նամանաւանդ նա գրգռել էր առաջնորդի բարկութիւնը Ռոստովում օտար ուսուցիչների մօտ քննուելու իւր ցոյց տուած վերոյիշեալ պատրաստականութեամբ և այլ ևս ուրիշ շատ ու շատ բաներով: Դորա հետեանքը պէտք է համարել այն բոլոր արգելքները, որ Ներսէսը թէ իւր առաջնորդութեան և թէ կաթողիկոսութեան ժամանակ հանում էր Պատկանեանի դէմ: Ցանկանում է, օրինակի համար, Պատկանեանցը Նիժնի տօնավաճառը քահանայադործութեան երթալու և այդպիսով իւր նիւթական սուղ դրութիւնը մասամբ բարւոքելու, արգելուում է առաջնորդից. ցանկանում է նա տեղափոխուել Թիֆլիս քաղաքը, արգելուում է. ցանկանում է մի դպրոց բանալ Նախիջևանում և հետզհետէ նորան վիճակային սեմինարիայի վերածել, արգելուում է. ցանկանում է, վերջապէս, իւր մասնաւոր դպրոցն ունենալ, իբրև հակառակորդ Մկրտիչ վարժապետն է բերուում և կաթողիկոսից ամեն տեսակ պաշտպանուում, և այլն և այլն:

Նալբանդեանցի նամակները հէնց Տէր-Գաբրիէլ Պատկանեանցի այդ հակառակ կուսակցութեան արդիւնքն է, նոցա կարծիքնեւէր գրաւոր արտայայտութիւնն է, նոցա ժողովրդի մէջ Մկրտիչ վարժապետի և նորա դպրոցի դէմ տարածած մեղադրանքների ամփոփումն է, աղաների գործողութիւնների քննադատութեան արգասիքը և կաթողիկոսի այդ առթիւ արձակած հրամանների և կոնդակների դէմ ունեցած դժգոհութիւնների հետեանքը:

Եւ, ճշմարիտ, ինչ որ ասում էին Պատկանեանք Մկրտիչ վարժապետի, նորա դպրոցի, նորան Նախիջևան հրաւիրող աղաների և դոցա արածը հաստատող հայրապետի մասին, այդ բոլորը ևս գտնուում է Նալբանդեանցի նամակների մէջ: Նոքա, Պատկանեանք, ժողովրդի մէջ տարածում էին, որ Մկրտիչ վարժապետը տգէտի մէկն է և նորա բացած դպրոցը ձեռնհաս չէ ուսուցանելու հայ մանուկներին, Նալբանդեանցը նորան իւր նամակների մէջ կոչում է «յիմար ոմն» և նորա դպրոցը—«ծառ չարարմատ, որ չունէր տալ պտուղ ինչ». նոքա ասում էին, որ վարժապետը «ձուկ ուտող է» և այդ պատճառով էլ անյարմար է իբրև ուսուցիչ հայ լուսաւորչական երեխաների համար, Նալբանդեանցը գրում է՝ «Արք ոմանք անաստուածք բերեն ի Ղրիմու գայր ոմն յիմար և լատինադաւան և եղեալ զնա դաստիարակ ի վերայ լուսաւորչածին որդւոց իւրեանց, մոռացան ամենեին երախտիս սուրբ վարդապետաց, որք կամէին բնա-

ջինջ առնել զայսպիսի աղանդաւոր»։ Նոքա ասում էին, որ Մկրտիչ վարժապետին բերող աղանդերն այն աստիճան յիմար են, որ չեն հասկանում իւրեանց օգուտը և իւրեանց որդիներին դաւանափոխ լինելու վտանգին են ենթարկում, Նալբանդեանցը գրում է՝ «Բովանդակեացուք արդ զդաշտս Ափրիկոյ ի քարտէզ նամակի և զլճակս Ասիոյ ի նիւթ սեակի, զանտառս Կովկասու ի գործ պիցուք փոխանակ գրչի, արդեօք կարե՞նք ի նմին բովանդակել զչափազանց յիմարութիւն մերոց քաղաքացեաց, որք գոլով ինքեանք յիմարք, զնոյն և զորդիս իւրեանց տուեալ յաշակերտութիւն ումենի Մկրտչի կարճահասակ լատինադաւանի, կոչեն զնա վարժապետ»։ Նոքա ասում էին, թէ Ներսէս կաթողիկոսի տնօրինութեամբ հայ հոգևորականների Եկէնեանի դպրոցը յաճախելը շատ վտանգաւոր բան է, որովհետև նոքա կարող են տոգորուել կաթոլիկութեան հոգևով, Նալբանդեանցը գրում է՝ «Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Ներսէս կարգեալ զայս լատին ուսուցիչ ամենայն հոգևորաց, հրամայեաց աղա Ղալուպովի հարկադրել զեկեղեցականս՝ զնորրնձայ քահանայս և զտիրացուս, զալ և ուսանել զարուեստ քերականութեան»։ Նոքա ասում էին, որ թէ և ամենքն էլ պարտական են հնազանդուելու հայրապետի հրամանին, բայց Պատկանեանցի աշակերտներն ոչինչ ունին ուսանելու վարժապետից, Նալբանդեանցը գրում է՝ «Եւ զրէ առաքեալն՝ ամենայն ոք, որ ընդ իշխանութեամբ է, ի հնազանդութեան կայցէ, և զայս հպատակութիւն ցուցեալ մեր հայրապետին, հաճեցաք առնել զայն, բայց ակամայ. այլ ես չհանդուրժեալ, ես գոլով աշակերտ Տէր-Գաբրիէլի, զի՞արդ համբերեցից այսմ» և այլն և այլն։

* *
*

Ի՞նչ հետևանք ունեցան Նալբանդեանցի համար այդ նամակները, որոնք ծածուկ չմնացին և Պատկանեանցի հակառակորդների արթուն հսկողութեամբ բռնուեցան և ընկան կաթողիկոսի ձեռքը։ Վեհափառի Յարութիւն աղա Խալիբեանին 1849 թուին տուած յատուկ կոնդակով մի քննական ատեան բացուեցաւ աղայի նախագահութեամբ և Նալբանդեանցը հրաւիրուեցաւ պատասխանատու լինելու իւր գրածների համար։ Այդ կոնդակում Նալբանդեանցի մասին ասուած էր. «Որպէս մատուցեալ էր մեզ հոգևոր կառավարութիւն յայտարարութեամբ

Իւրով ի 30 Յուլիսի 1846 ամի կապեալ ի մի գտասնեհինգ թուղթսն՝ օրինակեցեալք ի սմին տետրակի առաքելոյ այսու մերով գրութեամբ ի խորհրդարանն քաղաքական կառավարութեան, նոյնութեամբ զամենայն առաքեալ մեր առ պատուելի միաբանութիւն խորհրդականաց քաղաքական կառավարութեան՝ յանձնեմ ձերում արժանանձնութեանց պահանջել ի հոգևոր կառավարութեանէ զքահանայ դէպուտատ, և նորուն ներկայութեամբ՝ առնել զքննութիւն վասն գրելոցն ի Միքայէլ Ղազարեան Ուտայեանց այնքան ամեհի լրբութեամբ և վասն գրելոցն ի Շարօշիկեանէ և զօրինակ քննութեան ձեր առաքել մեզ ձերով ստորագրութեամբ»:

Եւ այդ բոլորը շատ տխուր հետեանք կարող էր ունենալ երիտասարդ դպրի համար, եթէ Նախիջևանի հոգևոր կառավարութիւնը, պատճառ բերելով, թէ ինքը առանց վիճակային ատեանի հրամանի, իրաւունք չունի իւր կողմից ներկայացուցիչ նշանակելու այդ քննական ատեանին, ինչպէս պատուիրել էր Կաթողիկոսը և պահանջում էր Խալիբը, երկար ու բարակ չքաշքշէր գործը և այդպիսով ժամանակ չտար նորան փախչելու Մոսկուա, ուսուցիչ հաստատուելու Լազարեան ճեմարանում և դուրս գալու հոգևորականութիւնից. ճիշտ է, կաթողիկոսը վերահասու լինելով գործի հանգամանքին, իսկոյն գրում է, ինչպէս յայտնի է, մարմնաւոր իշխանութեան, որ անհնազանդ տիրացուին բռնեն և ուղարկեն Ս. Էջմիածին, և Նալբանդեանցն էլ այդ հրամանի հիման վերայ կալանաւորուում և բանտարկուում է, բայց շուտով ազատուում է, իբրև հոգևորական աստիճանից արձակուած և ազատ մարդ, որ կարող էր իւր բաղդն ինքը տնօրինել, առանց հարցնելու հոգևոր իշխանութեան կամքը, թէև այն էլ պէտք է ասել, որ յետագայ ժամանակներում նորա գլխին եկած զժրադողութիւնը, որ նորա մահուան պատճառն եղաւ, կապ ունէր հէնց այդ հանգամանքի հետ, հէնց դորա հետեանքը, դորա աստիճանաբար և յաջորդաբար զարգացումն էր:

Ոչ պակաս ծանր կերպով տուժեց և Պատկանեանցը, Նախիջևանի հակախալիբեան կուսակցութեան այդ նահապետը: Նա, նախ, տարագրուեցաւ, կաթողիկոսի հրամանով, Թիֆլիս և յետոյ, երբ նա մի քանի տարի անցնելուց յետոյ, Նախիջևանի առաջաւոր մարդկանց միջնորդութեամբ նորից վերադարձաւ Նախիջևան, մեղադրուեց Խալիբի անձի դէմ սպանութեան փորձ անելու գործում և աքսորուեց Վեհատկա, այնտեղից էլ

փոխադրուեց Պետերբուրգ, որտեղ և մեռա խորին ծերութեան մէջ ⁶⁾:

⁶⁾ Մեր ձեռքին գտնուում է թէ Նախիջևանցուց 1849 թուի Յուլիսի 15-ին Խալիբին տուած 51 առաջաւոր մարդկանց ստորագրութեամբ թղթի պատճէնը՝ Պատկանեանցին վերադարձնելու համար և թէ Խալիբին նոյն թուի օգոստոսի 26-ին կաթուղիկոսին ներկայացրած միջնորդութեան գրի օրինակը:

Նախիջևանի առաջաւորներն իւրեանց թղթի մէջ գրում են Խալիբին՝ «նորին վեհափառութեան արքայազոյն կաթուղիկոսին ամենայն հայոց Տեառն Ներսէսի ի լինելն իւր անցեալ 1846 ամի ի քաղաքի մերում ի բարեկարգելն և ուղղելն զվարս և զվիճակ հոգևորականաց քաղաքիս կամք եղեալ էր փոխադրել զՏէր Դարբիէլ քահանայն Պատկանեան ի Թիֆլիզ ի քաղաք, ուր և զբռնանի նա մինչև ցայժմ:

Այլ որովհետև յօրէ անտի մինչ ցայս վայր անցին ոչ սակա ժամանակք, ապաքէն յուամբ զի ալղբան ամեայ հեռանալն նորին ի քաղաքէ իւրմէ և յազգականաց իւրոց տուեալ իցէ նմա առիթ ըստ բաւականին ուղղելոյ զվարս իւր ի բարին և ճանաչելոյ զպատիւ կոչման իւրոյ: Յայդ սակա խնդրեմք զյարգութենէ ձերմէ միջնորդել առ նորին վեհափառութիւն և խնդրել զնորին բարեհաճութիւն՝ եթէ հնար ինչ իցէ և եթէ ընդդէմ չիցէ սուրբ կամաց նորին՝ բարեհաճեացի վերադարձուցանել առ մեզ զՏէր Դարբիէլ քահանայն Պատկանեան յառաջին վիճակ իւր վասն քահանայադործութեան զոր համարելով վասն մեր նոր իմն ապացոյց մեծի հայրական շնորհաց նորին վեհափառութեան առ մեզ, մնամք Ձերդ յարգութեան կատարեալ յարգանօք ամենախոնարհ ծառայք»:

Խալիբի միջնորդութեան գիրը ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը՝ «Յառաջագաս ժողովուրդք քաղաքիս մատուցեալ ինձ ի 20 ում աւուր յուլիսի ներկայ ամի խնդրադրովն իւրեանց խնդրեն զիմ միջնորդութիւն առ Ձերդ վեհափառ Տէրութիւն յողագոս բարեհաճելոյ Ձեր հրամայել վերադարձուցանել զՏէր Դարբիէլ քահանայն Պատկանեան ի քաղաք մեր յառաջին վիճակ իւր:

Հայդ խնդրագիր յիշեալ ժողովրդոց շնորհ սնելով իմ առաջի առնել ի բարեհալեցողութիւն Ձերդ վեհափառ Տէրութեան, և յուսալով իմ զի այսքան ժամանակեայ պանդխտութիւն յիշեալ քահանային և բաժանումն նորին յազգականաց իւրոց եղեն նմա խրատ ըստ բաւականին և ապաշխտանք՝ համարձակիմ խնդրել ամենախոնարհ և ես յիմում կողմանէ ի Ձերդ վեհափառ Տէրութենէ, եթէ հնար ինչ իցէ, վեհափառ Տէր, բարեհաճել դարձուցանել մեզ զՏէր Դարբիէլ քահանայն Պատկանեան յառաջին վիճակ իւր»:

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ

(Վերջը միւս անգամ)

ՃԱՊՈՆՈՒՅԻՆ

ըստ Հեսսէ Վարտէգի

Ճապոնիայում կանանց ճանաչելը շատ աւելի դիւրին է քան ուրիշ արեւելեան երկրներում, ասում է Հեսսէ Վարտէգը: Այնտեղ, ուր թագաւորում է Իսլամը, կանանց թագցնում ու խնամքով պահում են, այնպէս որ ոչ մի օտար տղամարդ չի կարող նոցա տեսնել: Հնդկաստանում թագնւում են «կանանոցներում»: Չինաստանի բարձր շրջանի կանայք ծածկւում են իրանց ընդարձակ բնակարանների չորս պատերի մէջ: Կորէայում, մի օտար տղամարդ տեսնելիս, կինն իրան երեսն է ծածկւում կամ իսկոյն փախչում է:

Իսկ Ճապոնիայում բոլորովին այլ կերպ է: Նոցա կանայք ամենեւին ծանօթ չեն հարեմների ու կանանոցների հետ և ճշնշուած չեն իրանց շարժումների մէջ. նոքա դէմքերը քօղով չեն ծածկւում, զլուխները չեն փաթաթում: Եւ ընդհակառակը, այնտեղ կանայք փոխանակ ծածկուելու, մինչև իսկ շատ արդէն աչքի են ընկնում: Ճապոնական լեզուն այնքան էլ դժուար չէ. ինչպէս միւս ազգերինը և, ճապոնուհին օտարականի հետ շատ շուտով է ընտելանում ինչպէս իրան հայրենակից տղամարդու հետ:

Եւ նոյն իսկ, եթէ ճանապարհորդը չուզենայ էլ նոցա դուրեկան ու քաղցրահնչիւն լեզուն սովորել, դարձեալ շատ հեշտութեամբ կարող է ճապոնուհու կեանքը մանրամասն կերպով ուսումնասիրելու այդ ոչ այն պատճառով, որ նոքա պարզախօս են, ոչ, ընդհակառակը, նոքա նոյնպէս ծածկամիտ են, ինչպէս և միւս արեւելցի ժողովուրդը. բայց թէ Ճապոնիայի ամբողջ ընտանեկան կեանքը կարծես հայելու պէս պարզ է: Թէ փողոցային կեանքում, թէ տօների ժամանակ, թէ թատրոններում ու թէյատներում և թէ հիւրանոցներում, կանայք համարեա նոյն դերն են խաղում, ինչ որ տղամարդիկ: Եւ ով

որ ամառը գտնուել է Ճապոնիայում, անշուշտ տեսել է նոցա ընտանեկան կեանքը, սիրուն պարտէզներով շրջապատուած տների մէջ, որոնք ամբողջ օրը բաց են լինում և ամեն մարդ կարող է նկատել, թէ ինչ է կատարուում տան ներսում:— Զորօրինակ առաւօտ է, անսփայտէ շիրմաները, որ դրսից ծածկուած են լինում տան շուրջը դռների փոխարէն, յետ են տարւում և այնտեղ տղամարդը հագնւում է, կինը երեսին ներկ է քսում, մէկ ուրիշ կին տան անդամներից ճապոնական ձևի տաշտը տան առաջ, փողոցում դրած, լողանում է. տան մեծ աղջիկը կրակարանը ներս է բերում ու սկսում է թէյ պատրաստել փոքրիկ, սիրուն գաւաթների մէջ և այլն: Եւ այդ ամենը կատարւում է անց ու դարձ անողների աչքի առաջ:

Եւ շատ լաւ է, որ այդպէս է դրուած նոցա ընտանեկան կեանքը, որովհետեւ այդ սքանչելի երկրին մի առանձին տեսակ գեղեցկութիւն և համ ու հոտ են տալիս այնտեղի կանայք, շեշտում է Հեսսէ Վարտէգը: Եւ ճանապարհորդը, որ մի քանի ամիս մնացել է Ճապոնիայում, անկասկած հայրենիք վերադառնալիս երազում է նոցա մասին և հիանում նոցա վերայ, շարունակում է հեղինակը:

Ճապոնուհիք իրանց ամբողջ կեանքը նուիրում են տղամարդուն. չարաչարում են նորա համար, աշխատում են դուր գալ նորան, թեթեւցնել ու բարելաւել նորա կեանքը և կամաւոր կերպով իրանց զոհ են բերում նորա համար: Ոչ մի ասիական երկրի ժողովրդի մէջ չեն գտնուի այնպիսի սիրելի մանուկներ, ուրախ ու բարի տղաներ, ամենաքնքոյշ աղջիկներ, սիրող ամուսիններ ու ամենալաւ մայրեր, ինչպէս որ Ճապոնիայում են: Բայց թէ այդ ամենի փոխարէն որչափ քիչ են գնահատուում ճապոն կանայք իրանց ամուսիններից ու տղամարդկանցից առհասարակ: Թէ և աշխարհիս երեսին ամեն բան հակառակն է լինում. Եւրոպայում այդպիսի կանանց, անկասկած, ձեռքերի վերայ ման կածէին, նոցա կը պաշտէին ու կը յարգէին, իսկ այնտեղ, ճապոն տղամարդը կնոջ վերայ շատ բարձրից է նայում, ինչպէս իւր ստորագրեալի վերայ. իսկ նորա արած անձնագոհութիւնը նա համարում է կնոջ պարտականութիւնը, աւելի ոչինչ:

Ճապոնիան չէ ունեցել ոչ իւր Վերթէրը, ոչ Տօհէնբուրգը և ոչ էլ իւր Ռօմէօն և երբէք, ոչ մի ճապոնացի իւր սիրած կնոջ համար ոչ մի քաջագործութիւն կամ զոհաբերութիւն չէ արել: Այնտեղ առաջնութիւնը պատկանում է տղամարդուն, ոչ թէ կնոջը:

Թէև, քաղաքավարի ճապոնացին դէպի տիկիներն ու օրիորդները յարգանքով է վերաբերում, նոցա անուան առաջ դնելով «Օ» մասնիկը, որ նշանակում է յարգելի. ասինք դա էլ այնքան մեծ նշանակութիւն չունի, քանի որ կառապաններին էլ դիմում են այդ ձևով: Դօքտօր Կլէյստը ճապոնիայի մասին գրած իւր աշխատութեան մէջ պատմում է, որ իւր հարեան Լըոպպին մի շուն ունէր Մէյէր անունով և նորա ճապոն ծառաները շանը կանչում էին «Օ» Մէյէր: Թարգմանելու որ լինինք, դուրս կըգայ «յարգելի Մէյէր»:

Բայց գուցէ ճապոնուհին ինքն է մեղաւոր, որ այդպիսի խոնարհ դիրք է ստեղծել իր համար: Սկսենք աւելի մօտից ճանաչել նորան:

— Ճապոնուհին մի զարմանալի՝ նուրբ, գրաւիչ արարած է, կարճ հասակով, փոքրիկ ձեռքերով ու ոտքերով, խնամքով սանդղուած, սև սաթի պէս ճոխ մազերով. նորա աչքերը նման են Մադօնայի (Աստուածածնի) աչքերին, իսկ սիրտը, իսկ երեսայի սրտին է նման: Նա ժպտում է շարունակ, կարծես թէ իւր սիրելին միշտ մօտն է. իսկ վարմունքը շատ քաղաքավարի է ու շնորհալի: Եւրոպացու ճաշակով ճապոնուհին անպայման գեղեցիկ է: Նորա երեսի գոյնը Անդալուզացիներին է նման, թէև երկու ցեղի գոյնն էլ որոշելը դժուար է, քանի որ նոքա մեծ քանակութեամբ սպիտակ փոշի ու կարմիր ներկ են քսում դէմքերին: Ճապոն կինը խօսում է ցածր, մեղմ ձայնով և իւր տարիքը երբէք չի ծածկում: Նորա ատամները շատ գեղեցիկ ու սպիտակ են, բայց երբ նա ամուսնանում է, սև ներկ է քսում ատամներին, որ էլ երբէք դուր չգայ ոչ մի տղամարդու, բացի իւր ամուսնուց: Թէև այդ գուր է, քանի որ նա փակած շրթունքներով էլ սիրուն է:

— Ճապոնուհիք կարող են երկար ժամանակ լուռ մնալ, փակ պահել իրանց բերանները, որովհետև լաւ գիտեն, որ անպահարզանի եօթն կէտերից մէկն էլ շատախօսութիւնն է:

— Ճապոնուհու կազմուածքը, որ տգեղ ու չորչորիկ է, ծածկւում է սիրուն, երփներանգ կտորից կարուած, «Կիմօնօ» կոչուած, զգեստով, որ խալատի ձև ունի և լայն, մետաքսէ գօտիով կապւում է ազդրերի վերայից, որը ամրանում է մէջքին տարօրինակ ձևով, կարծես թէ բարձ լինի դրուած. և այդ հագուստը, «Կիմօնօն» նորա մշտական ձևի շորն է: Ճապոնուհին, երբ նստում է, սկիզբը չոքում է ծնկների վերայ և ապա ամբողջ մարմնով յենւում իւր կրունկներին: Երբ նա պառկում է քնելու, գլխի տակը դնում է մի փայտէ բարձ, որպէս

զի խնամքով սանդղուած մագերի ձևը չփչանայ: Երբ նա ման է գալիս, բաղի նման կրունկը ծռում է և ամբողջ իրանը դուրս ցցում, կարծես թէ ամեն քայլափոխին վայր պիտի ընկնի: Ծանօթների հանդիպելիս, ճապոնուհին մի քանի անգամ կռնում է մինչև գետին, կարծես թէ նոքա թագաւոր լինեն, և առհասարակ նա միշտ պահպանում է իրանց երկրում ընդունուած քաղաքավարական խիստ ձևերը: Ճապոնուհին չի խմում, թույլ շատ քիչ է խաղում, միայն թէ ամեն յարմար ըոպէին նա սիրով ծխում է իւր չիբուխը, որը ծխախոտի ու լուցկիի հետ միասին, փոքրիկ տոպրակով պահում է իւր Կի-մօնօյի լայն թևերում կարուած գրպանի մէջ:

Մաքրասիրութիւնը ճապոնուհու ամենագլխաւոր արժանաւորութիւններից մէկն է, որի համար նոյն իսկ զոհ է բերում մի ուրիշ առաքինութիւն՝ ամօթխածութիւնը: Նա ամեն օր, մինչև անգամ օրը մի քանի անգամ, լողանում է թէ տան մէջ, թէ փողոցում, իւր տան առաջը, ուր իրան անմեղ միամտութեամբ երևում է մերկ ամեն մէկի առաջ: Մի և նոյն ժամանակ, ևրոպացի կնոջ ուսամերկ զգեստը նորան զայրացնում է. ճապոնուհին սիրում է կամ բոլորովին ծածկուել, կամ թէ հանգամանքից զրգուած, օրինակ ամառը, նա իւր հագուստը դէն է գցում ու բոլորովին մերկ սկսում է աշխատել թէ տան մէջ և թէ բացօթեայ:

Առանձին խմաստալից խօսակցութիւն կամ հոգևոր պաշար ճապոնուհուց պահանջել կարելի չէ, քանի որ նա փոքր հասակից սովորում է միայն երգ, պար, սամբիզեն-ի (ճապոնական գիտար) վերայ նուագել, կարգալ, գրել և տնարարութիւն: Բայց թէ դորա փոխարէն նա ամուսնու կեանքը քաղցրացնում է իւր դուրեկան վարժունքով, հրեշտակային համբերութեամբ, իւր հեզութեամբ ու հնազանդութեամբ: Նա գիտէ ծաղիկներից սիրուն փնջեր ու շղթաներ պատրաստել և իւր ամուսնու շորերը կարել, կարկատել: Նա դաստիարակում է իւր երեխաներին, սիրում և գուրգուրում է նոցա, իսկ իրան կեանքն անցնում է աշխատանքի ու հիասթափման մէջ: Ճապոն կնոջ ամենից երջանիկ ժամանակը երեխայութիւնն է. բայց երբ նա մարդու է դնում, պէտք է արդէն խաչ քաշէ իւր ազատութեան վերայ: Նորա ամուսնական լուծը 14—16 տարեկան հասակիցն է սկսում: Ճապոնուհին իսկապէս իւր ամբողջ կեանքում ստորադրեալի դեր է կատարում. քանի ղեռ նա աղջիկ է, հօր կամքն է կատարում սրբութեամբ. երբ ամուսնանում է, պարտաւոր է հնազանդ լինել մարդուն, իսկ

երբ այրիանայ, այն ժամանակն էլ դառնում է մեծ որդու ստորագրեալը:

Ճապոնուհուն ինչ որ հրամայեն, նա կատարում է ճշտութեամբ. այնպէս որ նա շատ անգամ ծնողների կամքից դուրս չգալու համար, ամուսնանում է իրան անդուր մի մարդու հետ: Եթէ ամուսնու հայրն ու մայրը կենդանի են, նա այդ նոր տան մէջ ոչ մի իրաւունք չի վայելում, այլ դառնում է նոցա աղախինը բառի բուն նշանակութեամբ. և նոյն իսկ ամուսինը չի կարողանում իւր կնոջը պաշտպանել սկեսրայրի և սկեսուրի անարդար ու անխիղճ հալածանքից:

Ալիսա Բէկօն, իւր «կինը Ճապոնիայում» վերնագրով գրքերի մէջ, բացականչում է, «երջանիկ է այն հարսը, որի սկեսրայրն ու սկեսուրը մեռած են»:

Եթէ մարդու ծնողները կենդանի չեն, ի հարկէ, այն ժամանակ երիտասարդ կինն է տունը կառավարում, միայն թէ ոչ հաւասար իրաւունքներով, ինչ որ ունի ամուսինը, այլ դառնում է նորա գլխաւոր աղախինը, ուրիշ ոչինչ: Շատ քիչ է պատահում, որ ճապոնուհին երեւի հասարակութեան մէջ իւր ամուսնու հետ. մինչև անգամ տանը նա նորա հետ միասին չի ճաշում. մարդը նստում է ճաշելու, իսկ կինն այդ միջոցին ծառայում է նորան: Ամուսնու ցանկութիւնը նորա համար օրէնք է, որին նա սիրով և ուրախութեամբ հպատակւում է: Նա պարտաւոր է ոչ միայն կարել ու լուալ ամուսնու շորերը, այլ և պէտք է օգնէ նորան հագնուելու և հանուելու ժամանակ. շատ անգամ ծառայի գործը նա ինքն իր ձեռքով է անում և հպարտանում է, որ ամուսնու համար հոգացել է այդ բանը: Մինչև անգամ Ճապոնիայի թագուհին էլ պարտաւոր է ծառայել իւր թագաւոր ամուսնուն:

Ճապոնական բարոյախօս Կայրարին, իւր մի շարադրութեան մէջ, որ շատ տարածուած է Ճապոնիայում, ասում է թէ՛ «կինը երբէք չպէտք է դուրս գայ իւր ամուսնու հօր ու մօր հրամաններից. ամեն բանի համար նա պէտք է հարցնէ նոցա և անպայման կերպով հնազանդ լինի նոցա. մինչև անգամ եթէ սկեսուրն ու սկեսրայրը հարսին ատեն ու նախատեն, այդ ժամանակն էլ դարձեալ նա պարտաւոր է լսել: Կինը չպէտք է եսական լինի ու առաջ մտածէ իւր ծնողների մասին, այլ նա աւելի ուշադիր պիտի լինի գէպի իւր ամուսնու հայրն ու մայրը և ապա նորա եղբայրներն ու քոյրերը: Կինը պէտք նայէ ամուսնու վերայ ներքեից վերև, որպէս թէ նա երկինք լինի. նա պէտք է շարունակ, ամեն զէպքում, հետևի իւր ա-

մուսնուն, որպէս զի ազատ լինի երկնային անէծքից: Նախանձոտութեան մասին նա ամենևին մտքից չպիտի անցնէ, որովհետև դորանով իրանից կըհեռացնէ մարդուն և նորա աչքում անտանելի կըդառնայ: Կինը պարտական է վաղ վեր կենալ և ուշ քնել. ցերեկը նա անդադար պիտի աշխատի, կարէ, գործէ ու մանէ: Նա թէյ ու գինի չպէտք է շատ խմէ և գուարճութեան յետևից չպիտի ընկնի: Նա գործ չպէտք է ունենայ կախարդների ու գուշակողների հետ և աստուածների հետ չպիտի սերտ յարաբերութիւն ունենայ ու շարունակ չպէտք է աղօթք անէ. եթէ նա բարեխիղճ կերպով կատարում է իւր բոլոր պարտականութիւնները, ուրեմն էլ աղօթք անելու հարկաւորութիւն չունի, քանի որ առանց էն էլ նա կըլինի աստուածների հովանաւորութեան տակ:»

«Հայրեր» վերջացնում է Կայրարին իւր խրատները՝ «սովորեցրէ՛ք այդ կանոնները ձեր աղջիկներին, դեռ երեխայութեան հասակից:»

Եւ ճապոնացի ծնողներն էլ բառացի կերպով հետևել են այդ ցուցմունքներին, որ ապացուցանում են նոցա աղջիկներն իրանց դառն ու չարքաշ կեանքով: Եւ պիտի դարմանալ, թէ ինչպէս գուարթ ու հեզ կերպով, այդ կանայք տանում են ամենազարհուրելի անարգանքները:

Ճապոնուհին երեխայ է մնում մինչև այն ժամանակ, երբ ինքն էլ մայր է դառնում և այնուհետև նա իւր ամբողջ կեանքը ու սէրը նուիրում է զաւակներին ու ապա դառնում է այսպէս ասած, նոցա ստրուկը: Բայց ժպիտը երբէք չի անհետանում ճապոն կանանց շրթունքներից. քանի նոքա դեռ մօր թևերի ու խնամքի տակն են, նոցա ժպիտը երեխայական է. երբ նոքա դեռահաս օրիորդներ են դառնում, նոցա ժպիտն անմեղ-ուրախ է, իսկ երբ նոքա մարդու են գնում, այն ժամանակ նոցա ժպիտը տխուր ու դառն է: Ճապոնուհիք իրանց ամուսինների ներկայութեանը միշտ ժպտում են: Երբ ես մի քանի ամիս շարունակ ճանապարհորդում էի Ճապոնիայում, ասում է Հեսսէ Վարտէգը, առիթ շատ էի ունենում տեսնելու հազարաւոր ճապոն կանանց ամեն տեսակ պայմանի ու դիրքի մէջ, բայց թէ երբէք չեմ նկատել, որ այնտեղ կինը բարկացած, մոռալ դէմք ունենայ. երբէք չեմ լսած նոցա բարձր խօսակցութիւնը, կամ հահոյանքը և երբէք էլ ակնատես չեմ եղել կանացի կռիւներին ու բամբասանքին: Ճապոնուհիք շատ լաւ են հասկանում, որ ամուսիններն իրանց լիակատար տէրերն են և թէ նոքա համբերում են մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ կի-

նը հնազանդ է և իրանց դուր է գալիս: Նախանձոտութեան տեսարանները, անհնազանդութիւնը, տրտունջն ու շատախօսութիւնը, բաւական յարգելի պատճառներ են, որպէս զի մարդը դուրս անէ իւր տանից կնոջն ու ապահարդան ստանայ: Եւ այն ժամանակ, կինը մենակ, առանց երեխաների և առանց որեւէ նիւթական ապահովութեան, պէտք է վերադառնայ իւր հայրական տունը, դժբաղտացած ու հիասթափուած կեանքից: Եւ այդպէս, խեղճ կինն առանց նիւթական որ և է միջոցի, սկսում է կախումն ունենալ իւր ծնողներից, եղբայրներից, որովհետեւ ճապոնիայում կանայք երբէք իրանց սեփականութիւնը չունեն: Միայն տղայ զաւակը ժառանգութիւն ստանալու իրաւունքն ունի և ով էլ որ ժառանգ չունենայ, որդեգրում է ուրիշ մի տղայի: Կնոջ բոլոր ունեցածը իւր հագուստեղէնն է, որ շատ չնչին բան է, համեմատութեամբ Եւրոպացի կնոջ զգեստների հետ և էլի մի քանի բան տան պարագաներից. իսկ ամեն մէկ աշխատանքի դուռ նորա համար փակ է, ուրեմն նորան էլ բան չի մնում, եթէ ոչ տանջուել ու համբերել:

Բայց ուր է թէ ճապոնուհիք իրանց ունեցած չարչարանքի և հոգացողութեան համար դէպի ամուսինները վայելէին նոցա սէրն ու ուշադրութիւնը: Եւ որովհետեւ ծնողներն իրանց աղջիկներին մարդու տալիս չեն պահանջում նորանից սէր դէպի ամուսինը, այնպէս էլ նա իւր մարդուց սէր չի սպասում ու տեսնում:

Պրոֆէսոր Չէմբերլէնը, որ ճապոնիայում ապրել է քսան տարուց աւելի, իւր «Things Japanese» գրքի մէջ ասում է որ նա ալդքան ժամանակուայ մէջ միայն մէկ դէպք գիտէ, որ ճապոն տղայ ու աղջիկ սիրահարուած իրար առել են, այն էլ նոքա Ամերիկայում են կրթութիւն ստացած եղել: Ի հարկէ, շատ անգամ ամուսիններն իրար դուր են գալիս, բայց այդ շատ հեռու է մեր սիրոյ մասին ունեցած գաղափարից:

Այն ինչ, այդ քնքոյշ, փոքրիկ ու սիրելի արարածները, որ գեղեցիկ օրիորդներ են, համբերող ամուսիններ և զոհաբերութեան ընդունակ մայրեր, կարծես թէ նոքա ամենքն էլ ծընուած են միայն սիրոյ ու փաղաքշանքի համար: Եւ միթէ դա մի անէծքի պէս բան չէ, որ այդ քաղաքակրթուած ու ինտելիգէնտ ժողովրդին, երկինքը զրկել է մի ամենաբարձր զգացմունքից՝ սիրուց, բացականչում է Հ. Վարտէգը: Ճապոնացիք նոյն իսկ չեն հասկանում համբոյրի նշանակութիւնը, որը նոցա թւում է մի անասնական բան:

Եթէ դեռ ճապոնուհիք կարողանային իրանց զաւակներէ

հետ մենակ ապրել ամուսինների տներում, այդ էլ մեծ բաղադրվածք էր նոցա համար, բայց թէ առաջին երեխան աշխարհ դալուն պէս, մարդը հեռանում է կնոջից և սա պիտի համբերանքով տանի, եթէ մարդը նորից մի երկրորդ և մինչև անգամ երրորդ կին բերէ իւր տունը. նա պէտք է ժպտայ, երբ ամուսինն իրան ներկայութեանը երկրորդ կնոջ հետ սիրալիր լինի և պիտի լռէ, երբ նա նոյն իսկ իրան չնկատէ: Գուցէ ճապոնուհին իւր ամբողջ էութեամբ և վրդովուած է ամուսնու անսիրտ վարմունքից, բայց չէ՞ որ նա դեռ մանկութիւնից սովորուած է համբերել ու տանջուել: Ասենք նորա շատ խիստ էլ չեն կարող տանջուել ու մորմոքալ, ինչպէս ուրիշ ազգերի կանայք, բանի որ նոցա անծանօթ է իսկական սիրոյ ջերմ զգացմունքը:

Յետէ Վարտէգը թէն հարեանցի կերպով ասում է, որ ճապոն կնոջ համար աշխատանքի դռները փակ են, բայց պէտք է նկատել, որ բացառութիւններ կան, մանաւանդ աղքատ դասակարգի համար: Զօրօրինակ, մասնաւոր տներում, հիւրանոցներում և թէյատներում ծառայողները մեծ մասամբ կանայք են. շատերը նոցանից իրանց երիտասարդութիւնն ու տաղանդը նուիրում են Տերպիսօրային (պարերի մուսային: Ո՞վ էլ լսել սքանչելի «գէյդաների» մասին, որոնք իրանց պարերով ու երաժշտութեամբ զբաղեցնում են հասարակութեանը և յաճախ այդպիսիներն ամուսնանում են նոյն իսկ երկրի մեծամեծների հետ, դառնում են համեստ տանտիկիներ և կարողանում են ամուսիններին գրաւել իրանց տաղանդով ու սրամտութեամբ:

Բայց Ճապոնիայի ամենաբաղդաւոր կիներ կարող է համարուել ցածր դասակարգի, և մանաւանդ գիւղերում ապրող, կիներ, որովհետեւ տղամարդն այնքան միջոց չունի, որ մի երկրորդ, երրորդ կին էլ պահէ, իսկ կարիքը օրէնք չգիտէ և անս մարդը իւր կնոջ հետ միասին աշխատում է, միասին ուտում, խլմում են, և միասին էլ բաժանում են իրանց ուրախութիւնն ու տխրութիւնը և աղքատ կիներ, շատ անգամ, փոխանակ մարդու աղախինը դառնալու, իւր տան մէջ լինում է մի իշխող անձն:

Բայց չնայած ճապոն կանանց ստոր վիճակին և տղամարդկանց այդքան իրաւունքներին ու ազատութեանը, պէտք է նկատել, որ բաղդաւորապէս, ճապոն այր մարդը քաղաքավարի է, հանդարտ ու զգոյշ. նոյն իսկ հասարակ ժողովուրդն ունի այդ լաւ կողմերը. եթէ ոչ, որչափ ծանր կըլինէր ճապոնուհու վիճակը:

ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆԸ ՄԱՍԿԵԼՈՒ ՆԻԻԹԵՐ

Ղ եւ Լ. Տնչիւններն ու գրերը.

Շատ են գրել ու վիճել այս հնչիւնների մասին: Բագրատունին, իր բազմահմուտ գրքի մէջ. «Քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց», կարևոր է համարել մինչև անգամ մի առանձին — ահադին գլուխ նուիրել այդ հարցին, ջանալով ցոյց տալ, թէ մեր նախնիք երոպական լիւնը (L) ղատ չեն դարձրել, ինչպէս ընդունուած է կարծել, այլ օտար բառերի մեծ մասում երոպականին իսկ և իսկ համապատասխան է մեր լիւնը. օր. Արէլ, Իսրայէլ, Նաթանայէլ, փիլիսոփայ, Պօլիս և այլն... Պատկառելի գիտնականի նուրբ ճաշակն ու կիրթ ականջը տանել չեն կարող, որ երոպական լեզուածայր մի հնչիւն (L), փոխարինուէր հայերէն կոկորդային մի հնչիւնի (ղ):

Այվագովսկին պատասխանել է նրան, պնդելով բոլորովին հակառակը, թէ դա մեր լեզուի յատկանիշներից մինն է, որ օտարի լիւնը մենք լսում և հնչում ենք ղատ. ինչպէս այդ երևում է մեզը, աստղ, աղ և նմանօրինակ բառերից, որ մեր լեզուին յատուկ էին դեռ գրաբար գրականութիւնից շատ առաջ:

Ներկայում, չունենալով այս նիւթի վերաբերեալ ուրիշ աշխատութիւն իմ ձեռքին, կաշխատեմ հարցը կարճ կապել, գտնելով այս վէճը լիովին հիմնագուրկ գիտական տեսակէտից. վիճողներից թէ մինը և թէ միւսը միանգամայն մոռանում են իրանց սխալ ելակետը և աշխատում են մի անյայտի միջոցով գտնել մի այլ անյայտ: Նրանք մոռանում են, որ ներկայ տառերի և հնչիւնների միջոցով չի՝ կարելի որոշել մեզանից հազարաւոր տարիներ առաջ գոյութիւն ունեցող հնչիւնը ¹⁾: Մեզ յայտնի է, որ յունական կամ լատինական Լ, հին հայերը փոխարինել են ոչ թէ մէկ այլ չորս տառերով.

¹⁾ Ապացոյց, որ միևնոյն բառը մենք և Պօլսեցիք լիովին տարբեր ենք հնչում, թէև նման զրուս:

դ, զ', լ', և լ. թէ ֆրն է դրանցից ուղիղը և ինչպէս պէտք է հնչել այդ չորս տառերը մէկի դիմաց, դա միմիայն ս. Մեսրոպը կարող է որոշել, կամ հինգերորդ դարու մի ոստանիկ, եթէ շնորհ անէ յարութիւն առնելու: Այսքանը մենք ստուգօրէն կարող ենք ասել, որ յոյն կամ լատին լ-ին համապատասխան գիր կամ հնչիւն երևի չունէին հայերն այն ժամանակ, ուստի և մինի տեղակ մենք չորս տառ ենք տեսնում գրուած:

Այսօր ոչ մի գիտնական գլուխ չի վստահի պնդելու, թէ այս կամ այն կերպ էին հնչում հայերէն այդ գրերը, քանի որ հին-կենդանի հնչումը կորած է մեզ համար անդառնալի կերպով և դորա համար թող կախ չընկնեն յոյն, լատին, ասորի կամ պարսիկ գրերի փէշերից, որովհետեւ այդ գրերի նախնի հնչմունքն էլ կորած, յաւիտեան կորած է մեզ համար: Մի այլ տեղ «գիր և հնչմունք» ¹⁾ յօդուածում մենք մանրամասն բացատրել ենք, որ չի կարելի հին լեզուի ուղղագրութեամբ նոր լեզուին կանոններ տալ. ոչ էլ հին լեզուի արդէն հնացած ու մաշուած հագուստը նոր—մանուկ լեզուի վրէն փաթաթել:— Հազար հինգ հարիւր տարի առաջ կարուած մի հագուստ հագնել 19 երորդ դարում ծնունդ առած մի մանկան անշուշտ ծիծաղելի է: Ներկայ լեզուի ամենամեծ իրաւունքն է, ոչ թէ յարմարուել հին, այլ հին ուղղագրութիւնը յարմարեցնել իրան: Տեսնենք թէ ի՞նչ է ասում այս մասին կենդանի լեզուն.—

Լեզուաբանութեան մէջ մի շատ ծանօթ և տարրական օրէնք է, որ կենդանի լեզուի ինչպէս բառերը ²⁾ նոյնպէս և հնչիւնները ենթակայ են յարատե փոփոխման, հէնց այդ պատճառով էլ մենք ստոյգ գաղափար չունենք մեր գրերից շատերի հնչման մասին. օր. յ, ւ, ու, իւ, և այլն:— Այսպէս նախնի ւււ այսօր դարձել է օ. (աււ=օր\ այւ=է (հայր-հէր և հար) ւ=վ. (հաւ—հավ) և այլն: Նոյն կանոնին ենթակայ է եղել նաև դ, ինչպէս և մեր հնչիւններից մեծ մասը:— Լեզուի զարգացման ընթացքում, գրականութեան մէջ, մանաւանդ կենդանի բարբառներում մենք տեսնում ենք, որ ղատը ստուարանալով դառնում է խ. ախպէր, ախպիւր, ախբատ, կամ երբեմն իսպառ կորչում է. ապէր—աղբէր.

աչի—աղջիկ

կոճ—կոճղ

կաթ—կաղձ ³⁾

օձ—աղձ ⁴⁾ և այլն...

¹⁾ «Մուրճ» 1899 թ.

²⁾ Տես մեր նախորդ յօդուածը. «Լուսայ» № 5.

^{3, 4)} Սրանք նախնական ձևեր են, որ պահուած են զօխրէնում:

Շատ անգամ դ դառնում է լ, որ մենք կարող ենք դիտել
ամենահին ժամանակներից սկսած մինչև մեր օրերը. այսպէս
գրաբարից ունենք,

նշոյղ՝, նշող՝ եմ = նշոյլ

թոյղ՝, թող՝, թողու թիւն = թոյլ

այղ՝ = այլ

դեղի = լեղի

դողակ = լողակ

աղալ = ալիւր (աղալ արմատից ելած)

Սղկունիք = Սլկունիք

Մաղխազ = Մալխազ

եղանիւ = լինիւ և այլն և այլն:

Տարակոյս չի կարող լինել, որ առաջին շարքի բառերն
աւելի հին են, իսկ վերջինն աւելի նոր, որովհետև աւելի թե-
թև ու մաշուած են: Այս ցանկից պարզ երևում է, որ դ և լ
լծորդ են և դատը զարգացման մէջ երբ ենթակայ է ամփոփ-
ման՝ դառնում է լինիւ. և դորան ապացոյց դարձեալ կենդանի
լեզուն.

Հին — գրաբար.

Նոր — կենդանի

Վաղարշակերտ

Ալաշկերտ

Աղեքսանդր

Ալեքսան

Սաղամաստ

Սալմաստ

կաղամբ

քալամ

ագաղաղ

աքլոր

ջիղ

ջիւ

տիղմ

տիւ

տղմուտ

տլոտ

քուղա

քուլա. և այլն..

Գրաբարումն էլ, երբ բառերն ենթակայ են ամփոփման,
ինչպէս օրինակ բարդութիւնների և ածանցման ժամանակ,
նկատելի է նոյն երևոյթը. այսպէս ջիղ դառնում է ջլապինդ,
ջլախտ, — մառախուղ — մառախլապատ, աղի — անալի և այլն...
Այսպէս ուրեմն՝ ուր առիթ կայ, դատը շարունակ տրամադրու-
թիւն է ցոյց տալիս լինիւ դառնալու, որ այնքան տենչանօք
ցանկացել է ապացուցանել Բագրատունին՝ առանց աջո-
ղելու, որովհետև իր ժամանակի գիտութիւնը չէր ներում այդ:
Սա մի կարևոր և խրատական երևոյթ է. երբ մեր իսկ դատ-ը
շարունակ դառնում է լինիւ, կարիք կա՞յ արդեօք շարունակելու
հին և չհասկացած կանոնը, որի պատճառով մեր հնասէրներից
շատերը հասել են այնպիսի ծիծաղելի միամտութեան, որ և-

ընդհանրապէս—պօլիպ—դեռ այսօր գրում են պօլիպոլ և, վսյ քեզ հայերէն, կելտը—կեղտ, Ալին—Աղի, մօլլան—մօղղա, Պօլիսը—Պօղիս, և կամ էմիլ-Ջօլան—էմիլ-Ջօղա:

Ինչ կարիք կայ անուշ, դուրեկան և հաստատուն լ—ի փոխարէն գործածել մի ղ, որ ինչպէս տեսանք, հէնց հայերէն բառերում վերին աստիճանի անհաստատ և դիւրափոփոխ մի հնչիւն է և այսօր, իր ներկայ հնչմամբ, ոչ մի կերպ չի կարող փոխարինել ընդհանրապէս Լ-ին:— Ինչ որ մնար, հէնց հայերէն բառերի մէջ, կենդանի լեզուին հետեւելով, կառաջարկէի գործածել քալամ, աքլոր, ջիլ, տիլ, քուլա, քան դրանց հնացած ու կոպիտ ձևերը, որ գրաբարից մնացած մի թիւր և տըգեղ ժառանգութիւն է մեզ համար:

Վ. Բ. ՎԱՆՅՍՍԱՆ

ԳԱՐՈՒՆ

Թէ եկել ես դու սփռփելու
Մեր սրտերը վշտահար,
Թէ եկել ես դու վերջ տալու
Մեր ցաւերին անհամար—
Գալըդ սիրուն

Այ գարուն
Անգին հիւր ես մեզ համար:

Թէ եկել ես դու սրբելու
Արցունքները թշուառի,
Թէ եկել ես վերացնելու
Հարիւրները աշխարհի—
Գալըդ սիրուն

Այ գարուն
Բարով, հազա՛ր դու բարի:

Թէ եկել ես դու ջնջելու
Սեւ նախանձը երկրաւոր,
Թէ բերել ես մարդկանց համար
Սէր, միութիւն, ուրախ օր—
Գալըդ սիրուն

Այ գարուն
Կոչուած հիւր ես փառաւոր:

Թէ խաւարը փարատելու
Պայծառ դու կանթեղ ունիս,
Թէ իմ հիւանդ հոգու համար
Հետըդ բերած դեղ ունիս
Գալըդ սիրուն

Այ գարուն
Գլխի՛ս վրայ տեղ ունիս:

Իսկ թէ հետըդ բերել ես դու
Շոր սեւ օրեր դառնութեան—
Չքանայի՛ր, ա՛յ նոր գարուն
Ոտըդ կոտրէ՛ր յաւիտեան

Որ չը գայիր՝
Չը տայիր
Մեզ սեւ օրեր դառնութեան...

ՄԵՐ ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԸ

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՄԻՑ

1904 Դեկտմբ. 29

Ուրախութեամբ կողջունենք այն կարգադրութիւնները, որոնց համեմատ «Լուսնայ»-ները աւելի շուտ պիտի ձգուին հայ գրականութեան գանձարանին մէջ: Հայ մամուլի կատարելագործութեան համար շատ անկեղծ և անձնուէր ոյժեր պէտք են: Արդի օրական և պարբերական հրատարակութիւններ ընդհանրապէս շահագրիտութեան վրայ հիմնուած ձեռնարկութիւններ են գոնէ Պօլսի մէջ: Անոնք որ շահագրիտական հիմերով չեն ձեռնարկած գործի, շատ կը նեղուին, որովհետեւ չեն վարձատրուիր. իսկ շահելու համար անկարող են գործածել այն միջոցները, որոնք շատ ստորին են: Պօլսի մամուլին մէջ տիրող ուղղութիւնը այս է և հարկաւ Դուք առիթ ունիք ստուգելու այս իրողութիւնը:

Պօլսի մամուլը ազգային կեանք չունի. մինչև իսկ ունեցանք հայեր, որ պատճառ եղան թերթերու մէջէն վերցնել տալու «Ազգային լուրեր» խորագիրը. խորագիր մը՝ որու ներքեւ հայ ազգի վարչական, եկեղեցական, կրթական, պատրիարքական, առաջնորդական և այլն, անմեղ լուրերը կը հրատարակուէին: Այսպիսի պայմաններու մէջ անողորմ գրաքննութեան մը հսկողութիւնն ալ կը ծանրանայ. այնպէս որ ո՛ր և է բառ կամ խօսք, որ կարտայայտէ հոգեբանական կամ ընկերական վիճակ, զոր օրինակ, ազատութիւն, գործ, համերաշխութիւն, ընկերութիւն, նպատակ, պատմութիւն, և ուրիշ՝ հարիւրաւորներ, աններելի են. գրուածի մէջ այն ատեն միայն կարելի է այդ տեսակ բառերուն գործածութիւնը, երբ մէկ մէկ ձրի ան-

ցագիր տաս անոնց. այսինքն՝ երբ ըսես կրօնական, եկեղեցական, հոգևոր, կրթական նպատակ, գործ, եայլն, եայլն: Թերեւս շատ բան չէք հասկնար Պօլսի մամուլէն. պատճառը այն է որ կամ արդէն անիմաստ բան մըն է գրուածը. և կամ թէ գրաքննական սոսկալի անդամահատութիւններու ենթարկուած է գրուածը և խճողուած է բացայայտիչ բառերու ներմուծումով:

Պօլսի մամուլը ազգային գրականութիւն ալ չունի. ազգային գրականութիւնը ազգային կեանքով կը շինուի. երբ չկայ կեանք, ինչո՞վ շինուի գրականութիւնը: Կարելի չէ ոչ թէ նոր կեանք արծարծելու համար իմաստուն և խղճամիտ ուսումնասիրութիւններ ընել, վէպեր գրել, նոյն իսկ տեղի ունեցած եղելութիւնները արձանագրելն ալ արգելուած է բոլորովին: Այս պատճառով շատ մը երկրորդական բաներ, որոնք կը վերաբերին ազգային կեանքի ո՞ր և է կողմին, հազիւ կը թոյլատրուին մամուլի մէջ:

Իսկ երբ չկայ ազգային կեանք և ազգային գրականութիւն, հապա ինչո՞վ կը լեցուին մայրաքաղաքիս լայնածաւալ թերթերը.— ես՝ չըսեմ թէ ինչերով կը լեցուին. թերթերը ինքնին արդէն կը խօսին: Իայց դիտել տամ մասնաւորապէս շատ մը կողմնակցութիւններ ու անձնականութիւններ, զորս անխիղճ, վատ ըլլալու չափ յառաջ կը տանեն: Անպատիւները պատուաւոր հռչակել, պատուաւորները՝ անպատիւ. դրամի համար անուանարկութիւններ ընել, և շատ մը աղտոտութիւններ, որ չափ և սահման չունին:

Այս վիճակը մենք հայերս շինեցինք. անձնական շահերը ընկերին վնասներուն մէջ փնտռելով, և այս մասին բուն պատասխանատուն նոյն ինքն մերիններն են և ոչ թէ կառավարութիւնը ուղղակի:

Կ. Պօլսի մամուլին վրայ այդ հարեանցի տեսութիւնը ըրի բացատրելու համար ոչ միայն մեր ազգային կեանքին ընդհանուր խեղճութիւնը, այլ մասնաւորապէս մեր վարչական գործերուն միօրինակութիւնը՝ այն ալ չափազանց դժուարութիւններու մէջ:

Գիտէք որ շատոնց դադրած է Ազգ. Սահմանադրութիւնը իսկապէս գործադրուելէ մայրաքաղաքիս մէջ: Սահմանադրութիւն անունն իսկ արգելուած է յիշելու գործածել: Լրագիրներու մէջ «Պատրիարքարանի Օրէնք» անունը կը տրուի հիմայ այդ երանելի Սահմանադրութեան, որու հասկացողութեան չափն ու սահմանը շատոնց փոխուած էր ոմանց

համար և շատ տեղեր ալ՝ գաւառներու մէջ՝ հազիւ անունը լըսուած էր։ Սահմանադրութեան հանդէսները, որ տեղի կունենային մայիս 24-ի յաջորդող կիրակին Ս. Փրկչի Հիւանդանոցի պարտէզին մէջը՝ աղետաբեր վերջ մ'ունեցաւ Իգմիրլեան պատրիարքի ստեփան և հիմայ պատարագով միայն կը յիշատակուի։ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան բոլոր գործերը գրեթէ ծանրացած են Պատրիարքին վրայ, որ չկրնար ըստ Սահմանադրութեան նորոգել, վերակազմել ժողովներն ու Խորհրդները և այսպէս՝ Օրմանեան պատրիարքի ընտրութենէն ի վեր, որ իններորդ տարին մտաւ, վարչական նոր կազմակերպութիւն մը կարելի չեղաւ։ Ասոր ալ պատճառը այս է. գիտէք որ կառավարութիւնը շատոնց կուզէ փոփոխութիւններ ներմուծել Սահմանադրութեան մէջ։ Խորէն պատրիարքի ատեն ձեռնարկներ եղան. բայց եւք մը չունեցան ատոնք. Մաղաքիա պատրիարքի ընտրութենէ առաջ, տեղապահութեան միջոցին քանի մը բանակցութիւններ և խոստումներ եղան այս մասին Կառավարութեան և Պատրիարքարանի մէջ։ Այժմ նոր վարչական ժողովներ ընտրելու համար Կառավարութիւնը պայման կը դնէ խոստացած փոփոխութիւններուն գործադրութիւնը։ Պատրիարքարան չուզեր ընել այն փոփոխութիւնները Սահմանադրութեան մէջ. Կառավարութիւնը չընդունիր ժողովներու հրաժարականը. ժողովներ՝ որոնց անդամներուն օրինական թիւերը շատ վար ինկած են և այսպէս Վարչական գործերը կերթան միմիայն Պատրիարքի մը ուժով. և բարեբախտութիւն մըն է Թուրքիոյ Հայոց համար ունենալ իրենց Պատրիարքական Աթոռին վրայ Օրմանեան սրբազանի պէս կարող անձնաւորութիւն մը։ Եթէ ազգի այս վիճակին մէջ ուրիշ եկեղեցական մ'ըլլար Պատրիարք, վստահ կրնաք ըլլալ որ աւելի վատ կացութիւն մը պիտի ունենայինք։

Սահմանադրութիւնը Վարչական ընտրութեանց մասին թէպէտ անգործադրելի դարձած է Պատրիարքարանի մէջ, բայց առաւել կամ նուազ չափով կը գործադրուի ուրիշ կէտերու մէջ, իսկ գաւառներու մէջ՝ առաջնորդական և վարչական ընտրութիւններու առթիւ ալ գործադրելի կը մնայ։

*
* *

Քիչ մըն ալ խօսենք այլ մասնաւոր խնդիրներու վրայ, որոնց բնութիւնը մեծ մասամբ անծանօթ մնացած է հասարակութեան, իսկ մամուլի մէջ բոլորովին փոխուած։

Երուսաղէմին հաշուական խնդիրը գլուխ գործոց մըն է դար-

ձած: Ղևոնդեան կամ Մաքսուտեան Ղևոնդ վարդապետի կուսակցութիւնը, որուն գլխաւորներն են Սահակ եպիսկոպոս (Տանն կիլիկոյ կաթողիկոսը) և Երիցեան Գէորգ եպիսկոպոս, իր անբացատրելի շահատակութիւնները ծածկելու համար չքաշուեցաւ յայտարարել թէ վանքին մէջ ծագած խռովութիւնը արդիւնք է Իզմիրեանի գրգռումներուն. թէ մէջ տեղ հաշուի խնդիր չկայ. այլ Իզմիրեան յեղափոխական շարժումներ ընել կուտայ, կայն. և որովհետեւ Իզմիրեան անունը ախորժելի չէ Կառավարութեան ականջին, գործերը առին կնճռոտ հանգամանքը կամ ինչպէս կըսեն թրքերէն խօսակցութեան մէջ կատարելապէս արաբ սաշի (թնճուկ մաղ) մը եղաւ Երուսաղէմի խնդիրը, զոր սանդրելու, պարզելու և կարգադրելու համար մեծ ճարպիկութիւն պէտք է, Օրմանեան պատրիարք խնդրին ծագման ատեն իրապէս ուզեց փրկել թէ վանքին պատիւը և թէ հաշիւ տալէ խուսափողներուն պատիւը: Ժամանակին պահանջն ալ, վարչական մարդու իմաստութիւնն ալ այսպէս կը պահանջէին: Բայց զժրախտաբար Ղևոնդեանը չօգտուեցան այս բարի տրամադրութիւններէ և պնդեցին իրենց զեղծումները ծածկելու միջոցներուն վրայ՝ ազգին դրամը գործածելով իբր կաշառ, շատ մեծ քանակութեամբ, և Ղևոնդ Վարդապետ Երուսաղէմի մէջ, Երիցեան եպիսկոպոս Պօլսի մէջ ձեռք առին այնպիսի միջոցներ, որ երբ ազգի առջև պատասխանատու կը գտնուէր Ղևոնդ Վարդապետ Կառավարութեան կողմէն պատուոյ նշան կընդունէր ապօրինի եղանակներով:

Խնդիրը դեռ կերպարանք մը չառաւ, բայց կարելի է յուսալ որ ժամանակը և վարչութեան երկայնամիտ ճարպիկութիւնը կարելի եղած միջոցները ստեղծեն փրկելու համար հնադարեան հաստատութեան մը պատիւը, զոր կասկածելի ըրին Ղևոնդեանը յաշս կառավարութեան, պահելու համար իրենց զեղծումները: Եւ եթէ չըլլային Օրմանեան և Վեհապետեան Պատրիարքներու վստահելի դիմադրութիւնները՝ հասարակ մարդու մը, գող և զեղծանող մարդու մը տան պէս պիտի խուզարկուէր, պիտի քրքրուէր Ս. Յակոբայ բոլոր անկիւններն ու գաւթները: Անգամ միջոցներ ձեռք առած են այստեղ՝ որ մամուլը բան մը չը կարենայ գրել Երուսաղէմի խնդրին վրայ:

Առաջնորդական վիճակներու մէջ անորոշ կացութեան մը մատնուած են Մուշն ու Վան: Մուշ՝ Խրիմեան Սրբազանէ (Ն. Ս. Օծութենէ) ի վեր գրեթէ եկող գացող բոլոր Առաջնորդներու գլուխը կերած է: Շատ հետաքրքիր երևոյթ մըն է այս:

Մշու Առաջնորդները կը զոհուին ուրիշներու անհանդարտութեան, խեղճ Գնէլ վարդապետ, Մշու վերջին Պատրիարք. փոխանորդը, դեռ կը սպասէ Տրապիզոնի մէջ և թոյլ չը տրուի իրին Պոլիս մտնել, վասն զի հակառակ իր ծառայութիւններուն՝ ետեէն հետզհետէ աննպաստ լուրեր կը շինուին և կը տեղեկագրուին Կառավարութեան: Հազիւ թէ Օրմանեան պատրիարք կրցաւ զայն ազատել պատրաստուած դատապարտութենէ:

Վանի Սահակ եպիսկոպոսին կարգ մը սպառնալիքներու տակ լեղապատառ ըլլալուն ետքը վախճանուած, Աղթամարի Կաթ. տեղապահին սպանուիլը, Նարեկի կրած փնտնները՝ հետըզհետէ փափուկ վիճակ մը կընեն Վանը: Տեսնենք թէ Արիստակէս եպիսկոպոս Վանքեան Ամասիոյ Առաջնորդը, որ վստահելի է Կառավարութեան աչքին, բայց անձնապէս անորակելի, պիտի երթայ Վան: Պատրիարքարանը անկեց աւելի լաւ կարգադրութիւն մը չէր կրնար ընել Բարթողիմէոս Սրբազանի սիրուն, թէ ազատելու համար Ամասիան այդ մարդու ձեռքէն և թէ ճարպիկութեամբ մը հեռացուցած ըլլալու և ազատելու համար Վանքեանը կուսակալին յայտնի հակակրութենէն:

Պուլկարիոյ Առաջնորդութեան վրայ ալ շատ գրուեցաւ. բայց չը պարզուեցաւ բուն ինքիւրը: Տէր Յակոբեան Վահան վրդ., որ Պատրիարքարանի կողմէն ղրկուած էր Պուլկարիա առաջնորդական վիճակը կազմակերպելու և Առաջնորդի ընտրութիւն ընել տալու, երբ հակառակ իր ջանքերուն ինքը չը կրցաւ ընտրուիլ, և Պուլկարիոյ հայերը իրենց Առաջնորդ ընտրեցին Արսլանեան Ներսէս եպիսկոպոսը, Վահան վրդ. զչարեցաւ և ուղղակի կամ անուղղակի միջոցով լուր տուաւ Օսմ. Կառավարութեան թէ Ներսէս եպիսկոպոսի ընտրութիւնը յեղափոխականներու գործ է: Կառավարութիւնը, որ երբէք չուզեր լսել յեղափոխականի անունը, թոյլ չը տուաւ Ներսէս եպիսկոպոսին, որ այդ կողմը երթայ, այլ ետքը Տրապիզոնի Առաջնորդ ընտրուեցաւ:

Ընդհանրապէս խօսելով Թուրքիոյ հայոց վիճակը գէշ չէ հիմայ բաղդատելով անցնող 10 տարիներուն: Ասդին անդին զանազան խլրտումներու ազդեցութիւնը կրեցին ու կ'կրեն բոլոր գաւառներ և մանաւանդ Պոլիս: Գաւառներէն վաճառականութեան համար երթեկելութիւններ դժուարացած են, առաջ բոլորովին անհնար եղած էր: Ասկից շատ փաստուեցաւ Պոլսի հայ վաճառականութիւնը: Այն տեղեր, ուր դեռ կը տեւ

1895—96 դէպքերուն ազդեցութիւնը և դեռ չէն կրցած գտնել
իրենք զիրենք, գոհացուցիչ վիճակ մը չունին:

* *
*

ՆԱՄԱԿ ՓԱՐԻԶԻՑ

Արժանապատիւ Հայր Խմբագիր,

Մինչև այժմ անկարող եղայ որևէ բան գրել Փարիզից
«Լումայ» հանդիսիդ համար: Այս անգամ Յրանսիա գալս, ու-
սումնական-գրական ասպարիզի վրայ դեգերիլ շարունակելու
նպատակով չէր դժբախտաբար, որ յայտնի է թէ պատահական
հասակիցս սկսած միշտ աչքիս առջևն եմ ունեցել առաւելապէս
Փարիզում գտնուած ժամանակս: Այլ այս անգամ գալիս էի
այս քաղաքակիրթ երկրի կողմը ապաքինուելու յուսով այն
երկարատեւ տկարութիւնիցս, որ ասես որպէս վարձատրութիւն
բազմամեայ ուսուցչիս շնորհեցին ինձ մեր դպրոցական փա-
փուկ գործը իրանց քմահաճութեանը ենթարկող մեծապատիւ
պարոնները, և...

Սովայն թողնենք այս ըստ երևութին մասնաւոր-անհա-
տական կեանքիս վերաբերեալ տեղեկութիւնները, որ կարծեմ,
հետաքրքիր չեն կարող լինել ամսագրիդ ընթերցողների հա-
մար... Բայց միևնոյն ժամանակ չը պէտք է մոռանանք, թէ
մասնաւոր անհատների ամբողջ կեանքն ու գործունէութիւնն են,
որ ստեղծում, գոյացնում են ամենքին հետաքրքրող և օգուտ
տուող ընդհանուր հասարակական մեծ կեանքը: Մէկը առանց
միւսի չը կայ և չէ կարող լինել: Թէ երբ և ո՞րտեղից, մարդ-
կային կեանքի ո՞ր միջնորմից է արդեօք սկսում ընդհանուրը
և դադարում մասնաւորը՝ որոշ, շօշափելի սահմաններ չը կան
իսկապէս, բացի սահմանափակ թէ անձնական և թէ ընտանե-
կան նեղ շրջանի մէջ կատարուող երևոյթներից. երևոյթներ,
որոնց մասին անգամ, երեակայեցէք, չեն զանց առնում երբեմն
խօսել մարդուս կեանքը մեզանից անհամեմատ աւելի լաւ դի-
տող երոպական հմուտ քննադատները, որպէս զի աւելի լաւ
կարողանան բացատրել և հասկացնել անհատի հասարակական
կեանքի այլ և այլ միտումները, զանազան դարձուածքներն ու
վարմունքը, ընթացքը, մի խօսքով ամբողջ կեանքը, գրեթէ իւր
բոլոր պարագաներով: Եթէ օրինակ, մեր դպրոցական գործի
և գործիչների վերաբերմամբ մանրամասն խօսենք՝ մասնաւոր

կեանք պէտք է համարենք: Ինչ էք կարծում, խեղճ Մակար եկմալեանի գործունէութեան, դրութեան, ունեցած վիճակի, մեր գործիչների կողմից նորա կրած նեղութիւնների և մինչև իսկ հոգեկան հիւանդութիւնը հասցնող հալածանքների մասին որ խօսուի ու գրուի՝ մասնաւոր կեանք կը լինի՞. էհ, մախլաս, «զորն ասեմ»:

Սակայն թողնենք այս ամենը և գանք ներկայ գրութեանս, որ վաղուց ի վեր իմ սիրած «նամակ Փարիզից» գրաւիչ վերնագիրն է կրում:—

Եօթնասուն թուականների սկզբին Փարիզից առաջին անգամ—տարիներ շարունակ—նամակներ գրելով ինձ ապերախտ «Մշակին»՝ երբեմն էլ զանգատուով էի, թէ Ֆրանսիայի լուսաւոր մայրաքաղաքում ապրող մեր հայրենակից պարոնները և մանաւանդ հայ երիտասարդ ուսանողները շատ անտարբեր են միմեանց, սառնութեամբ են վերաբերում իրարու և ընկերական ոգուց զուրկ լինելով՝ խուսափում են բարեկամական ծանօթութիւններ անգամ հաստատելուց իրանց մէջ:

Եւ այն՝ ինչ որ երեսուն տարի առաջ յանդիմանում, ասում էի լրագրական հրապարակի վրայ այստեղ բնակուող հայերի անընկերսէր յատկութեան մասին՝ այսօր— քսաներորդ դարու սկզբին—ցաւ է ասել, գրեթէ նոյնը պիտի կրկնեմ փոքր ինչ փոփոխուած և այլ բովանդակութեամբ:

Բայց իրաւ, հայ մարդը Փարիզ ժամանելով և այստեղ ապրող իւր հայրենակիցների մասին կամենալով բան իմանալ՝ ռւմը պիտի գիմէ, կամ այս ահագին, աննման ու ընդարձակ նոր Բաբելոնի հարիւրաւոր թաղերից ո՞ր կողմը պիտի գնայ, որ մօտ հազար հինգ հարիւր հոգուց բաղկացած տեղոյս հայ գաղութի—որի ¹⁵իցն աւելին Տաճկաստանից են—կամ սորա որեւէ անդամի գոյութեան նշոյլը տեսնէ, լաւ կամ վատ վիճակի մասին տեղեկանայ: Կայ արդեօք այստեղ հայկական մի հաստատութիւն, գոյութիւն ունի՞ արդեօք ներկայումս փարիզաբնակ հայոց մի ընկերութիւն, որ գոնէ լոկ՝ եղբայրական սիրոյ, փոխադարձ յարաբերութեան և օգնութեան մի վայր լինի, որպիսին տասնեակներով, եթէ չասեմ աւելին, ունին մայրաքաղաքիս մէջ բնակուող թէ Ֆրանսիացի և թէ օտարազգի մարդիկ: Կան արդեօք այժմ այստեղ հայ ուսանողներ: Ունին արդեօք սոքա իրանց ուսանողական շրջանը այլոց պէս: Ո՞ւմը պէտք է հարցնել, ո՞ր կողմը գիմել, ռւմից արդեօք պիտի իմանալ, լսել այս հարցերի պատասխանը, եթէ չենք ուզում, որպէս քսաներորդ դարու առաջադէմ գաւակ (հպա, ի հարկէ) գիմել գաղութիս հայ հոգևոր հովուին:

Ո՛չ որքին և ո՛չ մի կողմը, և կամ փողոցում, սրճարանում անակնկալ, յանկարծ պատահող հային (եթէ միայն բարեհաճէ իւր հայ լինելը յայտնել) և ամեն կողմը լայնածաւալ մայրաքաղաքիս, կը պատասխանեմ ես:

Հայ մարդը Փարիզ գալով՝ անշուշտ հայ տեսնելու համար չէ գալիս, բայց հետեւելով այն ասացուածին թէ՛ «նմանը նմանին է սիրում»՝ ուզում է վերահասու լինել այս հնաւանդ խօսքի ճշմարտութեան, իմանալ և տեսնել թէ՛ արդեօք որչափ ճիշտ է այս ասացուածը օտարութեան մէջ գտնուող իւր հայրենակիցների վերաբերմամբ: Ասում եմ օտարութեան մէջ եղած իւր ազգակիցների վերաբերմամբ, որովհետեւ մայրենի երկրում բնակուող իւր եղբայրների մէջ եղած սիրոյ և միաբանութեան (հը՛մ) մասին—հայ մարդը շատ բան գիտէ և կատարեալ գաղափար ունէ...

Եւ ահա ուրեմն «նմանը նմանին է սիրում» ժողովրդական առածը հայերիս վերաբերմամբ ինչպէս միշտ և ամեն տեղ, նոյնպէս և Փարիզում նոյնն է եղել և դժբաղդաբար մինչև այսօր նոյնը մնացել՝ այսինքն յիշեալ ասացուածի հակառակը, որ ասել է թէ մեր մէջ նմանը նմանին ոչ թէ սիրում է, այլ քիչ է մնում որ ատէ, եթէ չէ ատում արդէն:

Տարիներով, գուցէ և բազմաթիւ տարիներով, այստեղ ապրող հայ մարդիկ կան, հայ ուսանողներ, ուսումնականներ, արուեստագէտներ, խմբագիրներ, բժիշկներ, արհեստաւորներ, հայ վաճառականներ, հասարուներ (rentiers), հայ ընտանիքներ, մի խօսքով արք և կանայք, ծերք և տղայք, որոնք իրարու հետ ոչ միայն ոչինչ ընդհանուր յարաբերութիւն չունին, այլ և աշխատում են խուսափել միմեանցից, որպէս զի ծանօթութիւն՝ չեմ ասում բարեկամութիւն, չը հաստատուի իրանց մէջ: Կրթութեան, մտաւոր լուսաւորութեան, ազատ և ամեն շահուէտ բանով լայնարձակ, համաշխարհային քաղաք Փարիզի նման մեծ կենդրոնում ճշմարիտ առաջադիմութեան ուղիղ շաւղով գնալու փոխանակ՝ մերոնք ասես յետադիմել են այստեղ, անկարող լինելով պատուաստել իրանց գաղութի անդաստանում այն օգտաւէտ բոյսերը, որ աւելի կարեւոր և աւելի անհրաժեշտ դեղ ու դարման պիտի լինէին ընդհանրապէս ամենքի համար:

Եւ ի՞նչ ենք տեսնում: Մինչդեռ վաթսուհաւան թուականներին, երբ համարեա նոր էր զարթել արդի հայութիւնը՝ նոյն ժամանակի փարիզաբնակ հայերը՝ հետեւելով բնականաբար երկրի տէր ազգի — ֆրանսիացւոց ընտիր ու օգտակար սո-

վորութիւններին, իրաւացի կարիք էին զգացել իրանք էլ իրանց ժամադրութեան վայրն ունենալ, ուր կարելի էր թէ իրարու հետ ծանօթանալ և թէ իրանց հեռաւոր հայրենիքի կարօտն ու լուրն առնել միմեանցից. մինչդեռ, ասում եմ, նոյն վաթսուհակն թուականների ազգայնութեան ոգին, որ պատմական անհերքելի փաստերի աւանդութեամբ միութիւն և եղբայրութիւն ներշնչելով ևրոպական բոլոր ազգերին՝ Փարիզում ապրող մեր փոքրաթիւ եղբայրներին ևս դրդել էր իրարու մօտենալ, միանալ՝ թէկուզ հէնց լոկ ծանօթ-բարեկամ լինելու համար, քսաներորդ դարու քաղաքացի մեր այժմեան «հէմշէրները» զուրկ լինելով համանման զգացումից՝ աւելորդ են համարում այն ամենը, ինչ որ անմիջապէս անձնական և կամ իրանց սահմանափակ, նեղ «համքարական», այո, աղանդական խմբակին օգուտ չէ կարող տալ:

Օգէ՛ծն կոչուած ֆրանսիական երկրորդ թաւրոնի հրապարակի վրայ՝ Վօլտէր հռչակաւոր անուն կրող և այսօր էլ դոյութիւն ունեցող դիմացի սրճարանումն էր, որ փարիզաբնակ մեր նախորդները վաթսուհակն թուականներին մի սենեակ — դահլիճ էին յարմարացրել իրանց ժամադրութեան ու տեսակցութեան համար և cabinet arménien — այսինքն «Հայկական առանձնասենեակ» անունը տուել: Այս հայկական առանձնասենեակը, որի մասին հրապուրիչ Լուաէսիա ժամանող որե է կրթութիւն ստացած հայ լսել էր կանխա՝ հայերիս ժամադրութեան մի փոքրիկ վայր էր դարձել, ուր — ինչպէս ասում եմ, նորեկ այցելուն ևս բացի կէսդանի խօսակցութիւնը լսելուց, կարող էր տեսնել և կարգալ նոյն ժամանակի հայ պարբերական հրատարակութիւններից դոնէ մի երկուսը, թէ մտաւոր և թէ այլ փոխանակութիւն ունենալ փարիզաբնակ իւր հայրենակիցների հետ, տեղեկանալ, ծանօթանալ սոցա ուսումնասէր և կամ առհասարակ ևրոպական առաջադէմ կեանքի նախանձելի կողմերին, սոցա դրութեանը, կացութեանը և այլն:

Հնա, չը մոռանամ յիշել այստեղ նոյն թուականների Փարիզի Մուրատեան վարժարանը իւր հարուստ շէնքով և այս «ազգային» հաստատութեան հիմնադիր Մուրատի կտակով թողած միլիոնաւոր դրամազլիւով, որ եօթանասնականի սկզբին «կուլտուրական» դարձրին Մխիթարեան հայերը՝ լուծելով կամ բաղադրելով իրանց գործնական քիմիայի գիտութեամբ իբր թէ Ռափայէլեան վարժարանի մէջ այնպէս, ինչպէս որ իրանց ձեռնառու էր ի հարկէ... Այս դպրոցական հաստատութիւնը, որի մասին շատ անգամ և շատ տեղ գրուել, խօսուել է՝ որպէս

«ազգային» վարժարան, թէև չէր կարող մայրաքաղաքիս հայերի համար ժամադրութեան և կամ իւր գրադարանով ուսումնասիրութեամբ պարապելու վայր լինել, բայց ինչ և է, Փարիզ ժամանող ամեն մի հայ մարդ սրտի մտօք և ուրախութեամբ այցելում էր ուսման այս տունը, որ իւր հիմնուելու օրից ծառայութիւն էր մատուցանում հայութեանը՝ հասարակական մի քանի ընտիր գործիչներ ու գրագէտներ տալով ազգին: Եւ այս ի հարկէ այն ժամանակ, երբ Մխիթարեանները կրօնական համբերողութեամբ փոքր ի շատէզ գաացուած՝ եղբայրական որևէ սէր էին տաժում դէպի ընդհանուր հայութիւնն առհասարակ և իրանց հաւատակից աշակերտների հետ հայ հարազատներին ևս ընդունում էին «ի թիւս ուսանողաց նազաւթին վարժարանի»...

Նոյն վաթսուական թուականներին էր, որ Կ. Պօլսեցի մեր հայրենակիցները իրանց քաղաքացի նշանաւոր Պօղոս-բէյի մահուան առթիւ առաջին անգամ մի հայ քահանայ ուղարկեցին Փարիզ, ուր և այնուհետև հայ հոգևոր հովուի պաշտօն հաստատուելու կարիք զգացուեցաւ. հոգևոր պաշտօնեայ, որ թէ տեղոյս փոքրաթիւ հայ գաղութի և թէ Եւրոպայում ցիր ու ցան եղած հայերի կրօնական պէտքերը պիտի լրացնէր:

Բայց և շատ հետաքրքիր և բնորոշ է թէ ինչպէս յիշեալ Պօղոս-բէյ Տատեանի մահը պատճառ է դառնում, որ մերայինք ևս ունենան Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում իրանց քահանան և ապա՝ ժամանակի ընթացքի և պահանջման համաձայն, հայոց մի մատուռ էլ հիմնեն. մատուռ, որ հետզհետէ փոփոխութեան և կամ, աւելի ճիշտն ասած՝ մի տնից միւս տուն տեղափոխելուն ենթարկելով, այսօր արդէն մի հոյակապ նորաշէն և քարաշէն տաճարի *) են փոխարկել շնորհիւ և «արդեամբք» մեր Թիֆլիսցի յայտնի բարեգործ Աղէքսանդր Մանթաշեանի: — Հա, Թիւրքիոյ «Բարութչի-բաշի» Պօղոս-բէյը մերձ ի մահ լինելով՝ կամենում է խոստովանել և հաղորդութիւնն առնել ընականաբար հայ կրօնաւորի ձեռքով: Սակայն հայոց քահանայ չը լինելով Փարիզում՝ կաթողիկ մի հայր են հրաւիրում, որ և կատարում է քրիստոնեայ հաւատացեալի այս վերջին մխիթարութեան և յուսոյ ծէսը: Եւ երբ հանգուցեալի դին Կ. Պօլիս են տանում, ուր և պիտի յանձնէին հողին՝ հայ կաթողիկ-

*) Այս տաճարի մասին յետոյ:

ների և մերայնոց միջև մի անմիտ, եթէ չասենք յիմար, կրօնական վէճ է ծագում «ձեռաց», որ կարծեմ մասնաւոր «տուր ու դմփոցի» էլ է հասնում, ինչպէս որ ակնարկում են դէպքը պատմող նոյն ժամանակի հայ լրագրիւնները: Կաթողիկէներն առարկում են, թէ քանի որ Պօղոս-բէյը կաթողիկ քահանային խոստովանելով՝ նորա ձեռով էլ վերջին սրբութիւնն առաւ, ուստի և կաթողիկ վախճանուելով՝ կաթողիկական ծէսով էլ պիտի թաղուի: Իսկ մերայինք էլ բոլորովին հակառակը պնդելով՝ բանն այնտեղ է հասնում, որ նոյն ժամանակների թիւրքիոյ սատրազամն անգամ՝ Ալի թէ, չը գիտեմ Ֆուադ (մէկը միւսին միշտ փոխարինում էր՝ անուանի փաշան միջամտում է Կ. Պօլսի հայոց կրօնա-մեռելարանական այս նանրախորհուրդ վէճում և արեւելցուն յատուկ խելացի սրամտութեամբ հետեւալ կերպով է «վճռում» հարցը»՝ ասելով—«էլ ի՞նչ էք ուզում. այ կաթողիկներ. Պօղոս-բէյը ձեռ քահանային խոստովանելով՝ ձեզ է աւանդել իւր հոգին, թողէք որ հայերն էլ նորա անշնչացած դին տանեն: Անմահ հոգին ձեզ, նեխեալ մարմինը սրանց»...

Այնուհետև՝ եօթնասնական թուականների սկզբին մենք տեսնում ենք Փարիզում Տէր Յովհաննէս Հիւնքեարբէյէնդեան քահանային հայ հոգևոր հովուի պաշտօնով հաստատուած իւր բազմաթիւ ընտանիքով: Արդէն ձերութեանը մօտեցած տէր հայրը իւր մասնաւոր բնակարանի սենեակներից մէկը - դահլիճը յատկացնելով հայոց ժառողներն՝ տարիներ շարունակ պաշտօնավարում էր այստեղ իւր հօտի կրօնական-ծիսական արարողութիւնները կատարելով: Տէր Յովհաննէս հայրը թէև երուպական կրթութիւն ստացած մարդ չէր, բայց որպէս հայոց հին դպրոցի հետևող ուսումնասէր անձն՝ չէր խորշում երբեմն գրական և այլ տեսակ գրոյցների ու խօսակցութեան առիթ տալուց իւր ծխականներից ոմանց, մանաւանդ ուսանողներին, որոնք նորա տանը և նորա միջնորդութեամբ կարողանում էին առիթ ունենալ տեսնուելու և ծանօթանալու իրարու հետ, և այս ըստ մեծի մասին ժամերգութիւններից յետոյ ի հարկէ:

Սակայն մի կողմից այս պատահական և մասնական տեսակցութիւնն ու խօսակցութիւնը, որ հարկաւ չէին կարող Փարիզի մեր գաղութի զանազան պահանջներին յարմար ծաւալն ու ձևն ընդունել, իսկ միւս կողմից թէ մեր մի քանի ընկեր-ուսանողներն բանաւոր կերպով յորդորումները, թէ լրագրութեան մէջ տպուող և արտատպուող (Կ. Պօլսի հայ լրագիրները արտատպում էին «Մշակից») վերոյիշեալ «Փարիզի նամակներիս» բողոքներն ու յանդիմանութիւնը և թէ վերջա-

պէս համաձայնեցին ընդհանուր գործակցութեան շնորհիւ՝ ասես հասաւ ժամանակը, երբ հարկ էր արդէն հայկական մի ընկերութիւն հիմնել Փարիզում: Այս ընկերութիւնը նախ ուսանողական և կամ ուսման ու գիտութեան հետ առնչութիւն ունեցող անձանց ընկերութիւն պիտի լինէր իհարկէ, որովհետեւ թէ նախաձեռնողները այս կարգից էին և թէ ուսանողներն էին և պէտք է լինին միշտ այն մաքուր աղբ, որով համեմուծ է ժամանակի սովորութեան համաձայն հասարակութեան մի նոր զարթոյց մասի մտաւոր կամ ընկերային կեանքի կերակուրը:

Եւ անհոջ մի յաւակնութիւն չունենալով և չերեակայելով հիւանդաբար մեծ-մեծ գործեր կատարելու մասին՝ հաւաքուելով մեր անդրանիկ ընկեր ուսանողներիցս մէկի մօտ, որ այսօր հայ բժիշկների շարքին է պատկանում, նախապատրաստական ժողովներ ունեցանք 1875-ին իրականացնելու համար մեր քաղաքում ու փայփայած գաղափարը Փարիզի հայ ուսանողական ընկերութիւն հաստատելու մասին: Ի՞նչ կարող էր լինել արդեօք այս ընկերութեան նպատակը: Ո՞վ էր դժուար ու մեծ բաներ երազում, քանի որ կազմուելի ընկերութեան անդամների ամենամեծ մասը դեռ իրարու հետ ոչ ծանօթ և ոչ միմեանց «ոեխն» էր տեսել՝ ճիշտ այսօրուայ փարիզաբնակ հայերի պէս: Միթէ բաւական չէր եթէ ընկերութեան նպատակը՝ չեմ ասում Եւրոպայի մէջ գոյութիւն ունեցող ընկերութիւններից փոխ առած նպատակներից լինէր, այլ դեռ սկզբում նմանուէր գոնէ թէկուզ Ս. Պետերբուրգի և Մոսկուայի հայ «ուսանողական ժողովների» նպատակին: Ինչ և է, կազմեցինք մի կանոնադրութեան ծրագիր, որ նոյն ժամանակի մայրաքաղաքիս մէջ կամ այլուր եղած ուրիշ ուսանողական ընկերութիւնների կանոնադրութեան, եթէ կարելի է ասել, տեղիս և հանգամանքներիս յարմար հայացումն էր, որին համակրեցին տաճկահպատակ հայ ուսանողներից մինչև անգամ թուրք տէրութեան հաշուով ուսումն առնող մի երկու պարոն: Ապա մեր առաջին բան ու գործն եղաւ նոյն ժամից իսկ շօշափելի դարձնել նախ ընկերութեանս գոյութիւնը՝ իւրաքանչիւրիս նուիրելի փոքրածիւ գրքերով սորա ապագայ գրադարանի մի խմորումն առաջ բերելով, և յետոյ շարունակել աշխատել ընկերութեանս միւս գործերի համար: Այսպէս էլ եղաւ: Ամեն մէկը մեզանից ինչ գիրք էլ կարող էր նուիրել, տալ նոր կազմուելի գրադարանին—տալիս էր՝ ինչ լեզուով էլ լինէր: Բայց որովհետեւ կազմուելի սկսող ընկերութիւնս դեռ ևս ոչինչ

չունէր, ուր մնաց թէ բնակարան, ուստի և նուիրուած գրքերն առ ժամայն հաւաքուած էինք վերոյիշեալ մեր անդրանիկ ընկեր—ուսանողի մօտ, որ յետոյ այն բոլոր հաւաքածուն պիտի յանձնէր ըստ պատկանելոյն, ինչպէս և յանձնեց էլ:

Այսպէս էր ահա սկիզբն առնուած եօթնամեակեան թուականներին Փարիզի հայ ուսանողական ընկերութեան ցանկալի գործը, որ դժբախտաբար կատարեալ իրականութիւն չը դարձաւ, որովհետեւ գլխաւոր նախաձեռնող անձինք, օրինակ, հանգուցեալ Պօղոս Իգմայլեանը և այլք, 1876 վերջերին արդէն հայրենիք վերադարձան: Բայց յետոյ, ինչպէս երևեցաւ, մեր ցանած սերմերը չէին ընկել ապագածի վրայ, այլ փոքր ի շատէ փափուկ հող գտնելով՝ շուտով սկսել էին աճել:—Արդէն յայտնի է թէ ինչ տոկոսն եռանդով վերսկսեց այստեղ հայկական մի ընկերութիւն հաստատելու գործը պ. դօքտօր Ռաֆայելեանը՝ գործակից ունենալով գլխաւորապէս մեր Թիֆլիզի պ. Գրիգոր Փրիդոնեան ճարտարապետին, որ այն ժամանակ այստեղ էր բնակուած՝ դարմանել տալով իւր երկարատեւ տկարութիւնը: Եւ ահա սրանց գործունէութեան արդիւնքն այն եղաւ, որ իրաւ հայկական մի ընկերութիւն հիմնուեցաւ Փարիզում Société philomathique arménienne անունով—այսինքն «Հայկական-ուսումնասիրաց ընկերութիւն»:

Թէ որպիսի երկունքից յետոյ և ինչ հանգամանքներում սկսել էր ծնունդ առնել այս ընկերութիւնը, և ապա թէ ինչպէս կազմակերպուելով՝ գոյութիւն էր ստացել և շարունակել—այս մասին նոյն ժամանակի հայ լրագիրներէ մէջ թէեւ կան տեղեկութիւններ, բայց ցանկալի է որ ընկերութեան նախաձեռնողներից և կամ գործիչ անդամներից մէկը պատմէր մեզ այս ամենը հանգամանօրէն՝ ցոյց տալով մայրաքաղաքիս նոյն օրերի մանաւանդ այն հայերի հոգեկան և այլ տրամադրութիւնը, որոնք կարողացել էին միասնալ և հայկական մի ընկերութիւն կազմել գոնէ մի քանի տարով... Իսկ ես առ այժմ այսքանը միայն կ'ստեմ, որ 1883 ին երբ վերստին Փարիզ գտնուեցայ, տեսայ որ յիշեալ «Հայկական ուսումնասիրաց ընկերութիւնը» արդէն իւր օրհասականին էր հասել...

Ն. ՅԱՐՈՅ

1904 դեկտեմբեր.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

H. Hubschmann. Die altarmenischen Ortsnamen, mit Beiträgen zur historischen Topographie armeniens und einer karte.
1904 Strassburg (գիրն է 8 մարկ):

Հ. Հիւբշմանը խիստ մանրամասն կերպով նկարագրում է մեզ հայաբնակ տեղերի պատմութիւնը, մատնանիշ անելով, որ ներկայ հայ ազգաբնակչութիւնը այդ տեղերում առաւել ուշ է երևան գալիս, քան ուրիշ ազգերը, որոնց գոյութիւնը ապացուցանում է ասորական աղբիւրներով և ասորական թագաւորների արքայական արձանագրութիւններով:

Այս ցեղերի գոյութեամբ բացատրւում են տեղերի շատ անուններ, որոնց կարելի չէ բացատրել հայ լեզուի հիման վերայ:

Հ. Հիւբշմանը մանրամասն քննութեան է ենթարկում նախահայկական անունները բացայայտելով միայն նոցա գոյութիւնը: Հիւբշմանը, նախքան զուտ հայկական անունների բառական վերլուծումը՝ մանրամասն թւում է՝ գաւառները, գաւառական շրջանները, և այս ամենը գրքին կցուած մանրամասն քարտէսի հետ միասին մեծ արժէք են տալիս Հիւբշմանի գործին:

Պ. Հիւբշմանը մատնանիշ է անում զուտ հայկական անուններ կազմող բաղադրիչ մասերի վերայ:—Գրքի վերջում հեղինակը առաջ է բերում այն բոլոր անունների այբբենական ցանկը, որոնք արդէն բացատրուած են և որոնք դեռ կարօտ են գիտնական հետազոտութեան:

Պ. Հիւբշմանի գործը աչքի է ընկնում իւր ճշտութեամբ և զգոյշ հետազոտութեամբ և իւր ընդարձակ տեղեկութիւններով զիրքը դարձնում են վերին աստիճանի անհրաժեշտ ամեն մի հայկաբանի համար:

1905 Պարիզ.

Մ. ԹԱՄԱՄՇԵԱՆ

Полный армяно-русский словарь составленный докторомъ философіи А. ДАГБАШЯНОМЪ

(Ա. — բազմագին)

Լիակատար բառարան հայերէնից-ռուսերէն. կազմեց Ա. ԴԱԳԲԱՇՅԱՆՑ

Պ. Դաղբաշեանը, որ արդէն, ինչպէս լսում ենք, աւարտել է իւր ռուս-հայ բառգրքի ապագրութիւնը, ձեռնարկել է հայ-ռուս բառարանի կազմութեան, որի առաջին պրակը ստացել ենք արդէն մենք: Լեկսիկոգրաֆիան, որի մէջ պ. Դաղբաշեանը իրեն յայտնաբերում է համարում, իրաւ որ մի ամբողջ դիտութիւն է և կապուած է գիտութեան բազմաթիւ ճիւղերի հետ: Լիակատար բառարան կազմելու համար եթէ ոչ մասնագիտօրէն, գոնէ պէտք է ընդհանուր ծանօթութիւն ունենալ այդ լեզուների նշանաւոր մատենագիրների հետ:

Մենք մասնագէտ-լեզուաբան չենք, բայց շատ լաւ գիտենք, որ լաւ բառարան կազմելու համար պէտք է բացատրիչ օրինակներն ու ոճերը նախ մատենագիրներից առնուած լինեն և ապա ժողովրդական բարբառներից, բայց ոչ բնաւ գոհ-հիկ խօսակցական լեզուից:

Բացի այս, լեկսիկոգրաֆը պէտք է այնքան հմուտ լինի լեզուների մէջ, որ կարողանայ որոշել բառերի նախ հիմնական նշանակութիւնը երկրորդական և կողմնակի նշանակութիւններից և երկրորդ՝ կարող լինի բացատրել բառերի ժամանակի ընթացքում փոփոխուած նշանակութիւնը: Կան և բազմաթիւ այլ կարեւոր պայմաններ, առանց որոնց ոչ միայն լիակատար բառարան չի կարելի կազմել, այլ և ամենափոքր առձեռն բառարան անգամ:

Առայժմ պ. Դաղբաշեանի հրատարակած բառարանի առաջին պրակը յանրամասն քննութեան ենթարկելու դիտաւորութիւն չունինք, այլ միայն ցանկանում ենք ցոյց տալ աչքի ընկած թերութիւնները:

Գրքի հէնց երկրորդ երեսում պ. Դաղբաշեանը աղաթ բառը թարգմանում է адать և յետոյ обычное право: Թէ ինչո՞ւ պ. Դաղբաշեանը բաց է թողել առաջին խօսքը, որ պէտք է լինի обычай, անմիջապէս դժուար է՝ հասկանալ: Աթաղ նախ հայերէն չէ, այլ թուրքերէն է և գաւառական խօսք, իսկ յետոյ աղաթ կը նշանակէ обещаніе և ապա обычное право:

Ախրո՞ւ թարգմանում է конюшня, хлѣвъ և երկրորդ նշանակութիւնը դնում է ясли և այլն, մինչդեռ ախրո՞ւ նախ կը

նշանակի стоило, ясли և ապա գում և այն էլ միայն դաւա-
նաբարբառներում Ախոռ конюшня կը նշանակէ:

Աղօթարար թարգմանում է слуга и богомолец: Թէ որ
մատենագրից է վերցրել պ. Դաղբաշեանը Աղօթարար բառի
համար слуга խօսքը՝ յայտնի չէ:

Ամստուայ շոգ, շոգեր, պ. Դաղբաշեանը թարգմանում է
жаръ, лѣтныя жары առանց հասկանալու, որ արևի տաքու-
թեան համար ոռււր յարա է գործ դնում, և ոչ երբէք жаръ,
որ գործադրում է ջերմութեան աստիճանը որոշելու համար ևս:

«Անցեալ ամառ նա այստեղ էր» պարբերութիւնը պ. լեկ-
սիկօգրաֆը թարգմանում է въ прошедшемъ лѣтѣ, որ բոլորո-
վին անգործածական ձև է և ոռււր նոյն միտքը յայտնելու հա-
մար ասում է въ прошедшее лѣто:

Մեզնից ամէն մէկը ունի իւր ցաւերը թարգմանել է
у каждого изъ насъ свои горя, որ բնաւ չէ պատահում ոռււ
հեղինակների մօտ, այլ միմիայն եզակի է գործադրում у каж-
даго свое горе:

Ամօթ խօսքը թարգմանում է և совѣсть, որ բնաւ հայ
լեզուի մէջ այս մտքով չէ պատահում, որովհետև совѣсть
խիղճ կը նշանակէ:

Ինչ այլանդակ դէմք ունի պարբերութիւնը թարգմա-
նել է что за безобразная рожа, որ միանգամայն ծիծաղելի է,
որովհետև ոռււրի րոճա խօսքը ինքն ըստ ինքեան образный
լինել չի կարող և դէմք րոճա չէ, այլ այլանդակ դէմք կը նշա-
նակէ безобразный видъ, безобразное лицо:

Այսուհետև խօսքի առաջին նշանակութիւնը գրել է
съ сегоднешняго дня, որ բոլորովին անպէտք է, որովհետև
դորա համար ունինք նախ՝ отнынѣ, իսկ съ сегоднешняго
дня-ի համար մենք ունինք այսօրուանից խօսքը:

Այցելութիւն կամ այց թարգմանել է միմիայն посѣщение
և визитъ խօսքերով և կարծես բոլորովին տեղեկութիւն չունի, որ
գրաբարում այցելութիւն կը նշանակէ և օգնութիւն, խնամք,
հոգատարութիւն, որ շատ յաճախ պատահում է մեր հեղինակ-
ների մէջ, որպէս և Եղիշէն ասում է. «և զսոյն և զայս ամե-
նայն այցելութիւնս Աստուծոյ, որ ի վերայ աշխարհին Հայոց
մեծապէս երևեցաւ՝ գրեցին սուրբ եպիսկոպոսունք...».—

Առհասարակ պ. Դաղբաշեանը ոչ մի բացատրութիւն կամ
դարձուածք չէ բերում, որից կարելի լինի չափել նրա ծանօ-
թութիւնը մեր մատենագիրների հետ: Ընդհակառակը նրա բո-
լոր օրինակները կամ հասարակ խօսակցութիւններ են կամ
դաւառաբարբառներից առած:

Անալի թարգմանել է միմիայն безсольный, несольный և բոլորովին չը գիտէ, որ ջրի համար օրինակ անալի ուռնե-
րէն ուղղակի կը նշանակի прѣсная:

Անքաւելի թարգմանել է безпредѣльный, безконечный, որ բոլորովին սխալ է, որովհետեւ անքաւելի հայերէն կը նշա-
նակէ այնպիսի բան, որ ինքը չի կարող տեղաւորուել և ոչ
թէ անսահման: Զարմանալի է որ պ. Դաղբաշեանը չէ յիշում
Ծննդեան շարականը, «Անքաւելին երկնի և երկրի 'ի խանձա-
րուրս պատեցաւ», որ կը նշանակի անպարունակելի, ուստի և
աւելի մօտիկ կերպով անքաւելի կարելի է թարգմանել необъ-
ятный, необъемленный բառերով:

Բազմաթիւ են այն բառերը, որոնց առաջին նշանակու-
թիւնը բառգիրք յօրինողը անպատճառ սխալ է դրել, իսկ երկ-
րորդ կամ երրորդ բառերը միայն ուղղի:

Անծալ թարգմանում է негнувшийся, негнутый և ապա
անծալը — безъ складок: Նախ անծալ հիմնական խօսք չէ և
հազիւ գործածական, երկրորդ ծալել չի նշանակի гнуть, сги-
бать, որովհետեւ այս հասկացողութեան համար հայերէն կեռել
խօսք կայ, ուստի և աւելի ճիշտ կը լինէր անծալ խօսքի դէմ
несложенный դնել:

Արախշին колпакъ է թարգմանում, թէև աւելի ճիշտ է
чепчикъ, և յետոյ՝ колпакъ ունի և փոխաբերական նշանակու-
թիւն:

Արանք միմիայն промежутокъ է թարգմանում, որ բոլոր
նրբութիւնը չի արտայայտում, որովհետեւ промежутокъ խօսքը
ժամանակի մասին էլ կարելի է ասել, իսկ արանքը միմիայն ա-
ռարկաների և տեղի մասին է ասում, ուստի և պէտք էր մի-
բանի բառեր ևս դնել, проходъ, рядъ:

Արեգնակերպ թարգմանել է солнцевидный, բայց աւելի
ուղիղն է солнцеподобный:

Արծարծել գրում է նախ разсуждать, յետոյ возбуждать,
воспламенять, մինչդեռ արծարծել նոր լեզուի մէջ աւելի գոր-
ծածական է գաղափարի նկատմամբ և այն էլ կը նշանակի
կրկնել, տարածել, վարժեցնել, որպիսի հասկացողութիւնների
համար բառարանում բացատրութիւն չկայ:

Ազատել բառի երկրորդ նշանակութիւնը դրել է пови-
вать, принимать (младенца), որ միանգամայն սխալ է, որով-
հետեւ ոչ մի հեղինակ և ոչ իսկ ժողովուրդը ազատել խօսքը
այս մտքով չի հասկանում: Ծննդականի համար ժողովուրդը
ասում է, որ ազատուեց, այսինքն ծնեց, իսկ повивать հայե-

ըէն կը նշանակի բարուրել և առաջին անգամ նորածին երեխային բարուրող տատմայրը ոռւսերէն повивальная бабка անուն է ստացել:

Աղանձ—жареная молодая пшеница և յետոյ жареный молодой ячмень, որ նոյնպէս սխալ է, որովհետեւ աղանձ հայ ժողովուրդը շինում է կաղանդին կամ բարիկենդաններին, երբ մեր երկրում այսուամենայնիւ молодое пшеница լինել չի կարող: Պարզ է, որ պ. Դաղբաշեանը աղանձ խօսքը շփոթել է մեր հեղի խօսքի հետ, որ իրօք կը նշանակի жареная молодая пшеница: Молодая խօսքը բոլորովին սխալ է գրուած:

Անխուլ թարգմանել է глухой, удаленный отъ шума, мало посѣщаемый, անխուլ փողոց,—глухая улица, բայց բաց է թողել որ անխուլ կը նշանակէ և ծածուկ, անյայտ, ինչպէս երևում է «չէ զանխուլ ի ձէնջ» գրաբար ոճից, որ կը նշանակի ձեզ անյայտ չէ:

Արտասուարբեր բառի առաջին նշանակութիւնը նրբութիւնից զուրկ խօսքով է թարգմանում выдѣляющий слезы, որ օրինակ եթէ մէկը կամենայ «արտասուարբեր տեսարան» ոճը ըստ պ. Դաղբաշեանի թարգմանել, պիտի ասէր сцена, выдѣляющая слезы: Պարզ է, որ շատ այլանդակ ոռւսերէն կը լինէր:

Ասպար բառի դէմ ասում է տես վահան, որոնք տարբեր բաներ են: Վահան—щитъ, իսկ ասպար—զէնք կը նշանակէ, որ պարզ է հետեւեալ ոճից «և ասպարաւ քով օգնեա մեզ», այսինքն ըր զէնքերով օգնիր մեզ:

Ապառաժ թարգմանում է крѣпкій, непоколебимый, неутолимый. որ նոյնպէս սխալ է, իսկ յետոյ դնում է скала: Ինչպէս պէտք է հայերէն լաւ չիմացող մարդ կարողանայ օգտուել այս բառարանից, եթէ նա օրինակ կամենայ թարգմանելու «ապառաժ լեռներ» ոճը, եթէ նա գրէ крѣпкія, непоколебимыя կամ неутолимыя горы:

Անթարի թարգմանում է женское верхнее платье, որ միանգամայն ծիծաղելի է: Անթարին հայերէն խօսք չէ, այլ պէտք է քրդերէն լինի. սա քրդի տղամարդի վերնազգեստ է:

Ամայաբնակ թէև սխալ չէ опустѣлый, запустѣлый թարգմանել, բայց այժմ ամայաբնակ կը նշանակի նաև пустынный, отшельникъ:

Անխափան չէ նշանակում безпрепятственный, որի համար կայ անարգել բառը, այլ աւելի ճիշտ է ненарушимый:

Անտեղեակ несвѣдушій չէ, այլ неосвѣдомленный:

Ազարակ բառի առաջին նշանակութիւնը земля է դնում,

որ սխալ է, իսկ ամբարիշտ թարգմանում է безбожный, безбожникъ, беззаконный, իսկ երկրորդ տեղում сварливый և այլն: Եթէ մէկը օրինակ «ամբարիշտ երեխայ» ասելու լինի, նա ըստ բառարանի պէտք է ասէ беззаконный мальчикъ.

Ես արդէն նկատել եմ, որ պ. Դաղբաշեանի բերած ոճերը գրականական չեն: Կան օրինակ գրականական բառեր, որ աշխարհագրաբան քիչ գործածական են, ուստի և այդ բառերի միտքը պարզելու ամենալաւ միջոցն է գրաբարից ոճեր և օրինակներ բերելը: Օրինակ անսալ բառը, որ կը նշանակի ականջ դնել, բուն գրաբան է և այս բառի համար հազարաւոր պարբերութիւններ կարելի է գտնել մեր մատենագիրներէից պարզելու թէ անսալ կը նշանակի լսել: Այսպէս նոյն եղիշէի մէջ ասուած է. «Թագաւորն ոչ կամէր անսալ միաբան ուխտին Հայոց, որ ամենայն ուժովն իւրեանց ընդդէմ կացեալ էին Հարութեան հեթանոսաց»: Այսպիսի հրաշալի ոճի փոխարէն պ. Դաղբաշեանը ասում է. «աս տղան չուզէ անսալ»:

Անթիւ են անհամար բոլորովին չը գործածական կամ շատ սակաւ գործածական կամ արդէն նշանակութիւնը փոխած բառեր, որպէս և շատ անգամ շինովի բառեր և շատ գոհակական խօսքեր և ոճեր: Օտար բառեր նոյնպէս շատ կան, որ դեռ բոլորովին հեղինակութիւն չեն ստացել, օրինակ՝ արգումէնտ, ակցիա, արտիլերիա, որ Հաշտարխանի հայերէն է, և ընդհակառակը, բացակայում են բազմաթիւ մաքուր հայերէն բառեր: Օրինակի համար որ հայ հեղինակը գործ է ածում անաթոռ—лишенный престола, որի համար կայ զահագուրկ բառը, ան ներկ—некрашенный, անուտելի—несъдобный, անորմ—безстѣнный: Պատահում են այնպիսի ժողովրդական բառեր, որոնք նոյնպէս քիչ են գործածւում և հազիւ թէ երբեք գրականական դառնան: Այսպէս օրինակ «աղաք անել» ոճը ինքնուրոյն ժողովրդական ոճ չէ, այլ «առաջ» բառի աղաւաղումն է և շատ քիչ գաւառներում են գործ դնում: Եթէ մի մարդ վստահութիւն ունի բառարանի ճակատին լիակատար տիտղոս դնելու, նա գոնէ պիտի գիտենայ գրականութեան մէջ եղած զրկաւոր ոճերը և բառերի զանազան նշանակութիւնները: Առնել բայը պ. Դաղբաշեանը թարգմանում է брать, взять, купить, բայց բոլորովին անպէտ է, որ գրաբանում առնել բազմաթիւ ներութիւններ ունի և շատ տարբեր նշանակութիւններ է ստանում: Օրինակ, նա չը գիտէ, որ գրաբանում կայ «փախստական առնել» ոճը, որ կը նշանակէ обрывать въ бѣгство, преслѣдовать: «Եւ զաջ թին բեկեալ փա-

խստական առնէին մինչև յամուր տեղիս մայրեացն»... պատահում է գրաբառում:

Պատահում են թուրքերէն և գոեհիկ բառեր, օրինակ՝ աջղ, ալաչուխ, ասպար, ալան-թալան, աջալ, ալափստրակ և այլն: Լիակատար բառարանի մէջ իհարկէ կարելի է գաւառաբարբառներից առած խօսքեր բերել, բայց այն ժամանակ՝ երբ իրօք բառարանը լիակատար է և չեն պակասում շատ հիմնական և գրականական խօսքեր. մանաւանդ որ վերոյիշեալ գոեհիկ խօսքերի փոխարէն ունինք պարզ գրականական բառեր, օր. աջղ—վրէժ, ասպար—զէնք, ալաչուխ—վրան են:

Բառարանի մէջ չկան շատ գրականական և ժողովրդական բուն հայերէն խօսքեր: Օրինակ, աննահանջ, անշշունչ, աղէբէկ, ասղաման, աշխատ, ահեղասասան, արագավազ (իբրև ածական), անսուգ, անսուտ, աստի, անգոյ, ամբիժք, անխազ, ապէնիազ, անտի, անդէն, անդրէն, ամբարտակ, անազատ, անտուժելի, ախորժ, առաւելաբան, անկ, արիւնատենչ, արջառ կամ աչառ, անտուտ. և այլն. բազմաթիւ բառեր թէ գրականական և թէ ժողովրդական, որ բաց են թողած՝ շատ գործածական են և լիակատար բառարան կազմողը պիտի չը բաւականանայ եղած բառարաններից արտագրելով, այլ պիտի ինքնուրոյն ընթերցանութեամբ և աշխատութեամբ լրացնէ հին բառարանները, որոնց սխալները մանաւանդ չը պէտք է կրկնել: Բառերը ժամանակի ընթացքում փոխում են իրենց նշանակութիւնը և այս հանգամանքը աչքաթող չի կարելի անել: Վերոյիշեալ բաց թողած բառերից մի քանիսը դասական ոճեր ունեն, որպէս անսուտ ածականը: «Որպէս և մեք ունիմք զանսուտ յիշատակարանսն նախնեաց մերոց» գրաբառում կարելի է կարդալ, ուր անսուտ կը նշանակէ ДОСТОВѢРНЫЙ.—պատահում է նոյնպէս «առ թշնամին կալ աննահանջ», որպէս և «անկ իցէ նմա հասանել մինչ ի թագաւորական վիճակն» և այլն և այլն:

Մենք արդէն յիշել ենք, որ քննադատութիւն գրելու հնարաւորութիւն չունինք, որ շատ կարևոր կը կլինէր ապագայի համար: Բայց կարծում ենք, որ պ. Դաղըրաշեանին մեր ընդհանուր նկատողութիւնները փաստակար չեն լինի. ինչ խօսք որ մենք գնահատում ենք պ. Դաղըրաշեանի ահագին աշխատանքը, որ նա գործ է դրել այս բառարանի վրայ, ուր ահագին նիւթ կայ ժողոված, բայց ցանկանում ենք, որ յետագայ հատորները աւելի լաւ կազմած լինին:

ԳԱՐ. ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ

1. Ա. ՄԱՐԳԱՐ. Երախտիք. պատմուածք. 30 էջ. Բագու 1904:

Այս «պատմուածք»-ի նիւթը մեր գրականութեան և պարբերական հրատարակութիւնների մէջ շատ անգամ է ծածկուած. հայ ուսանողն աւարտելուց յետոյ գործունէութեան ինչ ասպարէզ պէտք է ընտրէ. խնդիրը այս կամ այն կերպ լուսաբանողներէ մեծամասնութիւնը միշտ այն եզրակացութեան է գալիս՝ թէ պէտք է գնալ գիւղը: Թէև մի քանի տասնեակ տարիներ շարունակ լսուած է այս քարոզը, բայց գիւղ գնացող չեղաւ: Երևի այս անյաջող հետեանքը Ա. Մարգարին առիթ է տուել՝ իւր թոյլ ուժերով նորից հրապարակ բերել հնացած խնդիրը: Հեղինակը չէ կամեցել մի լրագրական յօդուածի մէջ ամփոփել իւր մտքերը, այլ գեղարուեստական ձևն է ընտրել և եթէ չենք սխալուած, առաջին անգամ հրապարակ եկել՝ իբրև գեղարուեստական գրող:

«Երախտիք»ը իբրև գեղարուեստական գրուածք ոչ մի արժէք չունի և նիւթի լուսաբանութեան տեսակէտից էլ շատ քիչ բան է տալիս. «փառաւոր դիպլոմը» ծոցը դրած արտասանանից հայրենիք է վերադառնում հայ երիտասարդ համալսարանաւարտը և ճանապարհին շարունակ այն է մտածում թէ՝ «ինչ պէտք է անեմ», հոսանքի հետ, թէ հոսանքի դէմ (?). լինելու ես սովորական մարդը—կռուից փախչող, թէ գաղափարի մարդը—կռուի մէջ նետուող(?) : Ահա այս անորոշ մտաւտանջութիւնների մէջ է դիպլոմաւոր նորաւարտը, որովհետև հեղինակի գաղափարներն էլ անորոշ են. «հոսանքի հետ» կամ «հոսանքի դէմ» դարձուածքով ոչինչ չէ որոշուած, որովհետև կայ «հոսանք», որի դէմ գնալն է գաղափարական, բայց կայ և այնպիսի հոսանք, որի հետ գնալն է ամենացանկալին: Նոյնը կարելի է ասել և «կռուից փախչողի» ու «կռուի մէջ նետուողի» մասին. կռիւ էլ կայ, կռիւ էլ. թէ ինչ է հեղինակի իդէալը՝ անորոշ է մնում: Այս մտաւտանջութիւնից պարոնին աղատում է երկաթուղու գնացքը մտնող մի նոր «տարիքաւոր» ուղեկից, որի «ուժգնութեամբ արտասանած» ճառից յետոյ նորաւարտը իրեն «կարծում է արիւնհանգ ճակատամարտում յաղթուած փախստական»: Այնուհետև նոր ուղեկիցը մի երկար պատմութիւն է անում, որի կարճ միտքն այն է, թէ մի իրաւաբան, արձակուրդի միջոցին մի քանի պմիս մի գիւղում մնալով մի պատահական բարի գործ է կատարում. այս է բոլոր լուսաբանութիւնն ի նպաստ գիւղի: Եթէ Ա. Մարգարը դեռ երիտասարդ է, թող այս առաջին անյաջող փորձից չը վհա-

տուր, այլ շարունակ գեղարուեստական յայտնի գրուածքներ կարդայ, դիտէ, ուսումնասիրէ, աշխատէ կեանքի երևոյթները լաւ ըմբռնել. շտապով հրապարակ գալն ատանձին օգուտ չունի: Մենք անարդար ենք համարում մի գրուածքով հեղինակի գլխին վերջնական դատաւճիռ կարգալը:

Գրքոյկը տեղ տեղ հետաքրքրութեամբ է կարդացւում. լեզուի անճշտութիւններ կան. «ուղեղս կրծելով» (էջ 3—4) «դէմինի» (5) «հայրենախնամ իրաւաբան» (27) «նա այլեւս իմ աչքին մեծ մարդ էր» (30) «դարձաւ նաև ինձ երախտաւոր» (30): Մի քանի տեղ կրկնուած է «գործնէութիւն», ուրեմն կամաւոր աղճատումն է գործունէութիւն բառի. կրկնուած է «վրա» այն ինչ գրուած է «յետոյ», «քահանայ» և այլն:

2. Մեր էփեսոսի ՅՐԵԴԵՐԵՆԸ. հրատ. տիկ. Զարէլի. Բ. Պէնկօ. Մեծ 80ն. (թարգ.) 72 էջ. Ս. Պետերբուրգ. 1905 թ.:

Այժմեան ոռոս գիւղական կեանքի մի փոքրիկ, իրական պատկերն է ներկայացնում Պէնկօյի գրքոյկը. վեց տարի տեղեկ երաշտից ու անբերրութիւնից գիւղական նոյն իսկ հարուստ դասակարգը աղքատացել, թշուառութեան դուռն է ընկել: Հետզհետէ ստիպուած լինելով ծախել իւր եզն ու կովը, ձին ու ոչխարը՝ գիւղացին սովից չը մեռնելու համար, չնչին կուպէկներ ստանալու մտքով, ծառայում է ուրիշներին և մի կտոր սև հացով կերակրում իւր մերկ ընտանիքը: Ուրիշի դռանը ծառայելն ու ամբողջ օրն արիւն քրտինք թափելով տանջուելը բաւական չէ, դեռ տանտիկնոջից էլ անպատուելն ու գող ու աւազակ փաղաքշական անունների արժանանալն է բարոյապէս տանջում խեղճ գիւղացի բանուորին: Կալուածատէրերն օգուտ քաղելով գիւղացու նեղ օրերից՝ ամենաչնչին վարձով են բանեցնում նրանց, բայց ահա վերջապէս գալիս է «մեծ տօնը», առատ, պտղաբեր տարին. դաշտերը ծածկւում են ոսկեծածան արտերով ու հնձող են կանչում: Խեղճ գիւղացին էլ ցանքս չունի, որ հնձէ. կալուածատէրների աչքը լոյս. սրանք էլի կէս գնով վարձում են գիւղացիներին, որ խոտն ու արտը հնձել տան: Աշխատանքի լաւ տաք ժամանակը, երբ դժուարութեամբ կարելի էր նոր բանուորներ գտնել, մեր գիւղացի հնձուորները բոլորը միասին ցած են դնում գերանդէնները և ահա պատրաստ է գործադուլը. նրանք պահանջում են կրկնակի օրավարձ: Կալուածատէրերը կատաղում են. բայց ի՞նչ կարող

են անել, եթէ բանուորները հեռանան, հասած արտերը կը փը-
շանան և ահագին փնաւ կուենան. «անճարը կերել է բանջա-
րը» ասում է ժողովրդական առածը: Բանուորների բոլոր պա-
հանջները կատարւում են...:

Հայերէն թարգմանութիւնը վատ չէ. պատահում են ան-
կանոն կամ սխալ դարձուածքներ, «իսկ մկրտանն ինչի՞ է շի-
նած: Մկրտանին ի՞նչ պիտի վճարես» (էջ 7). «վերցրած գա-
րու կէսը պահում ու մկրտանն է տանում» (19). մարդն (մկր-
տան—գինեվաճառ կամ օղեվաճառ) ու տեղը (գինեվաճառի
խանութը—մկրտանխանայ—) շփոթուած են: «Ճրեցկնոջը մշակ
մտնելով» (18). «վեր ընկաւ կեղտոտ անկողին ու քնեց»
(24) «ծղօտի ինքնագործ զլխարկներով» (27). «գարմանալի
քիչ էր սագում» նրա խորամանկ գէմքին» (34). «դրան ես
խիստ նեղացայ, բայց այլ ևս այդպէս չի լինել» (56) «որին
այնքան սիրահարներ կան» (57). «վերադարձաւ տէրտէրի
տանը» (66) և այլն: Ուղղագրութիւնը նոյնպէս շփոթուած է.
«կառաւարութիւն», «ծախեց», «հալուել», «բանուոր», «առա-
ջուանը», «կառաւարում», «կառավարիչ», «չէմ գնայ» և այլն:

3. Մեր ԷՓՆԱՅԻՆ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆԸ. հրատ. տիկ. Զաքէլի. Գր. քահ. Պետրով. ՆՈՐ
ԼՈՅՍ (Թարգ.) ուսերէնից 108 էջ. 1904 թ. Ս. Պետերբուրգ.:

«Նոր Լոյս»ը տիկին Զաքէլի հրատարակութեամբ լոյս
տեսնող «Էժանագին Գրագրարանի» հինգերորդ գրքոյն է,
տպուած ընտիր թղթի վրայ և գինն էլ շատ էժան: «Նոր Լոյ-
ս»-ի հեղինակ Պետրով ուսւ քահանան յայտնի է Ուսաստա-
նում իբրեւ ժամանակակից գրական-հասարակական գործիչ.
նրա աշխատութիւններից շատերը ժողովրդականութիւն են գտել
և բաւականին տարածուել ուսւ ժողովրդի բոլոր խաւերում:
Այս ազատախոհ քահանան հմտութեամբ կարողանում է քրիս-
տոնէական սկզբունքները միացնել ուսւ ժողովրդի այժմեան
կեանքի երևոյթների ու առօրեայ հանգամանքների հետ և որ
գլխաւորն է՝ ժողովրդին հասկանալի ոճով է խօսում ու գրում:
Գրքոյկի մէջ պարունակուած մանր պատմութիւններով արժա-
նապատիւ հեղինակն ուզում է ընթերցողներին հաւատ ներշնչել
դէպի լուսաւոր ապագան, կենդանի գործ կատարելու համար ե-
ռանդ, աշխոյժ արթնացնել առանց աչք փակելու կեանքի խա-
ւար կողմերի առաջ: Նրա ասելով՝ չարութիւնը զարերով հա-
ւաքուել է ու կանգնել մեր կեանքում իբրեւ մի հսկայական լեռու.

Նրա դէմ պէտք է երկար ու կատաղի կռիւ մղել՝ համերաշխ, միահամուռ ջանքերով: Ժողովրդի հոգու խորքերում մտքի ու սրտի սքանչելի գանձեր են թափնուած, որոնք դեռ ևս խոր քնի մէջ են, բարոյական ու մտաւոր խաւարի հաստ կեղևով են ծածկուած. այս գանձերը լոյս աշխարհ հանելու համար՝ խուլ անկիւններում, լայնատարած դաշտերում ու անանցանելի անտառներում տարածուած մտաւոր մշակները հետզհետէ արթնացնում են ժողովրդի միտքն իւր դարաւոր քնից: Արժ. Պետրօֆն ուզում է իւր ուժերը ներածին չափ խաւարի դէմ մարտնչողներին, լուսաւորութեան ազնիւ աշխատաւորների ճշմարիտ բարեկամը լինել, օգնել նրանց՝ իւր տանջուած հայրենիքը կենդանացնելու և խաւարի ստրկութիւնից ազատելու սուրբ գործում: «Մեր ժողովուրդը կեանքի դժուար, ծանր դպրոցում է կրթուել: Նա ոչ թէ իր հոգու բնական գեղեցիկ յատկութիւններն է զարգացրել, այլ՝ ճնշող պայմանների շնորհիւ դարերի ընթացքում ամեն տեսակ ստորութիւն ու կեղտ է մըտցրել իր հոգու մէջ: Մեր առաջը՝ կատարելու շատ ծանր աշխատանք կայ: Շատ ջանասիրութիւն, եռանդ, գիտութիւն և մտքի ու սրտի ոյժ է պահանջում:

Դէհ, եկէք ամենքս էլ, ում համար թանկ է հայրենիքի լուսաւոր ապագան, եղբայրական ձեռք մեկնենք իրար, միանանք, կողք-կողքի, ուս-ուսի տանք և առաջ գնանք ճշմարտութեան ու արդարութեան հեռաւոր, բայց լուսաւոր ճանապարհով և մեր յետևից տանենք մեր կրտսեր եղբայրներին, տգիտութեան ու յուսահատութեան զոհերին»: Ահա այսպիսի ոճով է խօսում իսկական խաչակիրը:

«Նոր լոյսը» հայերէն թարգմանուած է պարզ և սահուն ոճով. թարգմանչի անունը չէ յիշուած. կան մի քանի սխալ դարձուածքներ, օր. «Որքան էլ տարուած լինի իր գործին» (էջ 8) «սակայն հետևեալ շաբաթ դարձեալ այդ գիւղն էին» (16). «լսեցի մուրացկանի կարդացած հետևեալ պատմութեանը» (61) «արգելում են մեր ընթացքը դէպի արդարութեան, սէր և ճշմարտութեան—դէպի Աստուծոյ արքայութիւնը երկրիս վրայ» (11) և այլն:

4. ՆԱՐ-ԴՈՍ. Նորածին մանուկը. Վաղարշապատ, 1904 թ. 16 էջ.

Նար-դոսը մեր շնորհալի գեղարուեստական գրողներիցն է. Նրա ոչ բազմաթիւ գրուածքները իրական կեանքի պատկերն են ներկայացնում: Նրա գրելը տենդենցիօզ չէ, այլ նկա-

րագրում է կեանքի իսկական և առօրեայ երևոյթները, չարն ու բարին. նա ժողովրդի մարդ է և հէնց իրեն շրջապատող այդ ժողովրդի ցաւերից է խօսում:

«Նորածին մանուկը» Թիֆլիզի հայ աղքատ դասակարգի իսկական խաւար պատկերներից մէկն է. խեղճ ու կրակ, օրական հացի կարօտ ընտանիքի թշուառութիւնն է արձանագրուած այս գրքոյկի սակաւաթիւ էջերում: Կարապետը տաւար քշող էր, մագործները տաւար կամ ոչխար գնելիս տալիս էին նրան, որ քէ գէպի սպանդանոց. կամ թէ սրբերին հաւատացող մարդիկ մատաղացու էին առնում և տալիս նրան, որ տանի մորթի: Այսպիսով երբեմն օրական տաւը կոպէկ էր աշխատում, երբեմն էլ մօտ մէկ մանէթ, շատ անգամ էլ ոչինչ չէր ստանում: Կարապետի կինը, Շուշանը, հինաձ մանելով՝ օգնում էր նրան, բայց և այնպէս երբեմն ամբողջ ընտանիքը օրերով քաղցած էր մնում: Շուշանը եղբայրներ շատ ունէր, բայց բոլորն էլ «պաժառնիք» էին, ջիւր էին կտրում և «աշխատած» փողով Խոշիվանքի գերեզմանատանը «ղումար» էին խաղում: Կարապետի 4 երեխաներից ամենամեծը 7—8 տարեկան տղան էր, որ տնից փախել էր և ծնողները չգիտէին «թէ որտեղ է նա օրը մթնացնում և գիշերը լուսացնում»: Շուշանն այժմ էլ երկունքի տանջանքի մէջն էր և սպասում էր հինգերորդի աշխարհ գալուն. «Ո՛ւմ համար, ինչի՞ համար»: «Եւ այդ խաւարի ու դառն աղքատութեան մէջ մեծացած, իւր կեանքն անասունի պէս քարշ տուած կնոջ գլխումն էլ մտքի նման մի բան է շարժում: Նա մտածում է, թէ ինչի՞ն է պէտք, որ նոր որդի պիտի ծնի: Ի՞նչ օրումն են արդէն հղածները, որ դրանց վրայ մէկն էլ պէտք է աւելանայ: Տղայ լինի, էլի՜ ջհաննամը, թող թէկուզ «պաժառնի» դուրս գայ, մեծի նման. բայց որ յանկարծ աղջիկ լինի...», Եւ ի՞նչ էք կարծում, այս փիլիսոփայական խորհրդածութեան հետեանքն ի՞նչ պէտք է լինի. մայրը «ձեռքերով հուպ է տալիս երեխայի կողորդը» և խեղդամահ առնում: մայրը, մայրն է անողը. սոսկալի է. ոչ, այս արդէն իրական չէ. այդպիսի հեշտութեամբ կատուն էլ չի խեղդի իւր ձագին. ո՛ւր մնաց թէ մարդը, այն էլ մայրը: Ո՛չ մի աղքատութիւն, ոչ մի թշուառութիւն չի կարող այդ աստիճան քարացնել մայրական սիրտը, զգացմունքը. այդ անբնական երեւոյթ կլինի. բնութիւնը չի կարող այդպիսի ոգի ներշնչել մարդուն. մայրը իւր ձեռքով խեղդի ինն ամիս արգանդում կրած զաւակի՞ն—ոչ, ես չեմ կարող ըմբռնել այդպիսի քստմնելի արարք: Գուցէ իրականութեան մէջ երկար տարիների ընթաց-

քում պատահած լինի այդպիսի դէպք, բայց կարելի է հաստատ ասել, որ այդպիսի սոսկալի գործողութիւն կատարելուց առաջ մայրը կորցրած պէտք է լինի հոգեկան կարողութիւնը: Միմիայն խելագար մայրը կարող է իւր ծնոքով սպանել իւր զաւակին. այն էլ տնտեսական պատճառներից զրգուած: Առանց այս չափազանցութեան՝ «նորածին մանուկը» աղքատ դասակարգի իրական ու կենդանի պատկերն է ներկայացնում և ցոյց է տալիս հեղինակի սուր դիտողութիւնն ու ժողովրդի կեանքին մօտ ծանօթ լինելը: Գրքովը կարդացւում է հետաքրքրութեամբ. լեզուն պարզ ու ողորկ է:

ԲՐԻՉ

5. ԳՐԻԳՈՐ ՎԵՆՑԵԱՆ «Հայ հեղինակներ», ընտիր հատուածներ, միջնակարգ դպրոցների համար: Թիֆլիս, 1905 թ.

Պ. Վանցեանի այս աշխատութիւնը գալիս է լրացնելու մեր դպրոցական ձեռնարկների մէջ մի շատ խոշոր բաց: Մինչև այժմ կազմուած այդ տեսակի ընտիր հատուածների ժողովածուներից և ոչ մէկը չի համապատասխանում իւր նշանակութեանը: Կազմողները մեծ մասամբ եղել են կամ հայ գրականութեանը ոչ բաւականաչափ ծանօթ անձինք կամ անճաշակ կամ միակողմանի և կուսակցական հայեացքների տէր:

Պ. Վանցեանը աշխատել է լինել բազմակողմանի և անկախ որ և է բռնազբօսիկ տենդենցիայից և այս կարելի է ասել յաջողուել է նրան: Նրա գիրքը, որ բաղկացած է 262 մեծադիր էջերից, պարունակում է հատուածներ ուսսահայ գրեթէ բոլոր հայ հեղինակներից, սկսած ամենայայտնիներից մինչև անյայտները: Կան հատուածներ և տաճկահայ գրողների գրուածներից:

Յայտնի գրողների հատուածներին կցած են և՛ նրանց կենսագրութիւնները, սակայն շատ համառօտ և՛ թերի: Նրեում է, որ կազմողը մի փոքր շտապ է գործել: Պէտք է յուսալ, որ միւս հատորները, նաև ներկայ հատորի երկրորդ տպագրութիւնը կը լինեն աւելի լիակատար:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ.

Գրիգոր Վանցեան. Հայ հեղինակներ. ընտիր հատուածներ միջ-

- նակարգ դպրոցների համար. Թիֆլիս 1905. (1 ո.)
- Յարութիւն Թումանեան. Համառօտ ստուգաբանութիւն Հայոց լեզուի, 1905. (40 կ.)
- Նար-Դոս. Նորածին մանուկը. Վաղարշապատ 1904. (3 կ.)
- Հազար Փարպեցու Հայոց պատմութիւնը և Վահան Մամիկոնեանին գրած թուղթը. Թարգմանեց Մինաս քահ. Տէր-Պետրոսեանց. Ալեքսանդրապոլ 1895. (80 կ.)
- Արիստակէս Լաստիվերտցի վարդապետի Հայոց պատմութիւնը. Թարգմանութիւն նոյն Մինաս քահանայի. Ալեքսանդրապոլ 1893 (60 կ.)
- Ա. Մարգար. Երախտիք. պատմուածք. Բագու 1904. (10 կ.)
- Սէյլան. Հայթա ֆիրատ. Ժը. դարի սկզբներից մի անցք. Թիֆլիս 1904 (35 կ.)
- Հազ. քահ. Յովսէփեան. Ակնարկներ Ուտիացի և մահմեդական Հայերի մասին. Թիֆլիս 1904 (40 կ.)
- Մեր էժանագին գրադարանը. Հրատ տիկին Զաբէլի. № 4. Մեծ տօն. Բ. Պէնկօի. ս. Պ. Բ. 1905 (10 կ.)
- № 5. Նոր լոյս. Յ. ք. Պետրովի. Ս. Պ. Բ. 1905. (10 կ.).
- Հայկ Տէր-Աստուածատրեանց. բառարան Հայ կենսագրութեանց (հայագէտներով) 1441—1904. Ա. Պրակ առաջին. 45 պատկերով. Թիֆլիս. 1904 (70 կ.)
- Սիրու երգիչ. Նահապետ Քուչակի երգերը. մշակեց Գէորգ Ասատուր. Թիֆլիս 1905 (40 կ.).

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԳԵՂՈՒՆԻ ԵՒ ՈՐԲՈՒՆԻ

Այս անգամ խօսքս Ս. Ղազարու կղզուց լսուող վայնասու-
նի մասին է:

Այդ վայնասունին արձագանք է տուել և «Մշակ» լրագիրը:
Թոյլ եմ տալիս ինձ «Հումայ»-ի յարգելի ընթերցողնե-
րին ծանօթացնել յիշեալ կրկնակի վայնասունների հետ:

Ընթերցողներն անշուշտ լսած կը լինեն, որ «Բազմա-
վէպ»-ը ծանր երկունքից յետոյ ծնաւ «Որբունի»-ն: «Բազ-
մավէպ»-ի անդրանիկ զաւակի երեսը դուք չէք տեսել:
Հենց դրա մէջ էլ կայանում է ձեր երջանկութիւնը:

Բայց աւելի երջանիկը ինքը՝ «Որբունի»-ն էր, որ շուտով
մեռաւ, որովհետեւ վարակուած էր ժառանգական անբուժելի
ախտերով, եթէ ապրէր էլ, թշուառագոյն կեանք պիտի ու-
նենար:

Բայց աւելի, «Բազմավէպ»-ն էլ, շատ ու շատ անմիտ ծը-
նողների նման, անդրանիկի թշուառագոյն մահից յետոյ, լոյս
աշխարհ բերեց և մի ուրիշը—«Գեղունի»-ն:

Վերջինիս ծնունդը հայ աշխարհին աւետուեց դափով ու
զուռնայով, իսկ այդ թմբկահարների մէջ առաջին պատիւը
պատկանում է «Մշակ»-ին:

Դեռ երեք տարին նոր լրացրած, ժառանգական ախտն
արդէն գլուխ է բարձրացրել մանուկ «Գեղունի»-ի մէջ:

Եւ Ղազարեանների հաւատարմատարը ինչ որ Հ. Ս.
Երեմեան սպառնում է հայ աշխարհին թոյլ տալ մանուկ «Գե-
ղունի»-ին, որ մեռնի, եթէ հայերը բժշկական օգնութիւն չը
հասցնեն նրան:

«Գեղունի»-ի համար առատ բաժանորդ, ով հայկը, ապա
թէ ոչ—նա կը մեռնի իր անդրանիկ եղբօր—«Որբունի»-ի
նման:

Այս է գուժում Հ. Երեմեանը:

Սակայն հայր ապացուցեց, որ գիտէ յանձին «Գեղունի»-ի պատժել Երեմեաններին:

Արդէն Հ. Ս. Երեմեանը խոստովանում է, որ «Գեղունի»-ն պատժուած է, որ նրա համարները դէզադէզ, անտէր՝ անտիրական որը կը մնան տպարանի խորշերուն մէջ:

Ահա թէ ինչու Հ. Երեմեանի յուսահատութիւնը վնասեցուցիչ է: Թէև որպէս սփոփանք իւր դառնացած սրտի, աշխատում է հայի ցոյց տուած ցուրտ անտարբերութիւնը դէպի մանուկ «Գեղունի»-ն, վերագրել հայի ժլատութեան:

Եւ իւր յատուկ շեշտով գոչում է.

«Ժլատութեան բռնակալ ոյժը պէտք է փշրել...»

Միամիտ մարդ. նա դեռ չի ուզում խոստովանուել, որ դա ժլատութեան հետեանք չէ, որ այդ ցուրտ անտարբերութեամբ հայն ուզեց գործնականօրէն փշրել Հ. Երեմեանների օր աւուր աճող մեծամատութիւնը...

Եւ պատժեց հարկադրելով «Գեղունի»-ին, որ տպարանի խորշերուն մէջ, Երեմեանի աչքի առաջ, դէզադէզ, անտէր՝ անտիրական մնան, հիւժուին, լուծուին ու փոշիանման, ինչպէս Երեմեանի սպառնալիքները, հայհոյանքներն ու լուտանքները:

Հայ հասարակութիւնից յետ չը մնացին նաև «անուն մը ունեցող հայ գրագէտները, բանաստեղծները, նկարիչները, չը տալով ոչ մի գրուածք, ոչ մի նկար»:

Ա՛խ, որքան սիրուն է «Գեղունի»-ն, բայց ափսոս, որ հայը զուրկ գեղարուեստական ճաշակից և նա՛ այդ ասիացի հայը թոյլ է տալիս, որ մանուկը մեռնի ծաղիկ հասակում...

Այսպէս են ողբում Հ. Երեմեանները, այս ողբին է արձագանք տալիս նաև «Մշակ»-ը:

Այդ վայնասունի մէջ ես լսում եմ և մի արդէն հնացած ֆրագ, այն է—որ «Գեղունի»-ի արդիւնքով բազմաթիւ որբեր են կերակրուում, խնամուում ու կրթուում, որոնք իբր թէ՛ «կսպասեն»...

Սպասող որբերին օգնութեան ձեռք կառկառելու մարդասիրական վսեմ գաղափարը բաւական պիտի լինէր ստիպելու հային, որ նա մոռանալով ամենայն ինչ, ձեռք մեկնէր նաև Երեմեանների նման... անձնաւորութիւններին, եթէ միայն այդ ճիշտ լինէր:

Սակայն Հայն իրաւունք է ունեցել քիչ ու շատ սկեպտիկ վերաբերուելու Ղազարու կղզուց լսուող համանման երգերին: Եւ ուզեցել է ու ուզում է իմանալ, թէ՛

ա) «Գեղունի»-ի արդիւնքով ի՞նչ որբեր են խնամուել կամ պիտի խնամուին:

բ) Ո՞վքեր են նրանց խնամողները և ո՞ւր...

գ) Ի՞նչպէս են խնամուում, ի՞նչ հոգով կրթւում ու դաստիարակում...

Փակագծի մէջ նկատեմ, որ Օսմանեան սուլթանները նոյնպէս լաւ կերակրում, կրթում, խնամում էին քրիստոնէութեան զրկից յափշտակած մանուկներին, սակայն կրթում, դաստիարակում էին այն հոգով, որ նրանք կազմում էին Ննի-Չէ-րիների հարկու լէզիօնները, դարձնելով իրենց սուրը դէպի իրենց ծնող քրիստոնեայ ազգերը...

դ) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը կամ գէթ Պօլսոյ Հայոց Պատրիարքը վերահսկողութիւն ունէին խնամուող որբերի վրայ կամ այն արդիւնքի վրայ, որ տալիս է կամ տուել է «Գեղունի»:

ե) Ի՞նչու այս երեք տարուայ ընթացքում հրապարակական հաշիւ չի տրուել յիշեալ որբերի վրայ արուած նիւթական, մտաւոր, բարոյական ու ֆիզիքական խնամքի մասին:

Այս վերջին մի քանի տարիներում Ղազարեանները, յանձին ինչ-որ Երեմեաններ, մի տեսակ յանգուզն ոտնձգութիւններ են անում, պարտականութեան խոշոր-խոշոր բեռներ դնում մեր վզին և պահանջում են.

Որ «Բազմավէպ» ստանանք ու երբեմն էլ իրենց փառացի փառս բարձրացնենք...

Որ իրենց գոյութեան երկհարիւրամեակը տօնենք ու գովարանենք...

Որ իրենց մեռելների համար մեր եկեղեցում հոգեհանգիստ կատարենք և այն պարտագիր կերպով, որ իրենք երբէք չեն անում: *)

Եւ ի վերայ այսր ամենայնի լի սպառնալիքով, և հայհոյական համեմունքով պահանջում են, որ «Գեղունի» ստանանք:

Բայց տեղն ընկած ժամանակ, չեն քաշում հրապարակապէս աղաղակել—, որ իրենք Հայերի հետ ոչ մի կապ, ոչ մի առնչութիւն չունին, որ իրենք հայերից երես թէքած կաթուղիներ են, պապական նկատներն են...

Ականջդ խօսի Ազարեան, միակն էիր դու, որ քաջութիւն

*) Պ. Լուսինեանը թերեւ չգիտէ, որ Վեննայի փոքրածիւ գաղութը, հայ հովիւ շունենալու պատճառով, իւր հոգեւոր պէտքերը կատարել է տալիս յոյն քահանային, որովհետեւ Մխիթարեանները բացէ ի բաց մերժում են կատարել: ԽՄԲ.

ունեցար քո, ընկերակիցներդ և հօտիդ դիմակը պատռելու...

Այս և նման շատ երևոյթներ մեզ բերում են այն եզրակացութեան, որ հայերէն տառերով տպուող մամուլից մեծ մասը ոտքերի տակ բարոյական հող չունենալով, սկսել է արուեստագեալ կերպով պահպանել իւր ողորմելի գոյութիւնը:

Գ. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ

«ԼՈՅՍ» ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹ

Վահան Վ. Պարտիզակցու «Լոյսը» բարեփոխուելով և ընկնելով Արմաշեան անդրանիկ սան շնորհալի Բաբգէն ծ. վարդապետի ձեռք տարւոյս յունուարի սկզբից սկսել է լոյս տեսնել Կ. Պօլսում իբրեւ գլխաւորապէս կրօնական շաբաթաթերթ: Կ. Պօլսի ամեն. Պատրիարքի՝ խմբագրութեան ուղղած օրհնութեան թուղթը, որ տպուած է թերթի №-1ում, այսպէս է բնորոշում «Լոյսի» նպատակը.

«...Աւելի ժողովրդին պէտքին հետեւի՝ քան իրենց ճաշակին, աւելի օգտակարին միտ դնել՝ քան հաճելոյն: Խորշել անձնականութիւններէ, հակառակարանութիւններէ, աւելորդ խնդիրներէ: Նոյն իսկ կրօնական կամ դաւանաբանական նրբութեանց մէջ չմտնել, այլ աւելի բարոյական ուղղութեան վրայ քալել»:

Եւ մեր ստացած մի քանի համարները այնքան լուրջ և հետաքրքրական բովանդակութիւն ունին, որ կարելի է յաջող ապագայ գուշակել «Լոյս»-ին, որից լոյս կսպասէ ընթերցողը:

ՆՈՐ-ԴԱՐ.-Ի ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ:

Մի պատմական առեղծուած է հայ ազգը և այս տարօրինակ ազգի մէջ կատարուող իրողութիւնները շատ անգամ անհասկանալի են: Ամեն ազգի մէջ իսկական գործիչները և ազգի հաւատարիմ բարեկամներն են արժանանում յարգանքի և բաղդաւորութեան, իսկ մեր մէջ ընդհակառակը: Վաղուց փակուած «Արձադանքը» և նոր վերանորոգուող «Նոր-Դարը» պէտք է խոստովանուել, որ արժանաւորապէս չեն գնահատուել հայ ազգի կողմից: Սակայն պէտք է յուսալ, որ հետգհետէ աճող ինք-

հազիտակցութիւնը և մամուլի առաջիկայ գէթ չափաւոր ազատութիւնը կ'ապտուեն այս գաղտնիքի վարագոյրը և այն ժամանակ ամեն մի հայ գործիչ երևան կգայ իւր իսկական պատկերով:

Ի սրտէ շնորհաւորելով «Նոր-Պարի» վերանորոգութիւնը, որ հայ մամուլի պատմութեան մէջ միշտ կ'մնայ իբրև հայկական թերթ, ցանկանում ենք, որ հայ հասարակութիւնը ըստ արժանւոյն գնահատէ իւր անկեղծ բարեկամներին և մեծ չափով նպաստէ «Նոր-Պարի» հրատարակութեան:

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

Թ Ա Տ Ր Ո Ն

Հայ Դրամատիական Ընկերութեան Վարչութեան վաղաժամ և զգոյշ չը մտածուած որոշումով այս տարի հայ ներկայացումները Թիֆլիսում սկսուեցին սեզօնի կիսից, այն է յունուարի 3-ին: Ընկերութեան անդամների վերջին ընդհանուր ժողովին, որ կայացաւ անցեալ հոկտեմբերին, անդամներից ոմանք այս առիթով արդարացի դժգոհութիւն յայտնեցին և պահանջեցին, որ ներկայացումներն աւելի վաղ սկսուին: Բայց արդէն ուշ էր: Դերասանների մի մասը տիկ. Սիրանոյշի ղեկավարութեամբ Բագուում էր սկսել ներկայացումներ, միւս մասը պ. Արէլեանի ղեկավարութեամբ ճանապարհորդում էր Հիւսիսային Կովկասում:

Վարչութիւնն իրան արդարացրեց նիւթականի պակասութեամբ, որ մասամբ իրաւացի պատճառաբանութիւն էր: Սակայն աւելացրեց, որ այս տարի, հակառակ սովորականի, ներկայացումները փոխանակ մինչև Մեծ Պաս, պիտի տեսն մինչև Զատիկ:

Նիւթականի կողմից օգնութեան հասաւ մեր յայտնի բարեգործ պ. Ալէքսանդր Մանթաշեանը, որ ներկայ էր Հոկտեմբերի ժողովին, և յայտնեց, թէ երեք տարի ժամանակով ապահովում է հայ բեմի գոյութիւնը Թիֆլիսում, յատկացնելով նրան տարեկան 5000 ռուբլի: Հարկաւ, այս առատաձեռն նուէրը ժողովի կողմից ընդունուեց բուն և երկարատե ծափահարութեամբ: Յարգելի Մանթաշեանը միաձայն ընտրուեց Ընկերութեան պատուաւոր անդամ: Նոյնպիսի անդամ ընդունուեց և Երեանի քաղաքացի պ. Աֆրիկեանը, որ դեռ անցեալ տարուանից Ընկերութեանը տալիս է տարեկան 1000 ռ. նպաստ: Նոյն ժողովում կարդացուեց հանգուցեալ տիկ. Մակա-

րեանի անունով նշանակուած մրցանակաբաշխութեան մասնա-
ժողովի գեկուցագիրը: Յայտնուեց, որ 1904 թուի ընթաց-
քում Մասնաժողովին ներկայացուել են ընդամենը 9 պիես:
Մասնաժողովը ոչ մէկը նրանցից մրցանակի արժանի չի հա-
մարել: Միայն մէկը, այն է պ. Փափազեանի «Ժայռ» անունով
դրաման, առաջարկում է փորձի համար ներկայացնել բեմի
վրայ: Այսպիսով, Մասնաժողովի կողմից մրցանակի արժանի
չը համարուած երկը ենթարկւում է հասարակութեան դատին,
որ վատ միտք չէ: Պիեսը պիտի ներկայացուի մինչև Զատիկ:

Յունուարի 3-ից մինչև այս տողերի գրուելը խումբը
տուել է Արտիստական Ընկերութեան թատրոնում ընդամենը
16 ներկայացում: Սրանով վերջացել է ձմեռային սեզոնը և
այժմ սկսուել է մեծպստեանը:

Մենք մի առ մի քննութեան չենք ենթարկիլ այդ 16
ներկայացումները: Առաջին, այս մի ամսագրի համար անյար-
մար է, երկրորդ, որ ամեն մի ներկայացում արժանի է լուրջ
ուշադրութեան: Բացի մի քանի բացառութիւններից, այս
տարի պիեսների ընտրութիւնը կատարուած է անփոյթ: Ներ-
կայացուած են այնպիսի պիէսներ, որոնք մի առանձին համա-
կրութիւն չեն վայելում հայ հասարակութեան կողմից կամ
այնպիսիները, որոնք արդէն հնացել են: Այն ինչ, հայ ռե-
պերտուարը այժմ գոնէ թարգմանականի կողմից այնքան հա-
րուստ է, որ կարելի է տարեկան առնուազը 40 ներկայացման
համար աշող ընտրութիւն անել: Այսպէս, օրինակ, աւելորդ էր
այս տարի կրկնել Զուգերմանի «Թիթեոնների կռիւը», որ բնաւ
արժանի չէ իւր համբաւին կամ «Վանիւշինի Զաւակները»,
որ արդէն ձանձրացրել է հասարակութեանը: Ներկայուած, երբ
պ. Սունդուկեանցի պիեսները այլևս հասարակութիւն չեն
գրաւում, չը նայելով որ իրանց մէջ տակաւին պահում են
կենսականութիւն, պէտք է աւելի զգոյշ վարուել հասարակա-
կան ճաշակի պահանջների հետ: Երկուսից մէկը, ընտրուած
պիեսը կամ պէտք է մի ժամանակակից տաղանդաւոր գործ-
լինի եթէ ոչ բեմական գոնէ գրական արժանաւորութիւն ու-
նենայ կամ պէտք է հասարակութիւն գրաւէ դէպի թատրոն
իւր արտաքին արժանաւորութիւններով:

Ներկայացուած պիեսների մեծ մասը չէր համապատաս-
խանում այս պահանջներից և՛ ոչ մէկին:

Ինքնուրոյն պիեսներ ներկայացուել են երկուսը, եր-
կուսն էլ նոր. Շիրվանզադէի «Պատուի Համար» դրա-
ման և Ալ. Բիշմիշեանի «Նոր կեանքի շէմքում» վերնագրով

դրամատիական էտիւզը: Թարգմանականներից իրրև նորութիւն արժէ յիշատակել իշխ. Սումբատովի «Դաւաճանութիւն» դրաման:—Մի պիես, որ իրրև գեղարուեստական երկ, առանձին արժանաւորութիւններ չունի, բայց հիմնուած լինելով բնական գոռացող էֆէկտների վրայ, գրաւիչ է հասարակութեան ոչ այնքան խստապահանջ մեծամասնութեան համար: Պիեսի նիւթը վերցրած է վրաց պատմութիւնից, թէև գերծ է պատմական ճշմարտութիւնից, ինչպէս ինքը հեղինակն էլ խոստովանում է իր յառաջաբանում: «Դաւաճանութիւնը» չը գոհացնելով հանդերձ մեր հասարակութեան ճաշակ և գրականական հոտառութիւն ունեցող մասին, ամբողջի մէջ ունեցաւ մեծ յաջողութիւն: Առաջին ներկայացմանը թատրոնը ծայրէծայր լիքն էր:

Շիրվանզադէի «Պատուի Համար» դրաման նախ երկու անգամ ներկայացուեց է Բագուում, ապա Թիֆլիսում նոյնպէս երկու անգամ: Պիեսի բովանդակութիւնն առաջ չենք բերիլ, քանի որ ներկայ համարից տպագրուում է «Լուծայում»: Պիեսը մեծ աջողութիւն ունեցաւ թէ Բագուում և թէ Թիֆլիսում թէ հասարակութեան և թէ մամուլի մէջ: Երկու քաղաքում ևս նա թատրոն գրաւեց ահագին բազմութիւն, այնպէս որ Թիֆլիսում առաջին անգամ շատերը թատրոնից յետ դարձան, տոմսակ չը գտնելով: Շիրվանզադէի պիեսներն առհասարակ գրաւում են հասարակական ինտելլիգենտ մասը և այն հայ դասակարգը, որ դեռ շարունակում է արհամարհանքով վերաբերուել դէպի մայրենի բեմը: Այս երևոյթը պէտք է համարել ուրախալի հայ թատրոնի համար և պէտք է յուսալ, որ մեր բեմը վերջիվերջոյ պէտք է հասնի աւելի քաղաքակրթուած ազգերի բեմերի բարձրութեանը: Բագուում «Պատուի համար» պիեսի առաջին ներկայացմանը կային նոյն իսկ տեղական թուրք ինտելլիգենտներ և հասարակութեան ներկայացուցիչներ: Ահա մի փաստ ևս, թէ չը կայ հայերի և թուրքերի մէջ ցեղական փոխադարձ ատելութիւն: Ռուս լրագրները միաձայն շեշտեցին Շիրվանզադէի նոր դրամայի տիպերի կենսականութիւնը, տեսարանների գեղեցկութիւնը, բովանդակութեան բընականութիւնը, հոգեբանական ճշտութիւնը և ֆարուլայի յաջորդաբար զարգացուելն ու հանգոյցը: Բնորոշ է, որ ռուս մամուլի կարծիքներն աւելի անկանխակալ էին և գերծ նախապաշարունակներից, քան հայ մամուլինը: Հասարակութիւնը թէ Թիֆլիսում և Բագուում մեծ ցոյցեր արաւ Շիրվանզադէին:

Ալ. Քիշմիշեանի «Նոր կեանքի շէմքում» ներկայացուեց ընդամենը մի անգամ: Պատկառելի հեղինակի այս չորրորդ պիեսը մի փորձ է ժամանակակից մի հասարակական երևոյթ պատկերացնելու: Երկու խօսքով այս է նրա բովանդակութիւնը:—Այրի տիկ. Աշխարհեկեանը աշխատում է մի հայ աւանում գործել յօգուտ գիւղացիների, ազդուած մի գիւղացի ինքնուս երիտասարդից, որ սիրում է տիկնոջը և սիրւում է նրանից: Շրջանը նպաստաւոր չէ. Նախապաշարմունք, տգիտութիւն, դասակարգային աւանդութիւններ կործանում են տիկնոջ և նրա սիրեցեալի նախագիծը: Երիտասարդ լուսամիտ գիւղացին զրպարտւում է և աքսորւում, այրի տիկինը ընկնում է վշտի մէջ...

Յիշատակելու արժանի է և այն երևոյթը, որ տրուեց տիկ. Վարդուհու 25-ամեայ բնական գործունէութեան պատուին: Տիկ. Վարդուհին մեր բարեխիղճ դերասանուհիներից մէկն է, որ քառորդ դար անընդհատ կրել է հայ դերասանուհու խաչն անտրտունջ: Երեկոյթը անցաւ բարոյականի կողմից հանդիսաւոր: Իսկ նիւթակմանը: Բացի մի քանի նուէրներից, այն էլ մեծ մասամբ իւր ընկերներից, տիկ. Վարդուհին շատ չնչին վարձատրուեց իւր 25-ամեայ աշխատանքի համար: Նոյն իսկ թատրոնը լիբը չէր այդ երեկոյ: Այսպէս է վարձատրում հայ հասարակութիւնը իւր գործիչներին:

Ն. Վ.

ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆԴԻՍ

Կովկասեան նկարիչների այս ձմեռուայ ցուցահանդէսը հասարակութեան կողմից բաւականաչափ ուշադրութեան չարժանացաւ: Ոչ նրա բացումը եղաւ հանդիսաւոր և ոչ փակումը արդիւնաւոր: Պատճառը ոչ այնքան պատկերահանդիսի չքաւորութիւնն էր կամ անհետաքրքրականութիւնը, որքան տիրող հանգամանքները:

Ներկայումս Ռուսիայի գեղարուեստական աշխարհը ընդհանուր զանգատ է յայտնում, որ Ռուս-Ճապոնական պատերազմը և երկրի քայքայուող վիճակը ահագին հարուած են տալիս գեղարուեստի բոլոր ճիւղերին: Հասարակութիւնը ոչ ժամանակ, ոչ միջոց և ոչ ցանկութիւն ունի խաղաղ կուլտուրայի գործօններով հետաքրքրուելու և նոյն իսկ իրանք գեղարուեստագէտները նախկին եռանդով և սիրով չեն աշխատում: Մայրաքաղաքների և գաւառների թատրոնները կրում են ահագին

վնասներ, պատկերահանդէսները բացւում են ու փակւում առանց լուրջ ուշադրութեան արժանանալու, օպերային թատրոնները դատարկ են, երաժշտութիւնը մարդկանց չի գրաւում, իսկ անդրիագործութիւնը որ առանց այն էլ Ռուսիայում ծաղկած չէր, բոլորովին մոռացութեան է տրուած: Միակ ճիւղը գեղարուեստի գեղեցիկ գրականութիւնն է, որ կարողանում է իր հետաքրքրութիւնը պահպանել ներկայ դառն հանգամանքներում ևս:

Քանի որ այսպէս է գործերի վրութիւնը, Պետերբուրգում ու Մոսկվայում, ուր կայ գեղարուեստներով հետաքրքրւողների որոշ բազմութիւն, զարմանալի չէ որ Թիֆլիսի նման մի երկրորդական քաղաքում դրութիւնը աւելի աննախանձելի է:

Գրեթէ ամիս ու կէս տեւեց Թիֆլիսի պատկերահանդէսը և այդ երկար ժամանակամիջոցում 200-ից աւելի ի ցոյց դրուած նկարներից հազիւ մի տասնեակ վաճառուեց, ընդամենը 2000 ռուբլու, որ ամեն մի նկարչի 100 ռուբլի էլ չի ընկնում: Իսկ հասարակ այցելուների թիւը օրական 100-ի էլ չը հասաւ:

Պարզ է, որ այս ողորմելի թուերը պիտի յուսահատեցնէին մեր նկարիչներին, ահա ինչու պատկերահանդէսի փակումը մեզ վրայ գործեց հոգեհանգստի տպաւորութիւն:

Այնուամենայնիւ պատիւ մեր նկարիչների պիտի նկատել, որ նրանց եռանդը չի պակասում: Գլխաւոր ոյժերը աշխատում են գովելի սիրով դէպի իրանց արուեստը և սյդ նրանց մեծ արժանաւորութիւնն է:

Ինչպէս միշտ, այս անգամ ևս պէյզաժը իշխող էր: Պ. Բաշինջադեան, Զախարով, Ֆօգել, Զանկովսկիյ, Սկլիֆասովսկիյ, Թերլէմեզեան պատկերահանդիսի գլխաւոր տէրերն էին: Դարձեալ աչքի էին ընկնում Բաշինջադեանի օղի փափկութիւնը, արշալոյսի և վերջալոյսի քնքշութիւնը, լուսնի անդորրութիւնը: Նկարչի վրձինը բանաստեղծական մեղմութեան հետ այս անգամ ցոյց տուեց և որոշ աստիճանի միատեսակութիւն: Նրա գովելի բեղմնաւորութիւնը նկատելի կերպով ազդում է ստեղծագործական ոյժի վրայ և թուլացնում այն: Նըկատուում էր և սովորական անհամարձակութիւնը խառն աւելորդ մանրասիրութեան հետ:

Զանկովսկին միանգամայն կրկնում է: Զախարովի վառ գոյները երբեմն հրապուրիչ են, երբեմն աչք են ծակում և ձանձրացնում: Յառաջագիմում է Ֆօգէլը և բոլորովին տարբերում միւս պէյզաժիստներից իւր համարձակութեամբ: Նրա վրձինը ընդունակ է բուն ստեղծագործութեան և զերծ շարլօ-

նի ճնշումից: Այս է պատճառը, որ նրա նկարները գրաւում են առանձին ուշադրութիւն: Պ. Թերլէմեզեանը վատ նկարիչ չէ, բայց նրա շնորհքը տակաւին իր կազմակերպման առաջին շաւղի վրայ է:

Այժմ ուշ է միառմի խօսել բոլոր նկարիչների մասին: Մեր ընդհանուր տպաւորութիւնը շատ էլ նպաստաւոր չէ: Կը ցանկայինք, որ մեր նկարիչները ոչ այնքան շատ աշխատէին, որքան շատ զգային, շատ մտածէին, շատ ուսումնասիրէին և զգոյշ արտադրէին, ապա թէ ոչ նրանցից նոյն իսկ ամենագլխաւորները կամաց կամաց դառնում են հասարակ արհեստաւորներ:

ԴԻՏՈՂ

ՆՈՐ ՃԱՌԱԳԱՅԹՆԵՐ.

Ժամանակակից գիտութիւնը բանում է մեր առաջ բնութեան դարաւոր գաղտնիքները և նորանոր գիւտեր ապուշ են կրթում դիտողին: Բադին և ճառագայթները դեռ իրանց դերը լիովին չկատարած՝ և ահա լրագիրներն աւետում են մեզ մի նոր ճառագայթների գիւտը, որին նոյնպէս վիճակուած է մեծ դեր խաղալ առ այժմ տեխնիկայի ասպարիզում: Տեսնենք թէ ինչ է այդ նոր ճառագայթները:

Վերցնենք մի կտոր թուղթ և սովորական թանաքով մի բան գրենք վրէն, կամ թէ վերցնենք տպած թերթ և մուծ սենեակում նորա մի մասը ծածկենք սև թղթով կամ մետաղէ թիթեղով և կէս ժամի չափ ենթարկենք արևի ազդեցութեան. այնուհետև եթէ մուծը սենեակում հեռացնենք սև թուղթը և ծածկենք ցամաք թերթով, կնկատենք, որ 1-2 օրուայ ընթացքում դեղերի մէջ անցկացնելուց յետոյ, կստացուի տպուածի կամ թէ գրուածի ժխտական պատկերը: Բայց միայն այն գրերի նկարները, որոնք ենթարկուել են արևի ազդեցութեան: Սորանից երևում է, որ այստեղ դեր է խաղում ոչ թէ թղթի քիմիական փոփոխութիւնը, այլ այնպիսի մի յատկութիւն, որին անհրաժեշտ է արևը: Այս երևոյթը սկզբում հետեւեալ եզրակացութեան բերեց, որ այստեղ մի տեսակ ֆոսֆորացում է երեւում: Այդ ֆոսֆորացումը կոչուեցաւ ֆոտոխիա, իսկ այն մարմինները, որոնք նման երևոյթներ են առաջ բերում, ֆոտոխիական մարմիններ: Այնուհետև աշխատեցին իմանալ, թէ որ մարմիններն են ֆոտոխիական: Փորձի համար վերցրին գործարանաւոր մարմիններ, իսկ անգործարանաւոր մարմինները,

բացի ցինկից, բոլորն էլ անֆոտեխիական են: Առանձնապէս ֆոտեխիական է վատ շինուած և մեծ քանակութեամբ ծառի կը-
ճեպ պարունակող թուղթը. իսկ լաւ թուղթը ոչ: Լաւ են նաեւ
ծառը, դարմանը, կաշին, մետաքսը և այլն:

Եթէ արևի ժամանակ թուղթը ծածկենք գունաւոր ապա-
կիններով, կտեսնենք, որ արևի ազդեցութեան են ենթարկւում
միայն այն տեղերը, որտեղ ընկել են բացկապտագոյն և մանի-
շակագոյն ճառագայթները:

Ֆոտեխիական ազդեցութիւնը պահպանւում է բաւական
երկար ժամանակ. այդ նկատելի է նոյն իսկ մի քանի շաբաթ
անցնելուց յետոյ:

Ցինկի վրայ կատարած փորձերի ժամանակ շատ հետաքրքիր
երևոյթններ են ստացուել: Եթէ վերցնենք սև թանաքով գրուած
ցինկի թիթեղ և երեսը ծածկենք մուրի բարակ շերտով ու
փորձի ենթարկենք, կստանանք դրական նկար, այսինքն
սպիտակ տեղի վրայ սև տառերով գրուած:

Վերոյիշեալ երևոյթները սկզբում քիմիական ազդեցու-
թեամբ էին բացատրւում. իսկ յետոյ ճիշտ իմանալու համար
զանազան փորձեր կատարուեցան, որոնցից երևաց, որ այդ ե-
րևոյթներն անկասկած ճառագայթների վրայ են հիմնուած:
Ահա մի քանի փաստեր: Ֆոտեխիական մարմիններից ստա-
ցուած ազդեցութիւնը ապակու, որձաքարի և մետաղի միջև չէ
կարող անցնել: Դորա փոխարէն նա թափանցում է մածուցային
(желатинный) թիթեղի և բարակ թղթի մէջ: Մեծ դեր է խա-
ղում նաեւ թափանցող մարմնի գոյնը: Եթէ վերցնենք սովորա-
կան ցամաք թիթեղներ՝ միայն կարմիր, կանաչ և դեղին գոյն
անցկացնող որձաքարի միջով ոչ մի պատկեր չի ստացուի,
մինչդեռ այն որձաքարերը, որոնք թափանցում են բացկապտա-
գոյն և մանիշակագոյն ճառագայթներ, բաւական լաւ պատկեր-
ներ են տալիս:

Ներկայումս Րիբարդը և Շենկը գտել են, որ յայտնի հան-
գամանքներում օզօնը այնպիսի ճառագայթներ է արձակում,
որոնք ստիպում են զանազան լուսածնային մարմիններին ի-
րանցից լոյս արձակել:

Օզօնի ազդեցութիւնը երևաց և մեր փորձերի մէջ. պարզ
է, որ թէ մուրով ծածկուած ցինկի երեսին և թէ ֆոտեխիական
մարմինների վրայ, որոնք ենթարկւում են արևի ազդեցութեան,
գոյանում է օզօնը, որ ազդում է լուսանկարչական ապակիինե-
րի վրայ:

Այժմ հարց է թէ չի՞ կարելի արդեօք ուղղակի ֆոտեխիայի

միցոցով լաւ նկարներ ստանալ: Սկզբունքով դա վճռուած է, բայց գործնական անյարմարութիւնները է ներկայացնում: Եթէ ձեռագրերը և կամ թէ տպագրութիւնները վատ և մեծ քանակութեամբ փայտ պարունակող թղթի վրայ տպագրուին, այն ժամանակ շատ գեղեցիկ արտատիպ նկարներ կստացուին:

Բայց առհասարակ բոլոր տպագրութիւնները թանկագին և շատ փոքր քանակութեամբ փայտ պարունակող թղթի վրայ են կատարուում. իսկ այդպիսի թուղթը կամ բոլորովին ֆոտեխիական չէ կամ թէ նման շատ թոյլ յատկութիւն ունի:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Բագուի սոսկալի արկածը:—Սկզբնապատճառը. արիւնհեղուծեան առաջին ժամերը. ողբերգութեան երկրորդ օրը. պիշերուայ զինադադար. երկու ակա- նաւոր հայ ընտանիքների կործանում. անձնուէր եւ ոչ—ուս կանայք. փաստաբան Թաղէոսեանի այրուելն ամբողջ ընտանիքով. Բալխանիի քաջ հայ երիտասարդներ. կազակների դերը. Բագուի քաղաքագլխի եւ քաղա- քային խորհրդի դատաւարտելի անտարբերութիւնը. մի անձնուէր քաջ հայ. աղէտի արձագանքը Թիֆլիսում. Թիֆլիսի քաղաքագլխի միջամտու- թիւնը. Թիֆլիսի թեմի առաջնորդի գործունէութիւնը. հոգեհանգիստներ Վանքի մայր եկեղեցում եւ Քաշվէթում. Ազգիս վեհ. Հայրապետի ժամա- նումը Թիֆլիս. անդրկովկասեան Մուֆտիի ճառը Վանքի շական. հոգե- հանգիստ վրացի աշակերտների կողմից Վանքում. հոգեհանգիստ մզկիթում. չարիքի պատճառները. հանգանակութիւն Թիֆլիսում, Բագուում եւ ամենու- րեք. նահատակների թիւը. հայերի փախուստը Բագուից. նահատակների թաղումը. հայ կնոջ առաքինութիւնը. խաղաղութեան վերահաստատում. Բագուի իրաւաբանների ժողովը. բարձրագոյն նշանակուած քննութիւնը. կոտորածի ազդեցութիւնը Երեւանում. խաղաղութեան շուտափոյթ վերա- հաստատում. վեհ. Հայրապետի հեռագիրները Պարսից Շահին եւ Թագա- ժառանգին եւ նոցա պատասխաններ:—Կուրսկի դէպքերը:—Գուրիայի շարժումը:—Սեւ ծովի ափի զաղթականներ:—Կովկասի փոխարքայութիւ- նը:—Մամուլի ներկայացուցիչների ժողով:—Վեհ. Կաթողիկոսի պատգա- մաւորութիւնը Ս. Պ.-Բուրգ:—Նամակ Ս. Պ.-Բուրգից. Է. ԲԱԲԱՅԵԱՆՅ: —Նամակ Շուշուց. ՊՕՂ. ԶԱՔ.:—Նամակ խմբագրութեան:

Տխուր պարտականութիւնը հարկադրում է մեզ ամսագիր զարձած «Լումայի» այս նոր բաժանմունքի առաջին տեսու- թիւնը գրեթէ բացառապէս նուիրել Բագուի սոսկալի դէպքերի նկարագրութեանը: Այս պատճառով տեղի սղութիւնը մեզ թոյլ չի տալիս այսօր խօսել Ռուսիայի և Կովկասի ներքին կեանքի շատ կարեւոր խնդիրների մասին:

Երկուշաբթի փետրուարի 7-ին Թիֆլիսում տարածուեց մի սոսկալի լուր, թէ ահա երկրորդ օրն է Բագուում սկսուել է

կոտորած հայերի մէջ: Լուրը չարագուշակ քամու պէս անցաւ ամբողջ քաղաքով: Ոչ ոք առաջին պահ չէր ուզում հաւատալ: Իրիկնադէմին ազէտաբեր լուրը հաստատուեց և սարսափը տիրեց ամենքին: Ստացուեցին մի քանի մասնաւոր հեռագիրներ, անցան ձեռքից ձեռք, կարդացուեցին փողոցներում, հրապարակներում, կլուբներում: Հետեւալ օրը Թիֆլիսի լրագրներում երեացին առաջին տեղեկութիւնները:

Ասում են կոտորածը միանգամայն անսպասելի էր: Ասում են հայերի և թուրքերի յարաբերութիւններն այնքան սերտ բարեկամական էին, որ ոչ ոք չէր կարող երեւակայել անգամ, թէ այդ յարաբերութիւնների մէջ մտել է մի սև ձեռք: Այս այնքան էլ ճիշդ չէ և նրանք, որոնք կրկնում են այս և այժմ էլ պնդում, կամ անտեղեակ են Բագուի կեանքին կամ զուրկ աղետալի դէպքերը իրանց սկզբնական նշաններից գուշակելու ընդունակութիւնից:

Նկարագրենք իրողութիւնը: Դեռ անցեալ տարուայ հոկտեմբերին դիտող մարդու համար զգալի էր, որ երկու հարեւան ազգութիւնների իրաւ որ սերտ բարեկամական յարաբերութիւնները վտանգի են ենթարկւում: Ո՞ւմ շնորհով, ինչո՞ւ— ոչ ոք չէր կարող ճիշդ բացադրել: Բայց պարզ և անհերքելի էր մի ինչ—որ դիւային գաղտնի ոյժի ներկայութիւնը:

Մի թուրք խօսքով վիրաւորում է մի հայ պատանու: Ներկայ է լինում մի քաջ հայ երիտասարդ և պաշտպանում է վիրաւորւածին:

Սկսում է վէճ թուրքի և հայի մէջ: Վէճը սուր կերպարանք է ստանում և բարդանում: Հետեւանք մի քանի մասնաւոր սպանութիւններ հայերից և թուրքերից:

Սովորական դէպքեր ամենուրեք Կովկասում, մանաւանդ Բագուում: Բայց այսքանն էլ բաւական է թշնամութիւն սերմանող դիւային ոյժի համար: Այն ոյժի, որ այսօր—վաղը, յոյս ունինք, պիտի երևան գայ անդիմակ, արդարամիտ քննութեան շնորհով:

Ով նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին եղել է Բագուում, կարող էր զգալ, որ օդից արեան հոտ է բուրում: Միայն Բագուի կոյր, ինքնահաւան, իր կօշիկ ծայրից դէնը ոչինչ չտեսնող և իւր սեպհական շահերից դէնը ոչինչ ճանաչող հայ ինտելիգենցիան չէր զգում այդ հոտը: Փաստեր ունինք, որ առանձին անհատներ նախագուշակել են աղէտը, զգուշացրել են ինտելիգենցիային և ինտելիգենցիան, շատ չնչին բացառութեամբ, ամօթալի և յանցաւոր անտարբերութեամբ է վերա-

բերուել չար գուշակութիւններին: Մի խումբ մտածող և խելացի անհատներ հայերից և թուրքերից խորհրդակցել են չարիքի առաջն առնելու, բայց, ըստ երևոյթին, արդէն ուշ է եղել: Չարիքն արդէն խոր արմատներ է գցած եղել և պէտք է շուտով տար իւր պտուղները... Եւ այսօր անխոհմկերպով Բագուի ողբերգութեան մէջ մեղադրուած են այնպիսի մարդիկ, որոնք ընդհակառակը ջանք չեն խնայել այդ ողբերգութիւնը արմատից ջնջելու:

Սոսկալի արիւնհեղութեան առաջին ժամերն այսպէս են պատմուած: Կիրակի, փետրուարի 6-ին գալիս է հայոց եկեղեցու բազը ոմն Ալի-Ռզա Բաբանով և ատրճանակի հարուածով վիրաւորում մի հայ զինուորի: Այդ հայը իբրեւ թէ դիտմամբ սպանած է լինում Բաբանովի ազգականին, մի բանտարկեալի, որ դատարանից բանտ տանելիս փորձել է փախչել: Բաբանովին ձերբակալում են փողոցում ոստիկանները և մի քանի փողոց անցնելուց յետոյ արձակում: Թուրքը կառք է նստում, վերադառնում է դէպի հայոց եկեղեցի, որի բազը լիքն է լինում ամբոխով: Անցնելով փողոցով, նա աջ ու ձախ կառքից ատրճանակ է արձակում: Հայերը կատաղում են, պահում են կառքը, ցած իջեցնում Բաբանովին, մէկը դաշոյնի հարուած է տալիս նրան: Թուրքը փորձում է փախչել, ստանում է գնդակի հարուածներ և սպանւում:

Գալիս են Բաբանովի ազգականները, վերցնում են դիակը, դնում պատգարակի վրայ և, ուղիղ դէպի տուն տանելու փոխարէն, մի մոլլայի և երկու ոստիկանի ուղեկցութեամբ շրջեցնում են փողոցներում, գողալով. «վրէժ, վրէժ»: Թուրք ամբոխը, որին դիւային ոյժը վաղուց է նախապատրաստած լինում հայերի դէմ, գրգռուած է, զինուած և կոտորածը սկսում: Կիրակի օրը կատաղի ամբոխի վրիժառութեանը զոհ են դառնում մօտ 35 անմեղ հայեր: Բոլորն էլ վէրք են ստանում կտից, կը նշանակէ առանց զիմադրութեան, փախչելու ժամանակ:

Այսպէս է սկսուած կոտորածը: Կան և՛ ուրիշ վարիացիներ, բայց բոլորն էլ միմեանց հակասում են և մենք չենք վստահանում առաջ բերել բոլոր պատմութեանը, յուսալով, որ մի օր կունենանք ողբերգութեան ճիշդ արձանագրութիւնը:

Իրականագէտին կիրակի հայերը փակւում են իրանց տներում, տիրում է ժամանակաւոր խաղաղութիւն: Բայց գազանային կրքերն արդէն գրգռուած են, ամբոխի կատաղութիւնը եռում է: Գիշերուայ ընթացքում քաղաքի այս ու այն մասե-

րում սպանւում են դարձեալ մի քանի հայեր: Խեղճ ազգ ենք մենք նրանով ամենից առաջ, որ միշտ ուշ ենք տեսնում մեր թշնամուն:

Գալիս է երկուշաբթին, ողբերգութեան երկրորդ սոսկալի տեսարանը բացւում է: Մինչև 10 ժամը առաւօտեան թուրքերը ոչինչ չեն անում, անցնում են փողոցներով խումբ-խումբ, բայց արդէն զինուած: Նրանք թոյլ են տալիս, որ հայերը դուրս գան իրանց տներից, միշտ և յաւիտեան անզէն խաղաղասէր «կուլտուրական» հայերը: Խանութները բացւում են, աշակերտները դիմում են ուսումնարան, սովորական կեանքը սկսւում է: Եւ ահա մօտ տասը ժամին լսւում են ատրճառակների և հրացանների պայթիւններ: Օգի մէջ շողշողում են դաշտիները, որոնք իջնում են անմեղ անցորդների, մանուկների, ծերերի, կանանց գլուխներին: Անմիջապէս խանութները փակւում են, տների դռները կողպւում, ձիաքարշը դադարում է երթևեկել, կառքերն անհետանում են: Փակւում են և բանկերը, Բաղաքային վարչութիւնը և ուրիշ շատ հիմնարկութիւններ: Փողոցները յանձնւում են կատաղի և ֆանատիկոս խուժանին: Կոտորածը, աւելի ու աւելի սաստկանալով, հասնում է ծայրայեղութեան: Փողոցները ծածկւում են դիակներով: Թուրքերը ձիաւորներ են ուղարկում մերձակայ գիւղերը, օգնութիւն պահանջում: Գալիս են «Բերդանկա» հրացաններով զինուած թուրքեր Բալաշարի, Սաբունչի, Ռամանի և այլ գիւղերից:

Այժմ, երբ եղելութեան մանրամասնութիւնները սկսւում են պարզուել, զրեթէ բոլոր հայերը միաբերան պնդում են, որ Բագուի կոտորածում գլխաւոր դեր կատարողները եղել են հէնց գիւղերից եկածները: Քաղաքի թուրքերը ահագին մեծամասնութեամբ աւելի պաշտպանել են հայերին քան կոտորել... Քաղաքի Շամախիսիկա և Չեմբերեքենդ մասերի հայերը, որ մեծ մասամբ կենում են թուրքերի տներում, իրանց տնատէրերից հանդիպել են մեծ պաշտպանութեան: Եւ այսպիսով շատ անպաշտպան ընտանիքներ են փրկուել խուժանի կատաղութիւնից:

Այժմ ոչ ոք չի կասկածում, որ դիւային ոյժի ձեռքում գործիք է եղել Բագուի թուրքերի աւազակային, ստոր դասակարգը, որի համար ամեն մի հանրային խլրտում ձեռնտու է: Երկուշաբթի առաւօտից մինչև երեկոյ շարունակւում են կոտորածը, կողոպուտը, հալածանքը: Սկսւում են հրդեհներ: Քաղաքի կենտրոնում այրւում են «Յանտազիա» բաղնիսը և շատ խանութներ ու տներ:

Ի՞նչ է անում ոստիկանութիւնը: Ոչինչ: Նա անգոր է հէնց առաջին օրից: Պատմում են, որ հէնց առաջին օրից շատ ոստիկաններ նկատուել են առանց սովորական ռեվօլվերներէ: Իսկ ի՞նչ է անում ոռւսաց քաջ զօրքը, հարիւրաւոր կօզակները և հազարաւոր հետեակ զօրքը: Նա լուռ, անգործ և անտարբեր ականատես է կանանց և երեխաների սրախողխոխ լինելուն, տների այրուելուն, ծերերի աղերսանքին: Որովհետեւ զօրքը պաշտօնական հրաման չունի խուժանի կատաղութեանը զէնքով դիմադրելու: Նահանգապետ իշխ. Նակաշիձէն մի խումբ կօզակների օգնութեամբ դպրոցներից աշակերտներին ուղեկցում է իրանց տները: Բայց ոչ ամենքին, որովհետեւ ժամանակ չը կայ... Մեծամասնութիւնը մնում է դպրոցներում, շատերը երեք օր մինչև կոտորածի վերջը:

Բալախանից մի խումբ հայ բանւորներ զինուած գալիս են իրանց ցեղակիցներին օգնելու: Զօրքը կտրում է ճանապարհը և թոյլ չի տալիս նրանց քաղաք մտնելու: Այն ինչ՝ թուրքերն անարգել մտնում են քաղաք իրանց ցեղակիցների գազանութիւններն աւելի սաստկացնելու համար: Ինչո՞ւ:

Դիշերն անցնում է համեմատաբար խաղաղ: Բայց այդ ի՞նչ խաղաղութիւն է: Ամբողջ քաղաքը սգի մէջ է: Քանիքանի ընտանիքներ արգէն կորցրել են իրանց կերակրողներին, քանի մայրեր զրկուել են զաւակներից, քանիսի վիճակը դեռ անորոշ է: Մի մայր կորցրել է բոլոր զաւակներին և խելագարուած ընկել փողոցները: Գազանների գնդակը թաւալում է նրան գետին: Մի պատանու մօրն ու քրոջը մերկացրել են և ստիպել փողոցում պարել և պարելու միջոցին նրանց մարմինները ծակծակոտել դաշոյններով մինչև մահ: Պատանին սարսափից և վշտից խելագարուել է: Նա վազելով փողոցներում, գոռում է. «վրէժ, վրէժ, ես ոչոքից չեմ վախենում, ես վրէժ կառնեմ, ես ոռւմբ ունիմ»: Եւ գրպանից հանելով մի փոթթուգալ, ցոյց է տալիս անցորդներին: Միւս ,օրը նա փախչում է Բագուլից Թիֆլիս: Գսկծալի տեսարան, որի առջև աղօտանում է Հուգենօտների ազէտը:

Մեր ձեռները կաշկանդւում են, անկարող ենք մի առ մի նկարագրել բոլոր տեսարանները: Հայ թղթակիցները հաւատացնում են, թէ մի հրէայ փողոցում տեսնում է մսի մի կըտոր: Մօտենում է և ի՞նչ է՞, այդ մի կնոջ ծիծ: Մի ուրիշ ականատես նկարագրում է մի յղի կնոջ, որի արգանդը դաշոյնով պատուել

են գազանները և երեխային հանել սրի ծայրով, դէն ձգել: Եւ մենք ապրում ենք քսաներորդ դարում, քաղաքակրթուած պետութեան հովանաւորութեան տակ, և այդ բոլորը կատարւում է մի մեծ նահանգական արդիւնաբեր հարուստ քաղաքում, ոստիկանութեան և հարիւրաւոր ու հազարաւոր զինւորների աչքերի առջև:

Ահա ինչպէս են նկարագրում ականատեսները երկու հարուստ հայ ընտանիքների կործանումը — Բալա-Բէգ Լալայեանի և Ալէքսանդր Աղամեանի:

Բալա-Բէգ Լալայեանը իւր եղբոր, կնոջ և փոքրիկ դուստրի հետ կենում էր քաղաքի «Շամախինկա» թաղում: Թուրքերը յարձակւում են նրա տան վրայ: Նա դիմում է հեռախօսով նահանգապետին և ոստիկանապետին: Օգնութիւն չը կայ: Դիմում է հեռախօսով իր ծերունի հօրեղբորը, որ կենում է քաղաքի միւս ծայրում: Ծերունի Կարապետ Լալայեանը դիմում է նահանգապետին: Իշխ. Նակաշիձէն հաւատացնում է, թէ ոչինչ չի պատահիլ, թող հանգիստ լինի: Մինչդեռ 20 զինուած թուրքեր գալիս են պ. Կարապետի մօտ և առաջարկում իրանց օգնութիւնը: Երեւի շամախեցի թուրքեր, որոնք յայտնի են իրանց մարդասիրութեամբ: Պ. Կարապետը յոյսը դնում է նահանգապետի վրայ, որ յայտնում է հեռախօսով, թէ գնում է նրա եղբոր սրղուն փրկելու:

Այստեղից արդէն պատմում է Բալա-Բէգի ուսու աղախներ: Եւ ահա ինչպէս:

Երբ Բալա-Բէգը լսում է թէ նահանգապետը եկաւ կօզակներով, ուրախացած դուրս է վազում: Այդ ժամանակ տունն արդէն պաշարուած է լինում թուրքերից և հրդեհուած:

— Օգնեցէք, Ձերդ Պայծառափայլութիւն, — աղաղակում է նա:

Չարամիտները իշխ. Նահանգապետին յայտնած են լինում, թէ իբր Բալա-Բէգ Լալայեանի տանը գտնւում է զէնքերի մեծ պաշար, թէ նրա դռներից և կտուրից հրացան են արձակել: Լալայեանը հերքում է և խնդրում է խուզարկել իր տունը:

Խուզարկում են, և ոչ մի ատրճանակ, ոչ մի ուրիշ զէնք: Իշխ. Նահանգապետը հանգստացած հեռանում է... Կօզակները մնում են: Թուրքերը մտնում են տան բազը: Լալայեանը իր կնոջ և եղբոր հետ փախւում է տան ներքնայարկում: Թուրքերը բազում հանդիպում են ղռնապան հային և մի ուրիշ հայի, հարցնում են ուր է թաղնուել Բալա-Բէգը: Հայերը չեն ասում:

և տեղնուտեղը գնդակահար լինում ու մեռնում: Թուրք ծառան» ցոյց է տալիս պատսպարուածների տեղը:

Գազանները չեն համարձակում երկիւղից ներս մտնել: — Դուրս եկ, Բալա-Բէզ, — գոռում են նրանք, — մենք եկել ենք քեզ ազատելու:

Լալայեանը, հաւատալով նրանց, դուրս է գալիս իր կնոջ և եղբօր հետ. Բալա-Բէզը թուրքերին առաջարկում է իր քովը գտնուած 10000 ռուբ. և խոստանում է վաղը տալ մի այդքան էլ, միայն թէ ձեռք չը տան իր ընտանիքին և իրան: Թուրքերը փողերը խլում են, Լալայեանին իր կնոջ և եղբօր հետ քաշում են փողոց և այնտեղ, կօզակների ներկայութեամբ, սպանում:

Այդ միջոցին անձնուէր ռուս ազախինը, մի ռուս ընտանիքի օգնութեամբ, Լալայեանի զաւակներին ազատելով, փախցնում է:

Այսպիսի անձնուէր ռուս կանայք շատ են եղել Բագուի աղէտալի օրերին: Նրանք պատիւ են բերում իրանց ազգին և արժանի են անմահութեան: Քանի քանի ընտանիքներ, ընդհանուրի վկայութեամբ, փրկուել են կոտորածից և սովից՝ նրանց շնորհով: Հայը երբէք չի մոռանալ այդ հերոսուհիներին երախտիբը:

Կից այդպիսի անձնուէր ռուս կանանց՝ մեզ համար ամօթալի է յիշել և՛ այնպիսիներին, որոնք, ընդհակառակը, հայերի թշուառութիւնը իրանց եղկելի նւթամոլութեամբ շահագործել են: Ահա ինչ է ասում «Մշակ» լրագրի Բագուի թղթակիցներից մէկը, որը դէպքին ականատես է եղել:

«Մինչդեռ խուժանի մի մասը զբաղուած էր սպանութիւններով, միւսը թալանում էր բնակարանները: Սրանց հետ էին միացել եւ մի քանի ռուս կանայք, որոնք քրիստոնէական եղբայրութիւնը մոռացած, թշուառութիւնից էին աշխատում օգտուել: Թալանում էին մինչև վերջին կտորը»:

Մի ռուս ազախին սպանւում է թուրքերի պատահական գնդակից այն պահին, երբ մի հայի կողոպտուած խանութից երկու շիշ օղի տուն տանելիս է լինում:

Տեսէք, միևնոյն ցեղն ու շրջանը որպիսի միմեանց հակառակ հոգիներ է արտադրում:

Բայց շարունակենք մեր ողբերգը:

Աւելի սոսկալի է Ա. Ադամեանի մահը: Ահա ականատես-
ների խօսքերը, որ առաջ ենք բերում մասամբ լրագիրներից և
մասամբ մեր լսածներից:

Ալ. Ադամեանը կենում էր իւր ընտանիքով քաղաքի կենտ-
րոնում հայոց եկեղեցուց ոչ այնքան հեռու մի երկյարկանի
տանը: Կոտորածի երկրորդ օրը նրա երկու որդիները լինում
են գիմնազիայում, իսկ տանը ինքը, իւր գեղեցկուհի կինը և
13 տարեկան որդին:

Ադամեանը յայտնի էր իբրև անվախ որսորդ և անվրէպ
հրացանաձիգ, նոյնպէս և՛ նրա 13 տարեկան որդին: Փակուած
տան վերին յարկում, նա մի անգամ հետաքրքրուած բաց է
անում լուսամտի փեղկը և տեսնում է, որ թուրքերի մի ահագին
խումբ դիմացի տնից դուրս է ձգել մի հայ կնոջ դիակը և
մի գեղեցիկ հայ օրիորդի (Ասլանեան) առևանգած տա-
նում են:

Քաջի սիրտը չի դիմանում վայրենի տեսարանին: Նա
հրամայում է որդուն բերել իւր հրացանները, և հայր ու որդի
սկսում են հրացանաձգութիւն: Թուրքերը սարսափած տեսնում
են, որ մէկը միւսի ետեից գետինն են թաւալում իրանց ըն-
կերները: Յարձակում են Ադամեանի բնակարանի վրայ: Դռ-
ներն ամուր են: Սկսում են ատրճանակներ արձակել: Բայց
քաջ հայը անվրդով շարունակում է մէկը միւսի ետեից գետի-
նը թաւալել թուրքերին: Հաւատացնում են, որ նրա և որդու
շատ քիչ գնդակներ են վրիպում: Կարճ ժամանակուայ մէջ նրանք
սպանում են ումանց ասելով 20, իսկ շատերի հաւատացնելով
մօտ 30 թուրք:

Սուժանը յուսահատ և կատաղած, դիմում է մի տմարդի
միջոցի: Նա հարեան թուրք խանութից թաւալելով բերում է
մի տակառ նաւթ և տան դռների առջև այրում: Տունը հրկիզ-
ւում է: Դռները խորտակւում են: Թուրքերը ներս են խուժում:
Սպանում են, ում հանդիպում են, ի միջի այլոց, և՛ մի պատա-
նի գիմնազիստի, որ թագնուած է լինում բազի մի անկիւնում:
Հրդեհը սաստկանում է: Թուրքերը փողոց են վազում: Սկսում
է տան կողոպուտը: Հրոսակների խումբը բաժանում է իւր մէջ
Ադամեանի և նրա հարևանների կահ-կարասին, դիւային բըր-
քիջներ արձակելով:

Իսկ տունը այրւում է: Այրւում են նրա բոլոր հայ բնա-
կիչները, որովհետև թուրքերը թոյլ են տալիս ուռաներին և
միւս այլազգիներին ապահով դուրս փախչել:

Այդ տանն է նաև փաստաբան Թադէոսեանը իւր վերին

աստիճանի համակրելի կնոջ, քենու—օր. Սարուհանի և երկու փոքրիկ դաւակների—ծծկեր որդու և 1½ տարեկան էվելինա աղջկայ հետ:

Այդ չարաբաղդ տան մէջ այրւում են 17 հոգի: Պատմում են ականատեսները, որ երբ թշուառների ազգականները պեւերակների մէջ փնտրում էին դիակները, տեսան միայն մի քանի մոխրակոյտեր առանձին-առանձին: Մնթադրւում է, որ իւրաքանչիւր ընտանիք գրկուած է այրուել: Ալէքսանդր Աղամանի, նրա ամուսնու Մարիայի և որդու Նիկօլայի սեպցած ոսկորները ամուր գրկուած են գտել աւերակների մէջ: Գերեզմանին յանձնուել են մոխիր և սև ոսկորներ:

Կոտորածի միայն չորրորդ օրը մի խումբ զինուած քաջ հայ երիտասարդների յաջողւում է Բալախանուց քաղաք մտնել: Ի՞նչ կարող էին անել մի բուռն մարդիկ հազարաւոր և տասնեակ հազարաւոր խուժանի դէմ: Բայց և այնպէս, ականատեսները հրաշքներ են պատմում այդ քաջերի մասին: Առաջին թափով նրանք կոտորում են մի քանի տասնեակ թուրքեր և սարսափ ձգում նրանց մէջ: Նրանց ոչ մի գնդակը, ոչ մի դաշոյնի հարուածը չի վրիպում, մինչդեռ շուարուած թուրքերի քսան հարուածից հազիւ մէկն է հասնում նպատակին: Կտրիչների խումբը արագութեամբ գրաւում է քաղաքի կենտրոնական փողոցները և պահակների խմբեր դնում անկիւններում: Օգնութեան են հասնում տներում փակուած սովատանջ ընտանիքներին, հաց մատակարարում, ուղեկցում են ցանկացողներին դէպի երկաթուղու կայարանը, միջոց տալով նրանց դժոգքից փախչելու: Քիչ չի եղել կտրիչների թիւը, բայց նրանց մի չնչին մասն է զէնք ունեցել: Մինչդեռ գրեթէ ամեն թուրք զինուած է եղել նորագոյն սիստեմի և նոր ռեվօլվերով, իսկ շատերը «բերդանկաներով»:

Երևի, գաղտնիքը կը պարզուի մի օր, թէ որտեղից և ումից են ձեռք բերել նրանք այդ արգելուած զէնքերը: Բոլոր ականատեսները միաբերան հաստատում են, որ զոնէ առաջին երկու օրը կոտորածի՝ ոստիկանները աշխատել են հայերին զինաթափ անել, իսկ թուրքերին անխռով թողել են կրել նոյն իսկ պետական սիստեմի հրացաններ:

Ինչո՞ւ երկիւղից, թէ՞ մի ուրիշ անբացատրելի հանգամանքից դրդուած: Հասարակութիւնը, առանց ազգերի խտրութեան, այժմ ամեն ջանք գործ է դնում, որ այս գաղտնիքը լուսարանուի: Բազուի նահանգական դատարանի դատախազը դի-

մել է լրագրների խմբագրութիւններին, որ իրան ներկայացնեն այն բոլոր գրաւոր տեղեկութիւնները, որոնք «այս կամ պատճառով չեն կարող տպագրուել»: Նա ազդարարում է, թէ անկողմնապահ քննութեան համար պիտի հարց ու փորձ անի բոլոր ակնատեսներին:

Հարկաւ, այս կըլինի միայն սկզբնական քննութիւն, ապա կըսկսուի իսկական և աւելի բարձր մի պաշտօնական մարմնի միջոցով: Խնդիր է յարուցուած, որ քննիչ մասնաժողովը նշանակուի բարձրագոյն իշխանութիւնից Պետերբուրգում, *) որ քննութեանը մասնակցեն քաղաքային խորհրդի, մամուլի և թուրք ու հայ հասարակութեան ընտիր ներկայացուցիչներ:

Այսպիսով միայն խնդիրը կը պարզուի, վարագոյրները կը բացուին, եղելութեան պատճառները կը բացատրուին և հասարակական ալէկոծուած կարծիքը գոհացում կըստանայ:

Կօզակները օգնել են թշուառներին... Տասնեակ անձինք պատմեցին լրագրներում իրանց փախուստը Բագուից Կօզակների օգնութեամբ: Նրանք փախչողներից վերցրել են քաղաքից մինչև երկաթուղու կայարանը ուղեկցելու համար 10-ից սկսած մինչև 300 ռուբլի, նայելով փախչողների միջոցներին:

Կեանքը անգնահատելի է և խեղճ ծնողները չեն խնայել վերջին կոպէկներն իրանց զաւակներին փրկելու համար: Եղել են մարդիկ, որ կայարան հասնելով դատարկել են իրանց գրպանները և մուրացկանութեամբ թիֆլիս հասել: Այրուած տներ, խորտակուած կահ կարասիք, կողոպտուած խանութներ, ամեն ինչ նսեմացել է կեանքի փրկութեան առջև: Մայրերը յանուն զաւակների համբուրել են այն փրկիչ ձեռները, որոնք թշուառներից ստացած վարձը տարել են գրպանները հանգիստ խղճով:

Իսկ ի՞նչ են արել խեղճերը: Նրանք ոչինչ չունէին արիւնսագին վճարելու: Ունեւոր փրկուածները այսօր ցրուել են զանազան ապահով տեղեր իրանց տանջուած նեարդերը ամոքելու համար: Այն ինչ՝ չունեւորները մնացել են դժոգքի սոսկալի տեսարանների առջև իրանց տանջուած սրտերի վերջին ոյժը սպառելու համար: Եւ քանի քանիսը, որ փրկուած են սրից ու զնդակից, պիտի հիւանդանան հոգեպէս: Արդէն ասում են, թէ մի քանի դժբաղդ ակնատեսներ խելագարուել են: Հարկաւ, մենք չենք դատապարտում ունեւորների փա-

*) Արդէն սկսեալ Կուզմինսկիյ նշանակուած է քննիչ:

խուսաւոր: Բայց ի՞նչ անեն նրանք, որոնք միջոց չունին փախչելու: Պէտք է վերադառնալ և շուտով նրանց օգնել: Մայրեր կան, որոնք կորցրել են իրանց զաւակներէ մի մասը և այժմ սարսափով են մտածում կենդանի մնացածներէ մասին: Ի՞նչ կը լինի նրանց վիճակը, եթէ օգնել կարողացողները փախչեն և փախչեն անդարձ...

Մենք փախչողներին չենք դատապարտում, բայց գովում ենք մնացողներին: Թուրքերն էլ պակաս զոհեր չեն ունեցել: Ինչո՞ւ նրանք չեն փախչում: Եւ միթէ՞ կեանքը այժմ էլ է ապահով, երբ գործերի գլուխ է կանգնած գեներալ-նահանգապետի լիազօր իրաւունքներով մի այնպիսի խաղաղ և բարեխիղճ քրիստոնեայ, որպիսին է Իշխ. Ամիլախօրին: Պէտք է յուսալ, որ աղէտալի օրերը չեն կրկնուիլ Բագում և պէտք է վերադառնալ ապարադղներին օգնելու համար: Փոթորիկն անցել է, պէտք է մտածել նրա հետեանքների մասին:

Բագուի դժոխային օրերին մեզ զբաղեցնում էր և՛ մի հարց: Ի՞նչ է անում տեղական քաղաքային խորհուրդը և քաղաքագլուխը: Աւանդ, մենք խօսքեր չենք գտնում Բագուի «ընտրեալների» քստմնելի վախկոտութիւնը և անտարբերութիւնը շեշտելու համար: Քաղաքային Վարչութեան ծառայողները միաբերան վկայում են քաղաքագլուխ պ. Իրեցկու դատապարտելի արարքը: Այն պահին, երբ կոտորածը սկսել է սաստկանալ, նա փակուած է եղել Վարչութեան մէջ, և ոչ մի միջոց կոտորածի առաջն առնելու, բացի տիւեֆօնից: Ծառայողները գանգատուում են, որ նա ստիպել է նրանց հեռանալ իրանց տները: Հայ ծառայողները ընդիմացել են, բնականաբար գուշակելով, որ փողոց դուրս գալ, կը նշանակէ կատաղի թուրք խուժանից սրախողխող լինել: Պ. Իրեցկին սխրագործութիւն է ունեցել պնդելու իր պահանջը: Եւ ոմանք հարկադրուած կատարել են իշխանաւորի պահանջը: Մենք դեռ տեղեկութիւն չունենք, նրանք ապահով հասել են իրանց տները, թէ ոչ: Կարձանագրենք, երբ կիմանանք ճշմարտութիւնը:

Ահա մի ներկայացուցիչ, որ հասարակութեան փողերով է վարում իւր... գոյութիւնը, որ այսուհետեւ կը համարուի քստմնելի:

Պակաս դատապարտելի չէ քաղաքային իրաւասունների անտարբերութիւնը, որոնց մէջ կան շատ ազդեցիկ հայեր և թուրքեր: Անձինք, որոնք կարող էին կոտորածի առաջն առնել: Ինչո՞ւ հէնց առաջին օրը նրանք չունեցան արտաքոյ

կարգի նիստ, չը խորհրդակցեցին աղէտը սկզբից և եթ ոչնչացնելու: Չէր յաջողուի: Փոյթ չէ: Գոնէ փորձէին: Չեն փորձել անգամ և ահա այսօր ընկնում է նրանց կազմի վրայ մի անջնջելի արատ:

Մի փաստ, որ ցոյց է տալիս, թէ երբեմն անհատի քաջութիւնը ինչեր կարող է անել: Մեզ պատմեցին, որ կոտորածի միջոցին մի ամբողջ հայ փողոց սարսափի մէջ է լինում և սրտատրոփ սպասում է իւր հերթին: Մի քաջասիրտ երիտասարդ, անզէն լինելով, կատաղութիւնից կրծոտում է մատները: Նա մի խանութից խլում է մի մեծ եղջիւր: Այդ միջոցին զինւում է թուրքերն արդէն մտած են լինում հայերի փողոցը իրանց քստմենլի գործը շարունակելու համար: Երիտասարդին եղջիւրի հարուածով յաջողում է առաջին պատահած թուրքին գետինը գլորել: Նա խլում է նրանից հրացանը և փամփուշտները և սկսում է զիմաղրել խուժանին: Նա սպանում է մի քանիսին, վիրաւորում է մի քանիսին: Ուռժանը ցրւում է, փողոցի բնակիչներն ազատւում են կորստից: Եւ այժմ նրանք հերոսացնում են իրանց փրկողին:

Այդպիսի փաստեր մեզ պատմեցին մի շարք: Եւ այդ փաստերի մէջ մխիթարականն այն է գլխաւորապէս, որ անձնութիւնը ազատել է շատ թշուառների: Հայը քաջ է, ասում են: Ուզում ենք հաւատալ այս բանին: Բայց ինչո՞ւ միշտ մի որեւէ «եթէ» խանգարում է նրան իւր քաջութիւնն արտայայտելու «գործով»: Հայը ատում է զէնքը: Այս ատելութիւնը մի երկսայրի սուր է մեզ համար: Քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը հակառակ է զէնք գործածելուն: Արդեօք, հայի խաղասիրութիւնն այս բարձրագոյն զգացումից է առաջանում, թէ ունի ուրիշ, մեր ինքնասիրութեան համար վիրաւորական պատճառներ...

Գերմանացին և անգլիացին մեզնից պակաս քրիստոնեայ չեն, և բիւր անգամ մեզնից աւելի քաղաքակիրթ: Ինչու նրանց կեանքը ապահով է Աֆրիկայի և Ուրին Ասիայի ամենավայրենի վայրերում, իսկ մերը ամենուրեք անապահով, խեղճ, ընկճուած: Որովհետեւ լուսաւոր եւրոպացու բարոյական օրէնքների կօղեկսը չի հերքում զէնքի գործածութիւնը այնտեղ, ուր հարկաւոր է: Խեղճութիւնը չը պիտի համարել քաղաքակրթութիւն: Աէնք գործածելը, նոյն իսկ զէնք ունենալը քարձրագոյն քրիստոնէական գաղափարի տեսակէտից պարսաւելի է: Բայց Աւետարանի մարդասիրական խօսքերը նոյն իսկ քրիստոնեայ

մարդկութեան ահագին մեծամասնութեան համար մեռած տառեր են:

Բացառութիւն ենք ուզում կազմել: Թող այդպէս լինի: Միայն դէն ձգենք մեղանից այն արժանաւորութիւնը, որին արուեստականօրէն և անբնական ուզում ենք տիրանալ: Մենք խաղաղ ժողովուրդ համարենք մեզ և չը խօսենք այն յատկութեան մասին, որ չունենք և չենք ունեցել երբէք քաջութիւն:

«Եթէ այս հանգամանքը չը լինէր, այս կանէինք, այն կանէինք,»—լսում ենք հայի բերանից միշտ: Այս մեր հազարաւոր տարիների պատմութեան մէջ սրբագործուած մի դարձուած է, որ այսօր դարձեալ հնչում է հայկական բոլոր գլխակոր, բոլոր ընկճուած շրջաններում: Սոսկալի թիւրիմացութիւն, որ չի թոյլ տալիս մեզ մի անգամ ընդ միշտ ընդունելու այն անհերքելի ճշմարտութիւնը, թէ հայը եթէ գիտէ պաշտպանուել վտանգներից, եթէ քաջ է միայն իբրեւ անհատ, իսկ իբրեւ խմբական ոյժ... տկար է, ողորմելի...

Այն բոլորից, երբ Բագուի սոսկալի աղէտի լուրը հաստատուեց Թիֆլիսում և ստուգուեց, որ այդ մի հասարակ կոիւ չէ, երբ տեղական լրագրների մէջ տպուեցին առաջին կցկտուր տեղեկութիւնները բռնկուեց ամբողջ ազգաբնակչութիւնն, առանց ազգերի խտրութեան: Բացի այն քստմնելի տարրերից, որոնց համար ամեն մի խլրտում հաճելի է և ձեռնտու, ամենքը յուզուեցին և վրդովուեցին:

Բողոքի առաջին ձայնը տուեց Թիֆլիսի համակրելի քաղաքագլուխ պ. Գրիստափոր Վերմիշեանը: Մի անձնաւորութիւն, որ դեռ քաղաքագլուխ ընտրուելուց շատ առաջ յայտնի էր իւր մաքուր հասարակական ձգտումներով իբրեւ գործիչ, իբրեւ գրչի մարդ և հոետոր:

Պ. Վերմիշեանը հեռագրով դիմեց Բագուի յայտնի թուրքերին—Հաջի-Չէյնալ-Աբդին Թաղիեվին, «Каспий» լրագրի խմբագիր Ալի Մարդան Բէգ Թօփչիբաշեվին, հրապարակախօս Աղահեվին, Հասան-Բէգ Մէլիքովին, ազգեցիկ Աշուրովին, Հաջիեվին և այլոց, խնդրելով սրանց, որ շտապեն ազգել իրանց կրօնակիցների վրայ՝ վերջ տալու ամօթաբեր շարժմանը: Միևնոյն ժամանակ, պ. Վերմիշեանը դիմեց Կովկասի կառավարչապետի պաշտօնակատար գեներալ-ադիւտանտ Մալամային, խնդրելով, որ նա շուտով միջոցների ձեռնարկի կոտորածի առաջն առնելու:

Նոյնպիսի գործունէութիւն ցոյց տուեց և՛ Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Գեր. Գարեգին եպիսկոպոս Սաթունեանը: Նա, պ. Վերմիշեանի աջակցութեամբ խնդրեց գեներալ Մալամային անմիջապէս Բագու ուղարկել շիա թուրքերի Անդրկովկասեան հոգևոր պետ Շէյխ-Ուլ-Իսլամին: Երեքշաբթի, փետրուարի 8-ին, այսինքն կոտորածի երրորդ օրը, Շէյխ-Ուլ-Իսլամը ուղևորուեց Բագու:

Միևնոյն ժամանակ, Թիֆլիսի հայ ինտելիգենցիան և հասարակութեան ներկայացուցիչները զանազան տեղերում ունեցան ժողովներ և խորհրդակցեցին կոտորածի առաջն առնելու:

Քաղաքագլխին օգնութեան հասաւ Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանն իւր ամբողջ կազմով: Եղան արտաքոյ կարգի նիստեր այնքան բազմամարդ, որ երբէք Թիֆլիսը չէր տեսել: Եղան ժողովներ և՛ Սրբազան առաջնորդի մօտ և այդ ժողովներէից մէկում ընտրուեց 12 հոգուց բաղկացած մի մասնաժողով սրբազանի նախագահութեամբ՝ Բագու փնասուած հայերին նիւթական օգնութիւն հասցնելու համար:

Չորեքշաբթի, 9-ին փետրուարի երեկոյեան ստացուեց հետեւեալ հեռագիրը Առաջնորդի, քաղաքագլխի և մեր աշխատակից Շիրվանզադէի անունով.

«Ի բաղդաւորութիւն հայերի և միսուլմանների, խորը վշտալի կոտորածը այսօր դադարեց: Հանդիսաւոր թափօրը, առաջնորդութեամբ տեղս ժամանած Շէյխ-Ուլ-Իսլամի և հայ հոգեւորականութեան, անցաւ փողոցներով, հրաւիրելով ամենքին դէպի խաղաղութիւն, հանգստութիւն և դարձ դէպի առօրեայ զբաղմունքներ: Տեղի ունեցաւ կատարեալ հաշտութիւն թուրքերի և հայերի մէջ: Յայտնեցէք այս մասին Թիֆլիսի ազգաբնակչութեանը:

Շէյխ-Ուլ-Իսլամ և Թաղիեվ:

Ուրախալի հեռագիրը հետեւեալ օրը տպուեց Թիֆլիսի լրագիրներում և հասարակութեան աշխոթուած մտքերի վրայ ունեցաւ խաղաղեցուցիչ ազդեցութիւն:

Նոյն բովանդակութեամբ հեռագիր ստացաւ խմբագրութիւնս և Բագուի մի գործարանատէր Մանուէլեանից:

Այնուհետեւ հասարակութիւնը սկսեց զբաղուիլ թշուառութեան հիմնական պատճառները պարզելու խնդրով: Այս խնդիրը ի պատիւ իւր ազգի, առաջին անգամ ասպարէզ դրեց «Нов Обоз.» լրագրում մի ռուս, պ. Կրուշնսկին, ամենից առաջ իր լուծման տալով յօգուտ փնասուածների:

Շաբաթ փետրուարի 12-ին, Թիֆլիսի միջնակարգ դպրոց-

ների հայ աշակերտների ցանկութեամբ, Վանքի մայր եկեղեցում կատարուեց հանդիսաւոր հոգեհանգիստ: Հետեւեալ օրը կատարուեց հասարակութեան ցանկութեամբ, իսկ երրորդ օրը վրացիների առաջարկութեամբ:

Այդ երեք օրը Վանքի ծաճարը ներկայացնում էր արտաքոյ կարգի տեսարան: Քսանից մինչև երեսուն հազար ժողովուրդ բռնել էր տաճարը, ընդարձակ գաւիթը և շրջակայ փողոցները: Բոլոր հոգեհանգիստներին ներկայ էին շիա և սիւննի դաւանութիւնների միսիւլման հոգեւորականութեան ներկայացուցիչներ, իսկ երրորդ հոգեհանգստին նաև վրաց հոգեւորականութիւնը:

Վեհափառ Հայրապետը Թիֆլիս ժամանեց կիրակի փետրուարի 13-ին և երկրորդ ու երրորդ հոգեհանգիստներին ներկայ եղաւ, չը նայելով իւր ծանր հիւանդութեանը:

Կառավարչապետի բարեսիրտ պաշտօնակատար գեներալ Մալաման, պ. Վերմիշեանի երաշխաւորութեամբ, թէ կարգը չի խանգարուիլ, պատուիրել էր, որ ոստիկանութիւնը ներկայ չը լինի հանդէսներին: Եւ կարգապահութիւնը օրինակելի էր այդ երեք օրը: Բոլոր ազգութիւններից և դասակարգերից բաղկացած ահագին բազմութիւնը այդ օրերը ցոյց տուեց չը տեսնուած և չը լսուած օրինակ: Ո՞վ կարող էր երեւակայել այդպիսի խաղաղ, վեհ և խորհրդաւոր տեսարան «վայրենի» համարուած Կովկասում: Տեսարանները խրատական էին ամենից առաջ այն տարրի համար, որ ինքը լինելով վայրենի, մեզ է համարում վայրենի:

Պատարագից յետոյ հոգեւորականութիւնը դուրս եկաւ Վանքի գաւիթը: Այդ միջոցին առաջորդարանի դռների առջև երեւաց Վեհափառը կորամէջ, ընկճուած: Նա շրջապատուեց միսիւլման հոգեւորականութեան պատկառելի ներկայացուցիչներով: Ամբոխի մարմնով անցաւ սարսուռ: Տիրեց սրբազան լուծիւն, չը նայելով ընդհանուր վշտին ու վրդովմանը: Իսկ պարզ, երկնքից անտարբեր արեգակը սփռել էր իւր ջերմ ճառագայթները պատմական տեսարանի վրայ: Տասնեակ հազարաւոր ամխի հայեացքը ուղղուած էր դէպի ալեգարդ Վեհափառը և նրա շուրջը հաւաքուած նոյնպէս ալեգարդ միսիւլման հոգեւորականները: Պարզ էր, որ Բագուի աղէտը համահաւասար վշտացրել է ամենքին: Կիրակուայ հոգեհանգստից յետոյ Անդրկովկասեան Մուֆթին այս խօսքերը մօտաւորապէս արտասանեց.

«Մենք ամենքս եղբայրներ ենք, ամենքիս նախնական ծնողներն են Ադամն և Եւան: Ինչո՞ւ ենք կոտորում միմեանց:

Եթէ այսօր մենք դաւանում ենք զանազան կրօններ, մի՞թէ այդ նշանակում է/ որ մենք բաժանուած ենք միանգամայն, որ մենք թշնամիներ ենք: Ինչպէս մեր հայրերն ու նախահայրերն են ապրել հաշտ և բարեկամաբար, նոյնպէս պարտաւոր ենք ապրել և մենք: Քսան և երկու տարի է ես ապրում եմ հայերի մէջ և ոչ մի վատ բան նրանցից չեմ տեսել, ինչպէս մեզանից ևս հայերը վատ բան չեն տեսել: Մենք թշնամիներ չենք, բայց ունենք մի ընդհանուր թշնամի: Այդ թշնամին շէյթանն է: Եւ մենք պէտք է զինուենք նրա դէմ միայն, որպէս զի ընդհանուր ոյժերով կործանենք նրան և ոչ թէ եղբայրասպան կոիւ մղենք: Միանանք ուրեմն եղբայրական կապերով, օգնենք միմեանց, լինենք միմեանց պատուար»:

Պարզ և անպաճոյճ խօսքերով արտասանուած ճառը ամբողջի վրայ գործեց խոր տպաւորութիւն: Հազարաւոր ձայներ աղաղակեցին. «Ճիշտ է, ճիշտ է, կեցցէ մուֆթին»:

Նոյն ուղղութեամբ և ազդու խօսեց Շէյխ-Ուլ-Իսլամի բացակայութեամբ նրա պաշտօնակատար Սօլթան Հուսէին-Բէկովը: Երբ նա գոչեց. «հանգիստ ոսկերացն նահատակ հայերի և միսուլմանների», ամբողջը աղաղակեց միաձայն. «Ամէն»: Երբ նա գոչեց. «Ձը լսենք Շէյթանին», ամբողջը աղաղակեց միաձայն. «Ձենք լսիլ»: Տայ Աստուած, որ չը լսենք:

Նորին Վեհափառութիւնը ոյժ չունէր խօսելու: Մի կողմից հիւանդութիւնը, միւս կողմից անասելի վիշտը նրան բոլորովին ընկճել էին: Նա կարճ խօսքերով յայտնեց իւր շնորհակալութիւնը միսուլման հոգեւորականներին և դառնալով ամբողջին, օրհնեց և ասաց. «Թող այս վերջին հոգեհանգիստը լինի հայ ժողովրդի, համար»:

Երբ երգեցիկ խումբը սկսեց երգել «Հայր մեր»ը, ամբողջը, կարծես, զիւթական աներևոյթ ուժով, չոքեց միահամուռ:

Աւելի հանդիսաւոր և բազմամարդ էր վրացի աշակերտների ցանկութեամբ կատարուած հոգեհանգիստը: Նոյն ոգևորութիւնը, նոյն տեսարանը, նոյն իդէալական կարգապահութիւնը: Վրացիները արտասանեցին մի շարք զգացուած ճառեր, որոնք ընդունուեցին բուռն ծափահարութիւններով: Հայերը շնորհակալութիւն յայտնեցին մի նոյնչափ զգացուած ճառով:

Հանդէսը վերջանալուց յետոյ, հայ և վրացի աշակերտները զիմեցին դէպի մահմեդականների մէջիթը: Ճանապարհին

բոլոր թուրքերը և հայերը, ի պատիւ հանդիսի, կողպեցին իրանց խանութները և հետեցին նրանց: Մէջիթը, հարկաւ, չէր կարող տեղաւորել այդ երեսուն հազարի չափ ամբոխը: Հոգեւորականների առաջնորդութեամբ նա դիմեց զէպի մահմեդականների գերեզմանատուն: Եւ այստեղ կատարուեց հոգեհանգիստ Բագոււմ կոտորուած թուրքերի համար:

Այստեղ ևս Շէյխ-Ուլ-Իսլամի պաշտօնակատար մօլլա-Սուլթան-Հուսէին-Բէկօվը արտասանեց ճառ: Նա, ի միջի այլոց, ասաց.

«Այն չար ոգին, որ ներշնչեց միւսուլմաններին կատարել խայտառակ կոտորածը, թող այսուհետեւ լինի անիծուած: Մենք զարերով եղբայրներ ենք եղել և այսօր ցոյց տուեցինք այդ չար ոգուն, որ այսուհետեւ էլ կը մնանք եղբայրներ և որ ոչ մի դիւային ոյժ չի կարող մեզ անջատել»: Նոյն ոգով խօսեցին և՛ հայերն ու վրացիները:

Եւ այդտեղ ժողովուած հայ, վրացի և թիւրք ամբոխը հանդիսաւոր երդում տուեց առ միշտ մնալ եղբայրներ և գործել յանուն երկրի ընդհանուր բարգաւաճման:

Նոյնպիսի խուռն ամբոխի ներկայութեամբ կատարուեց վրաց Քաշվէթի եկեղեցում նազատականների յիշատակին հոգեհանգիստ բոլոր աշակերտների և աշակերտուհիների ցանկութեամբ:

Որքան հանդիսաւոր, խորհրդաւոր և փառայեղ էին այդ տեսարանները, նոյնքան և՛ խրատական չարութիւն սերմանողներ չկային: Նրանք անհերքելի ապացոյցներ էին, թէ չը կայ կովկասեան ազգութիւնների մէջ հիմնաւոր թշնամութիւն:

Այն մարդիկ, որ ճգնում են Բագուի զէպը բացադրել ազգայնական տեղութեամբ կամ միւսուլմանների ֆանատիկօսութեամբ, սոսկալի յանցանք են գործում ճշմարտութեան դէմ: Ոչ պակաս մոլորում են և՛ նրանք, որոնք տնտեսական պայմաններին են վերագրում աղէտը: Ուր, ուր, Բագոււմ չըկայ տնտեսական ճնշում ոչ մի ազգութեան կողմից միւսի վրայ: Բագուի թուրքերը նոյնչափ, գուցէ աւելի, ապահով են տնտեսապէս և առուտուրի մէջ, որքան և՛ հայերը, իսկ զուտ դրամազխով նրանք սնահամեատ հարուստ են հայերից:

Չարիքի պատճառները պէտք է հայերի և թուրքերի յարաբերութիւններից դուրս որոնել: Այս միայն մեր կարծիքը չէ, այլ և ամբողջ ռուս, հայ և վրացի մամուլի, այլ և բոլոր խելացի միւսուլմանների, այլ և ռուս ինտելլիգենցիայի լաւա-

գոյն մասի: Հետեւելով Բագուի դէպքերի առիթով Բագուում, Թիֆլիսում և ուրիշ շատ քաղաքներում եղած ժողովներում արտասանուած ճառերին, գալիս ենք միեւնոյն կարծիքին: Ամենից որոշ և ամենից խիստ արտայայտեց այդ կարծիքը Բագուի փաստաբանների ժողովը, ուր ներկայ էին բոլոր ազգութիւնների անդամներ: Ոչ պակաս ոյժով շեշտեցին նոյնը թուրքերի, ռուսների և վրացիների ներկայացուցիչները պ. Վասիլիեի նախագահութեամբ կայացած ժողովում Բագուի հասարակական ժողովարանում:

Եւ փառք ու պատիւ այն արդարամիտ և ճշմարտասէր ռուսներին և վրացիներին, որոնք հայերից և թուրքերից առաջ են ասել և ապացուցել ճշմարիտ պատճառները Բագուի ամօթալի արիւնհեղութեան:

Կան երևոյթներ, որոնց լուսաբանութիւնը ստեղծում է ամբողջ պատմութիւն: Բագուի աղէտը հայ ազգի դարերի ընթացքում կրած անթիւ տառապանքների համեմատ չնչին երևոյթ է: Բայց նա խորհրդաւոր է իւր իմաստով: Նա պէտք է լոյս սփռի մարդկութեան մի նշանաւոր մասի ազգային պատմութեան վրայ և ապագայ փիլիսոփայի ձեռքը տայ անհերքելի փաստեր բռնութեան սոսկալի հետեւանքները արձանագրելու համար:

Տգիտութիւն, խաւար: Այո, նա էլ իւր բաժինն ունի և մեծ բաժին ներկայ աղէտի մէջ: Բայց որն է աւելի քստմեղի. տգիտութիւնը, թէ՛ այն աներևոյթ ոյժը, որի ձեռքում այն խաղալիք է: Բնութեան և Աստծու սրբազան օրէնքներ է պղծում նա, որ խաւարը գործիք է դարձնում ժամանակաւոր յաշոգութիւն ունենալու համար...:

Հայ ժողովրդին մահ չի վիճակուած և ոչ թուրք ժողովրդին,—մենք հաւատում ենք այս բանին անխախտ: Գործիք լինել դիւային նպատակի համար, կարող է ամեն մի տկար ոյժ: Բայց այս չի նշանակում, թէ դիւային ոյժը պէտք է հասնի իւր նպատակին:

Ողբում ենք ոչ այնքան հայերի վիճակը, որքան այդ դիւային ոյժին, որ կոչուած է մեռեալին գերեզմանից յարութիւն տալու: Անիրազործելի յոյս, որքան այն խելագարի ջանքը, որ ձգտում է արեգակը ձեռներով գրկել...

Թիֆլիսում հանգանակութիւն սկսուեց Բագուի աղէտից վնասուածների օգտին: Բոլոր լրագիրները բաց արին իրանց

դռները բարեգործների առջև: «НОВ. ОБОЗ.» մինչև այս տողերը, ժողովել է մօտ 7000 ու., «Մշակ»ը աւելի, «Тиф. Листокъ»-ը պակաս: Կեցցեն հասարակական կարծիքի ղեկավարները: Քաղաքային Վարչութիւնը ամենից բաղդաւորն է այս կողմից: Ոոչոր նուիրատուութիւնները ուղղուած են քաղաքագլուխ պ. Վերմիշեանին, որ, հարկաւ, նուէրները կը բաժանի վնասուածներին առանց ազգերի խտրութեան: Արդէն ժողոված է մօտ 15000 ուրբի: Բաւական գումար ժողովել է և այն մասնաժողովը, որ գործում է Սրբ. Առաջնորդի նախագահութեամբ, թէև մենք մի քիչ աւելի էինք սպասում նրանից...

Բազուն բոլոր բարեգործական հանգանակութիւնների ժամանակ առաջին դերն է ունեցել: Նա կատարեալ իրաւունք ունի ամբողջ Կովկասի, նոյն իսկ Ռուսիայի վրայ: Կովկասը տալիս է և էլի կտայ: Ռուսիայից նպաստներ չը պիտի սպասել, ոռւս ժողովուրդը իւր սեփական տառապանքներն ունի: Նա ժամանակ և ոյժ չունի մեր մասին մտածելու... Այո...

Բազուի քաղաքային խորհրդարանը յատկացրել է վնասուածների օգտին 50000 ուրբի, իսկ նաւթարդիւնաբերների ժողովը 100000 ուրբի: Կը լինին և ուրիշ մասնաւոր նուէրներ: Բոլոր վնասուածները կը ստանան նիւթական օժանդակութիւն: Բայց ինչո՞վ պէտք է փոխարինուի նրանց կորուստները, նրանց սպանուած քոյրերը, մայրերը, ամուսինները, զաւակները և ծնողները: Արդեօք, այդ մտքով, որ դրանք աւկամայ նահատակներ էին ապագայի անդորր կեանքի համար: Նրանց արիւնով պիտի ձեռք բերենք մեր ապագայի կուլտուրական խաղաղ առաջադիմութիւնը:

Թող չարերը գործեն յանուն չարութեան: Մենք, Կովկասեան փոքրիկ ազգութիւններս չը յուսահատուինք և հաւատանք, որ յաղթութիւնը ճշմարտութեանն է պատկանում: Ռուսիայի զահոյքի բարձրութիւնից արդէն լսուեց ճշմարիտ խոստովանութեան ձայնը, թէ չը կայ զօրութիւն առանց ժողովրդի ոյժի: Նիստեր են կազմուած, ժողովներ են գումարուած պետութեան կազմը առողջացնելու համար: Կովկասը ներկայացնում է լայնածաւալ Ռուսիայի մի մասը և կը բուժուի նոյն դեղով, որով պիտի բուժուի մարմնի ամբողջ կազմը: Կանցնին դառն ու վշտալի օրերը, կը գան ուրախ օրեր: Կը փարատուի վերջի վերջոյ տիրող խաւարը, և լոյսը կը սփռուի անխտիր ամենքիս վրայ: Միայն այն գաղափարն ունի այժմ ոյժ, որ քարոզում է եղբայրութիւն բոլոր ազգերի մէջ առանց ծագման և կրօնների խտրութեան: Այս ապացուցուած է մարդկութեան

հանճարեղ իմաստուններից և ապացուեց գործով,— փետրուարի ցոյցերով:

Որչափ է եղել Բագուի նահատակների թիւը— մինչև այսօր դեռ պարզուած չէ: Բագուի ոռւա լրագրները հետզհետէ տպագրում են նրանց ցուցակը: Հայ զոհերի թիւը քաղում են եկեղեցական գրքերից, թուրքերինը և ուրիշ ազգութիւններինը պաշտօնական տեղեկութիւններից: Վեհ. Հայրապետի Բագու ուղարկած եկեղեցական պատգամաւորների տեղեկութիւններից երևում է որ մինչև այժմ թաղուած են 193 հայ, որոնցից 7 կին, վերջիններս բոլորն էլ այրուած: Այրուածների մէջ ամենամեծը՝ 70 տարեկան է, և ամենափոքրը 10 ամսական: Սպանուածներ են մեծագոյն մասամբ մշակ դասից, այրուած, քանդուած և յափշտակուած են 51 տուն և խանութ: Վիրաւորուած են 90, որոնցից այժմ մնում են 67 հոգի:

Բագուցիների մեծամասնութիւնը պնդում է, հայ սպանուածների թիւն 200-ից աւելի չէ, նոյնչափ եթէ ոչ աւելի վիրաւորուածներ, իսկ թուրք սպանուածները գուցէ նոյնչափ, զոնէ ոչ պակաս 120 հոգուց, նաև վիրաւորուածները ոչ պակաս այս թուից: Կան մարդիկ, մանաւանդ թուրքերից, որոնք պնդում են, թէ թուրքերից աւելի են սպանուած՝ քան հայերից: Վիրաւորուած կամ սպանուած են նաև ոռւմներից մօտ 30 հոգի, վրացիներից մօտ 20: Ուրեմն, պիտի զգան թուրքերը, որ նրանց կատարած գործը համահաւասար մնաս է տուել թէ մեզ և թէ իրանց: Ինչ անմիտ և վայրենի գործ, որին նրանք ծառայեցին անգիտակցաբար:

Մենք քրիստոնէաբար ներում ենք մեր հարեաններին իրանց մոլորութիւնը, ինչպէս և նրանք պիտի ներեն մեզ: Մենք մազի չափ չենք մեղադրում նրանց նոյն իսկ այրուած մանուկների և յղի կանանց յօշոտուած մարմինների առջև: Հայերը երեխաներ չեն այրել, յղի արգանդներ չեն պատառոտել դաշոյններով: Նրանք միայն պաշտպանուել են: Պատիւ նրանց: Պատիւ և՛ թուրքերի այն մեծամասնութեանը, որ պաշտպանել են անպաշտպան հայ ընտանիքներին և անմիջապէս միջոցների ձեռնարկել խաղաղութիւնը վերականգնելու:

Բագուն այժմ գրեթէ կիսով չափ դատարկուել է հայերից: Հայերը թողնում են թուրքերի տները և տեղափոխուում քրիստոնեաների տներ: Առուտուրը գրեթէ կանգ է առել, նաև թային արդիւնաբերութիւնը միլիօնների մնաս է կրում, քաղաքը դարձել է զօրանոց և ենթարկուել պատերազմական դրու-

թեան անողոր օրէնքներին: Ահա անմիտ կոտորածի հետեանքը: Եւ միայն հասարակութիւնը չէ շեատուողը, այլ և Պետութեան գանձարանը եթէ, բարոյականը մի կողմ թողնելով, վերցնենք միայն նիւթականը: Տէրութիւնը Բագուից ստանում է տարեկան 120 միլիօն ոտբլի եկամուտ—պետութեան ընդհանուր բիւջէի մի քսաներորդականը: Կարելի է երևակայել, թէ այդ ինչ զգալի կորուստ կը լինի Պետական գանձարանի համար եթէ իրերի դրութիւնն այսպէս շարունակուի:

Ուրեմն, որ կողմ նայում ենք ամենուրեք շեատ և շեատ: Ի՞նչ միտք ունէր անողորմ կոտորածը Բագուում: Ի՞նչ զաղափարի ծառայեց այն...

Կոտորածը տեեց ուղիղ երեք օր և երեք գիշեր: Սկսուելով փետրուարի 6-ին, մօտաւորապէս 2 ժամին, վերջացաւ փետրուարի 9-ին կէսօրից յետոյ: Երեք սև օրեր, որ Կովկասի պատմութեան, ուրեմն եւ Ռուսիայի պատմութեան մէջ պիտի բռնեն ամօթալի, խայտառակ էջեր:

Երբ խաղաղութիւնը տիրում է, թուրք և հայ հանգիպում են իրարու ուրախութեան զգացումով և անկեղծ ցաւակցութեամբ սեղմում են իրարու ձեռք: Բուն բագուցիները մեծ մասը չի կարողանում մինչև այսօր էլ հաշիւ տալ իրան, թէ ինչպէս պատահեց փորձանքը: «Այդ մի դաճիւր էր (փորձանք), երկնային պատիժ, որ եկաւ անցաւ մեր գլխով», ասում են թուրքերը: Իսկ հայերը դեռ չեն արթնացել ապշումից, այժմ էլ նրանք սոսկումով և դողալով են յիշում արիւնալի օրերը:

Ով և ինչ ևս լինի անասելի թշուառութեան սկզբնապատճառը, պիտի սպաւալ պատմութեան մէջ դրոշմուի անջնջելի նախատինքով:

Միայն չորրորդ օրը կոտորածի թշուառները կարողացան տիրանալ իրանց մերձաւորների դիակներին: Սոսկալի է այն տեսարանը, որ այդ օրը ներկայացրել են հայ և թուրք գերեզմանատները և քաղաքի հիւանդանոցները: Խնայելով մեր ընթերցողների նեարդերը, կանգ չենք առնիլ այդ տեսարանի վրայ: Բայց ահա մի սրտաշարժ պատկեր, որի առջև պիտի խոնարհուի ամեն ոք և սքանչանայ հայ կնոջ անհասանելի առաքինութեան վրայ:

Այդ պատկերի նկարագիրը տալիս է «Каспий» լրագրում թուրք հրապարակախօս պ. Աղաեվը: Քաղում ենք նրա յօդուածից հետեւեալ կտորը.

«...Բայց ամենից բարձր, ամենից վեհ է մի հայ կնոջ օ-

լինակը: Այդ կինը ցոյց տուեց հոգու այնպիսի վեհութիւն, սրտի այնպիսի ազնուութիւն, այնքան պայծառ միտք և քաղաքացիական առաքինութիւն, որ արժանի է պատմութեան ամենամեծ կանանց շարքը դասուելու և փառաբանուելու յաւիտեան: Երէկ, երբ ինձ պատմեցին այն, ինչ-որ նա արել է, աչքերս ակամայ արտասուեցին, և եթէ նա նոյն բոպէին ներկայ լինէր, ես սքանչացած կընկնէի նրա առջև ծնկաչոք, կաղօթէի նրան, ինչպէս ժամանակից Մագօնայի և կըհամբուրէի նրա ոտները փոշին:

Ահա թէ ինչ է արել նա:

Այդ աղքատ, բայց հոգով և սրտով մեծ կինը սարսափելի տրագիդիայի ժամանակ կորցրել է իւր զաւակներին: Գերեզմանատանը, թաղման հանդիսի ժամանակ, նա, ձեռք դնելով անմեղ զոհերի դագաղի վրայ, դարձել է զէպի հայերը այս խօսքերով.

«Հայեր: Երգուեցնում եմ ձեզ այս երեխաների անմեղ հոսուած արիւնով, երգուեցնում եմ նրանց թշուառ մօր ջախջախուած սրտով, ներեցէ՛ք միսուլմաներին այն, ինչ-որ նրանք արել են, մի՛ զգաք նրանց գէժ թշնամութիւն, այլ սիրեցէ՛ք նրանց եղբայրական սիրով, այնպէս, ինչպէս սիրել էք միմեանց առաջ»:

«Կարո՞ղ է լինել աւելի գեղեցիկ, վսեմ և բարձր բան: Այդ կլասիքական մի կերպարանք է, որ արտասանել է կլասիքական խօսքեր: Այդ խօսքերը պիտի ոսկէ տառերով փորագրուին և զարդարեն մեր փողոցներն ու հրապարակները: Այո, դու մեծ ես, ազնիւ հայուհի: Դու զարդարում ես այն ցեղը, որին պատկանում ես: Դու ազնուացնում ես և բարձրացնում մինչև անհասանելի բարձրութիւն այն ազգը, որի զաւակն ես: Դու քո ազնիւ սրտի մի բնական և պարզ ցնցումով հասկացել ես, թէ հայրենիքի շահը, սէրը, խաղաղութիւնը, համերաշխութիւնը, միութիւնը նրա զաւակների աւելի նշանաւոր է և բարձր, քան վրիժառութեան բնազդը, որ բնականաբար պիտի զարթնէր քո ջախջախուած մայրական սրտի մէջ: Բայց դու եղար այնքան արի, քո մէջ կար այնքան քաղաքացիական առաքինութիւն, որ խեղդեցիր այդ բնազդը, զոհելով այն հասարակական բարօրութեանը, մեր ամենքի համար թանգ Կովկասի բարօրութեանը»: Շարունակելով այս ուղղութեամբ իւր հիմնը հայ կնոջ հասցէին, թուրք հրապարակախօսը աւելացնում է:

«Երբ այս սրտաշարժ տեսարանի լուրը հայ կնոջ մարդասիրական վարմունքի մասին տարածուեց միւսուլմանների

մէջ, մի քանի անձանց նախաձեռնութեամբ որոշուեց, որ միւսիւման հոգեւորականութիւնը մեծ հայ կնոջ զաւակների համար հոգեհանգիստ կատարի և նրանց գերեզմանների վրայ պսակ գրուի»:

Ով չի կրել բարձրագոյն վիշտ, չի կարող երևակայել այդպիսի վեհութիւն զաւակներից զրկուած մի մօր կողմից դէպի իր սիրեցեալների անողորմ դահիճները: Թող հերոսուհի հայ կնոջ սքանչելի օրինակով ոգևորուի միւսիւման կիներ և իւր զաւակներին, վրիժառութեան փոխարէն, ներշնչի սիրոյ, միութեան և մարդասիրութեան վեհ զգացում: Հայ կիներ դարերից է ժառանգել այս բարձրագոյն առաքինութիւնը և Բագուի թշուառ մօր վեհութիւնը հազուագիւտ չէ հայերի մէջ: Հայ կիներ ունի իրաւունք պարծենալու իւր առաքինութիւններով:

Արդէն մի ամիս է անցել Բագուի արիւնալի օրերից մինչև այս տողերի գրելը: Ինչ պիտի լինի այսուհետև—չը գիտենք: Բայց վերականգնուած խաղաղութիւնը, ինչ թագցնենք, տակաւին մեզ անխախտելի չի թւում: Կովկասեան թուրքերի հետ համերաշխութիւնը պահանջում է աւելի մեծ ջանքեր, քան կարծում են մեր լաւատեսները: Եղբայրութեան զգացումը համակել է համահաւասար թէ հայերին և թէ թուրքերին—ճիշտ է: Բայց այս զգացումը կարող է շուտով սառչել, ինչպէս արագ սառչում է ամեն մի զգացում արեւելեան ժողովուրդների մէջ: Հետեւաբար, պէտք է դիմել աւելի հաստատ միջոցների: Ոգևորիչ ճառերով և հոգեհանգիստներով մենք շատ բան անել չենք կարող: Պէտք է աւելի խորը թափանցենք հայ և թուրք ազգաբնակչութիւնների այժմեան յարաբերութիւնների մէջ և աւելի լուրջ քննենք նրանց խախտման պատճառները:

Այն մարդիկ, որոնք մասնաւոր ժողովներում բառերի հեղեղով են ուզում մեզ յափշտակել, գործում են յանցանք իրանց ազգի ապահովութեան դէմ: Նրանք օդ են կտրատում իրանց սուր լեզուով, երևակայելով, թէ թշնամիներ են բրդում: Հայի դրութիւնը անապահով է ոչ միայն Անդրկովկասում, այլ և Պարսկաստանում, իսկ Տաճկաստանում այն դրութիւն չէ, այլ գեհն: Անդրկովկասեան թուրքերի հետ հաշտութիւնը անապահով կախումն ունի տաճկահայերի հարցից: Ահա ինչի մասին պիտի մտածել, ահա ինչը պիտի վերլուծել և քննել...

Բագուն այժմ պատերազմական դրութեան մէջ է: Մարդկանց արգելուած է երեկոները 8 ժամից յետոյ փողոց դուրս գալ: Նանուլթները բացուել են, բայց բաւական է մի ջնջին շշուկ

և նրանք մի վայրկեանում փակոււմ են: Ժողովարանը, թաւրոնը, կրկէսը և հասարակական միւս ժողովատեղերը փակ են և դեռ յայտնի չէ երբ կը բացուին: Քաղաքը շարունակ դատարկոււմ է և այժմ էլ փախչողներից շատ քչերն են համարձակոււմ յետ դառնալ:

Գեներալ—նահանգապետ իշխ. Ամիլախօրիի մօտ նրա նախագահութեամբ եղան մի քանի ժողովներ, մասնակցութեամբ հայ և թուրք ներկայացուցիչների: Սօսուեց արիւնալի օրերի մասին, ջանք դրուեց կոտորածի պատճառները պարզելու: Բայց և ոչ մի լուրջ եզրակացութեան չեկան:

Բագուի իրաւաբաններն առանց ազգութիւնների խտրութեան մի բազմամարդ ժողովում որոշել են ոչ մի ջանք չը խնայել քննութիւնը լիակատար դարձնելու: Նոյն մտքով որոշոււմ են կայացրել և բօրսային յանձնաժողովը ու նաւթաարդիւնաբերների ժողովը, որոնք խնդրամատոյց են եղել Ֆինանսների մինիստրին միջամտելու, որ Պետերբուրգից բարձրագոյն քննութիւն նշանակուի:

Վերջին հեռագիրները Պետերբուրգից հաղորդեցին, որ այս խնդիրը յարգուած է: Նշանակուած է բարձրագոյն քննիչ յանձնաժողով մասնակցութեամբ բօրսային յանձնաժողովի և նաւթաարդիւնաբերների ժողովի ներկայացուցիչների:

Մինչև նշանակուած մասնաժողովի Բագու ժամանելը կը կազմուի նիւթերի մի ահագին պաշար: Թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը արդէն հաւաքել է գրաւոր վկայութիւնների մի մեծ կոյտ: Նոյնչափ նիւթ ունեն իրանց ձեռքի տակ և Բագուի լրագրների խմբագրութիւնները նաև իրաւաբանների ընկերութիւնը: Անշուշտ հայ և թուրք հասարակութիւնները ոչ մի միջոց չեն խնայիլ խնդիրը պարզելու համար: Անշուշտ նրանք Պետերբուրգից և Մոսկվայից կը հրաւիրեն առաջնակարգ փաստաբաններ և նրանց կը յանձնեն թշուառների պաշտպանութեան գործը:

Ինքը նահանգապետ իշխ. Նակաշիձէն իւր կողմից դիմել է ներքին դործոց նախարարին և խնդրել, որ առանձին քննիչ մասնաժողով նշանակուի: Իշխանը բարեհաճոււմ է իրան վերաւորուած համարել հասարակութեան մէջ «ամենայամասու» կերպով տարածուած լուրերից, որոնք, ըստ իւր ասութեան, «արատ են ձգոււմ» նրա երկարամեայ պետական ծառայութեան վրայ: Իշխանն իրաւացի է, այդ վատ լուրերը կարող են արատ ձգել նրա վրայ:

Այսպիսի հանգամանքներում քաղցր է մեզ յուսալ, որ

խնդիրը կը լուսաբանուի բազմակողմանի: Մենք հայերս ուրիշ բան չենք ուզում, բացի անաչառ դատից: Մենք դարերից ժառանգած քրիստոնէական համբերութեամբ և հեզութեամբ կը սպասենք արդար դատաստանի: Եւ այդ դատաստանը կը լինի մեր ջախջախուած սրտերի միակ սպեղանին...

Սպասենք, ուրեմն...

Բագուի սոսկալի կոտորածը ցնցեց ամբողջ Կովկասը: Ամենքը համակուեցին միևնոյն ծանր զգացումով, թէ հայերի և թուրքերի թշնամութիւնը մի քաղաքում կարող է արձագանք գտնել ամենուրեք, ուր այդ երկու ազգութիւնները ապրում են կից առ կից:

Չարիքի տարածման առաջն առնելու համար Կովկասի բոլոր քաղաքներում կատարուեցին հոգեհանգիստներ, որոնք իրօք մի առիթ էին հայերի և թուրքերի յարաբերութիւնները պարզելու համար: Ամենուրեք տեղի ունեցաւ նոյն սրտաշարժ տեսարանը, ինչ-որ Թիֆլիսում: Երկու ազգութիւններն էլ իրանց հոգևոր և աշխարհական ներկայացուցիչների բերանով յայտնեցին, թէ չը կայ իրանց մէջ փոխադարձ թշնամութիւն: Մի քանի քաղաքներում խօսքերը կնքուեցին հանգիսաւոր երդումով: Հայերը երդուեցին հաշտ մնալ թուրքերի մէջիթներում, թուրքերը երդուեցին հայ եկեղեցիներում և հոգևորականները, ի նշան իրանց երդման անկեղծութեան, համբուրուեցին:

Սակայն չը նայիլով այս սրտաշարժ երդումներին, կասկածը տակաւին չի ոչնչացել մեր սրտում: Եւ ահա մեր կասկածը քիչ մնաց արդարանար մի քանի քաղաքների վերաբերմամբ:

Հազիւ քիչ թէ շատ ուշքի էինք եկել Բագուի հարուածից, երբ հեռագիրը մեզ գուժեց, թէ Երևանում փետրուարի 20 և 21-ին հայերի ու թուրքերի մէջ եղել է զինուած ընդհարում: Սարսափը նորից պաշարեց մեզ: Բարեբաղդաբար, շուտով պարզուեց, որ սկսուած կոտորածը խափանուել է տեղական իշխանութեան արագ գործողութեան և քաղաքագլուխ պ. Մեղիք-Աղամալեանի եռանդի շնորհով:

Ահա ինչ է հաղորդում տխուր եղելութեան մասին պաշտօնական «ХАВКАЗЪ» լրագիրը.

«Փետրուարի 20-ին Երևանում, առաւօտեան մօտ տասն ու մէկ ժամին, փայտեղէնի հրապարակում երկու միւսուլմաներ կռուեցին միմեանց հետ և միմեանց կրակեցին: Այս պատճառով աղմուկ բարձրացաւ, շրջակայ խանութներից և տներից հրա-

ցանաձգութիւն սկսուեց մեծ մասամբ դէպի օդ: Յայտնուեց, որ սպանուել են երեք հայ և մի թուրք, վիրաւորուել են մի տեղացի հրեայ, երկու թուրք և եօթ հայ: Շուտով տեղ հասան հերթապահ վաշտը, ոստիկանութիւնը և ստրաժնիկներն ու անկարգութեանը վերջ տուեցին: Նահանգապետը, պահնորդ զօրքի հրամանատարի, հայոց թեմական յաջորդի, քաղաքագլխի և հայ ու միւսուլման հասարակութեան ներկայացուցիչների հետ քաղաքը պտտեցին, որից յետոյ, ըստ երևոյթին, խաղաղութիւնը վերականգնուեց:

Փետրուարի 21-ին ոստիկանութեան պաշտօնեաները, պատուաւոր հայերի և միսուլմանների հետ վաղ առաւօտից պտտեցին քաղաքը և խառնութեանը. ամեն ինչ խաղաղ էր: Առաւօտեան մօտ 10 ժամին բազարում մի քանի հրացանաձգութիւններ եղան: Նոյն պահին քաղաքի զանազան մասերում հրացանաձգութիւն սկսուեց: Անկարգութիւնը ոստիկանութեան և զօրքերի միջոցով կէս ժամում խափանուեց: Վաճառատները փակուեցին: Այդ օրը սպանուեցին եօթ միսուլման և մի հայ, վիրաւորուեցին տասներկու միսուլման և վեց հայ... խաղաղութիւնը ապահովելու համար նահանգապետը, բերդապահ զօրքի հրամանատարի համաձայնութեամբ, բացի ոստիկանական հսկումից, նշանակեց զօրքեր քաղաքի խիստ կարգապահութեան համար:

Թիֆլիսի քաղաքագլխի ստացած նաև ոռոսաց հեռագրական գործակալութեան տուած հեռագրների համաձայն սպանուածների թիւն է քառասուն: Ինչպէս ասում են սրանցից 12 հայ է, 28-ը թուրք:

Ներկայումս մեր երկրի խաղաղ կեանքը խանգարուած է ամենուրեք: Անդրկովկասի բոլոր քաղաքներից լսում են երկիւղի և կասկածի ձայներ: Ազգաբնակչութեան ընտիր մասերը ջանք չեն խնայում ժողովուրդների մէջ հանգստութիւնը վերականգնելու: Ամեն տեղ հայ և մահմեդական հոգևորականութիւնը ձեռք ձեռքի տուած գործում է յանուն ազգութիւնների համերաշխութեան: Պէտք է յուսալ, որ այդ բարի ջանքերն անհետևանք չեն մնալ և Բագուի արիւնալի օրերը չեն կրկնուիլ այլուր:

Վեհափառ Հայրապետը փետր. 13-ին դիմել է Նորին Մեծութիւն Պարսից Շահին խնդրելով միջոցներ գործ դնել պարսկահայատակ հայերին պահպանելու գոհիկ պարսիկ ամբոխի կատաղութիւնից: Ահա այդ հեռագիրը.

«Նորին վշտով իմացայ, որ Բագու քաղաքի մուսուլման-

ներն ու հայերը, այս բաղմադարեան դրացիները, արիւնահեղ ու անմիտ ընդհարում ունենալով, որոնց մասին պատմածները սառցնում են մարդկային սիրտն ու ղգացմունքը, երեք օրուայ ընթացքում տուին բազմաթիւ անմեղ զոհեր: Այս մասին հաղորդելով Ձերդ Մեծութեան, աղաչում եմ հոգ տանել իմ խաղաղ հօտի մասին, որ պտնւում է Ձեր Մեծութեան ինքնակալ գայտնի հովանու տակ»:

Մկրտիչ կոթողիկոս ամենայն Հայոց

Այս հեռագրին 'ի պատասխան Հայոց Վեհափառ Հայրաբ պետը ստացել է Նորին Մեծութիւնից հետեւեալ հեռագրական պատասխանը.

«Նորին Սրբութիւն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին.

«Ես ինքս շատ վշտացած եմ Բագուի ղէպքերից: Երջանիկ եմ հաւատելու, որ Պարսկաստանի հայերը օրինապահ հպատակներ են, որոնց համար ես կարող եմ Ձեզ հաւատարեցնել իմ ամբողջ բարեացակամութիւնս և բարձր պաշտպանութիւնը»:

Մուլաֆֆէր-էղլին

Անշուշտ Նորին Մեծութիւնը, որ արդէն մարդասիրութեան շատ փաստեր է տուել մեզ, չի թոյլ տալ իւր հպատակներին մէջ վտանգաւոր խլրտումներ:

Այնուհետեւ Վեհ. Կաթողիկոսը փետր. 28-ին ուղարկեց Թաւրիզ Պարսից գահաժառանգին հետեւեալ հեռագիրը.

«Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Վալիահդին.

«Ձնայելով այն ցաւալի և արեւահեղ ղէպքերին, որոնք տեղի ունեցան Բագու և Երևան երկու դարաւոր բարեկամների՝ հայ և միւսուլման դրացիների մէջ, համաձայնութիւնը և խաղաղութիւնը հաստատուած են երկու ժողովրդի կրօնաւորների բարեացակամ միջամտութեան շնորհիւ: Խնդրում եմ Ձերդ Կայսերական Բարձրութեան Ձեր բարձր հովանաւորութեան տակ առնել Ձեր հաւատարիմ հայ հպատակներին, որոնք միշտ վայելել են Իրանի վեհապետների հայրական խնամքը»:

Վալիահդը պատասխանել է հետեւեալը. «Էջմիածին, Նորին Սրբութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա.-ին:

«Յաւում եմ անակնալ ղէպքի համար, բայց և հրճում եմ երկու կողմերի հաշտութեան վերայ: Ինչ-որ վերաբերում է մեր հայ հպատակներին, նոքա բարի յարաբերութեան մէջ են միւսուլմանների հետ և միշտ բարեբաղտ են մեր պաշտպանութեան ներքոյ»:

Վալիահդ.

Հայ ինտելիգենցիայի, մամուլի և բոլոր հասարակական մարմինների բարոյական պարտականութիւնները ներկայ հան-

գաւառներում բազմապատկոււմ են: Նրանք պէտք է լարեն բոլոր իրանց ոյժերը, եռանդը և խօսքով ու գործով ճգնեն համերաշխութեան գաղափարն ընդարձակ սփռել ազգութիւնների մէջ: Չը պիտի այժմեան թշուառութեան բոլոր մեղքը ձգել «շայթանի» վրայ և նստել անգործ: Բազուի դէպքերի մէջ հագին դեր ունին մեզ շրջապատող տգիտութիւնն ու խաւարը: Եթէ հայ և միւսուլման ամբոխները լինէին աւելի քաղաքակրթուած, ոչ մի «շայթան», ոչ մի արտաքին չար ոյժ չէր կարող նրանց դրդել եղբայրասպան կռիւ մղելու միմեանց դէմ: Կովկասը դեռ շատ է յետ մնացել քաղաքակրթութիւնից: Չը համեմատենք մեզ Ռուսիայի խորքերի կոյր խուժանի հետ և մեզ միսթարենք, դարձնենք մեր հայեացքը դէպի աւելի լուսաւոր վայրեր, դէպի Եւրոպայի ժողովուրդները... Տարածենք լոյս և ուսում, ահա մեր լաւագոյն ապագայի յենարանների գլխաւորը...

Լայնատարած Ռուսիայի միայն ծայրերը չեն խլրտոււմ, այլ և կենդրոնը և բոլոր կողմերը: Ամենուրեք տիրում է կարգերի ակնյայտ քայքայում: Քիշինեվի սոսկալի եղեռնագործութիւնները այժմ տեղի ունեն շատ քաղաքներում: Մենք միջոց չունինք արձանագրելու այն բոլորը, ինչ-որ կատարոււմ է ներկայումս ներքին Ռուսիայում:

Առաջ ենք բերում մի եղելութիւն, որ խիստ ընդունելի է ներկայ Ռուսիայի կացութեան համար:

Անցքը կատարուել է Կուրսկ քաղաքում, փետրուարի 12-ին: Այդ օրը տեղական գիմնազիօնի աշակերտները ժողով են կազմում դպրոցում իրանց դպրոցական ներքին խնդիրների մասին խորհրդակցելու: Ժողովը վերջանալուց յետոյ աշակերտները թուով 200 հոգի դիմում են դէպի սեմինարիա և կանանց գիմնազիօն, որ իրանց վճիռը յայտնեն այդ դպրոցների աշակերտներին: Աշակերտները, պատմում է «Русь» լրագիրը, ընթանում էին քաղաքի գլխաւոր փողոցով զոյգ զոյգ: Այս խաղաղ հանդիսի առջև կառքով գնում էր ոստիկանապետ Զարինը: Հետեւակ և ձիաւոր ոստիկաններն ու ստրաժնիկները հետևում էին աշակերտների խաղաղ հանդիսի ետևից: Յանկարծ, երբ հանդէսը մօտեցել էր օրիորդների գիմնազիօնին, ոստիկանապետը բոլորովին անսպասելի և առանց որևէ առիթի բարձրաձայն գոչում է. «ձեձեցէք»: Ստրաժնիկները բաժանոււմ են և յարձակոււմ են մտրակներով անպաշտպան մանուկների վրայ և սկսում անխնայ ծեծել նրանց:

Ստրաժնիկներին օգնութեան են հասնում խանութներից դուրս վազող «դոչազները» և նոյնպէս յարձակում են գիմնագիստների վրայ: Մանուկները թագնւում են մաղաղիններում և գաւիթներում, բայց այնտեղից նրանց դուրս են քաշում և գանակոծում: Մի քանի ծնողներ տեսնում են, ինչպէս ծեծում են իրանց զաւակներին, բայց չեն կարողանում օգնել, որովհետեւ նրանց չեն թոյլ տալիս մերձենալ: Ռէալական դպրոցի աշակերտները, լուր ստանալով, թէ իրանց ընկերները ծեծւում են, յարձակւում են դէպի փողոց, բայց նրանք ևս ենթարկւում են ծեծի:

Русь. Вѣд. « Լրագիրը մի ականատեսի բերանով սոսկալի մանրամասնութիւններ է հաղորդում այդ քստմնելի տեսարանի մասին: Ոստիկանները 10, 11 և 12 տարեկան մանուկների մագերը քաշելով, ձգում են իրանց հաստ կօշիկների կըրունգների տակ, կոխկոտում: Մէկի ոտներից մի դաղան բըռնում է և գլուխը զարնում սալայատակին: Միւսը ջարդւում է ձիաւոր ոստիկանների ձիերի սմբակների տակ: Փողովուրդը ականատես է, բայց չի կարող օգնել, ոմանք արտասւում են, կանայք ուշաթափւում են, ծերերն անէծք կարդում: Մի քանի ականատես սպաներ անցօր կատաղութիւնից գունատւում են: Երեք գիմնագիստներ փախչում են կանանց գիմնագիծնի նախասենեակը, բայց գիմնագիծնի վարչութեան հրամանով ծառաները նրանց դուրս են քշում և գցում հրոսակների ձեռքը:

Այս եղելութիւնը յուզում է ամբողջ քաղաքը: Նոյն օրը արտաքոյ կարգի նիստ է հրաւիրւում Քաղաքային Խորհրդարանում: Ներկայ է լինում ահագին բազմութիւն: Պատմւում են միմեանցից սոսկալի տեսարաններ: Մի ծերունի հայր խելագարի պէս գոռում է. «պալո՞ններ, իմ մի որդին այս պահին Հեռաւոր Արևելքում արիւն է թափում իւր հայրենիքի համար ինչպէս զինուոր, իսկ միւսին այսօր ծեծել են ոստիկանները այնպէս սաստիկ, որ անշուշտ նա պիտի հաշմ դառնայ: Պարոններ, օգնեցէք»:

Բազմաթիւ ստորագրութիւններով Ներքին գործերի մինիստրին ուղարկւում է հետեւեալ հեռագիրը.

«Փետրուարի 12-ին Կուրսկ քաղաքում ոստիկանութիւնը տեղական ոստիկանապետի հրամանով, առանց նախազգուշացնելու, փողոցներում ծեծեց անպաշտպան երեխաներին, որ ուսանում են քաղաքիս միջնակարգ դպրոցներում: Մինչև հոգու խորք վրդովուած ոստիկանութեան այս գազանային գործողութեամբ, մենք պահանջում ենք դատաստանական քննութիւն և խնդրում ենք ազատել բանտարկուած երեխաներին»:

Ականատեսների ստորագրութեամբ իսկոյն և եթ դատախազին խնդիր է տրուած՝ քննութիւն նշանակել և յանցաւորներին դատի ենթարկել: Նոյն օրը երեկոյիսն փողոցներում պատերին կպցնում են նահանգապետի մի ծանուցագիրը. որով ազդարարւում է քաղաքի բնակչութեանը, թէ ամեն մի ժողով կամ ցոյց փողոցներում արգելուած է: Բնակիչները պէտք է զգոյշ լինեն, կարգը չը խանգարեն նաև թոյլ չը տան իրանց որդկերանց փողոց դուրս գալ: Հակառակ դէպքում նահանգապետը յայտնում է, թէ գործ կը դրուին խիստ ոստիկանական միջոցներ...

Գիմնադիտնում և ոչալական դպրոցում պարապմունքները ընդհատուած են մինչև մարտի 7-ը: Թէ ինչ կը լինի այսուհետև—ոչ ոք չը գիտէ:

Նոյն օրը տեղական հասարակական ժողովարանի անդամները 100-ից աւելի ստորագրութեամբ յայտարարութիւն են տալիս, որ ժողովարանի անդամների շարքից դուրս բերուին ոստիկանապետ Զարինը և ոստիկանական պաշտօնեաներ Վէյլկէն, Մակարևիչը, Պուզանովն և Բօլկովը, որոնք անպաշտպան երեխաններին ծեծելով են ցոյց տուել իրանց քաջութիւնը...

Ահա բաւական ժամանակ է, որ կովկասի մի ամբողջ վայրից գալիս են տխուր լուրեր, թէ երկրի ազդարնակութիւնը յուզուած է: Մեր խօսքը Գուրիայի մասին է, որի ազդաբնակութեան թիւը հասնում է 100 հազարի: Լրագրները, հարկադրուած, շատ քիչ մանրամասնութիւններ են հաղորդում այդ երկրի յուզման մասին, իսկ մասնաւոր լուրերը հակասում են միմեանց: Միայն պաշտօնական «Кавказ»-ը տուեց մի քանի տեղեկութիւններ, որոնցից մենք իմացանք, թէ Գուրիացիների շարժումը վերջերս սկսել է քաղաքական բնաւորութիւն ստանալ:

Շարժման առաջն առնելու համար երկրիս կառավարչապետի պաշտօնակատար գեներալ Մալաման փետրուարի սկզբին ուղարկեց Գուրիայ գեներալ Ալիխանովին զօրքով, յանձնելով նրան երկրի և՛ քաղաքացիական իշխանութիւնը ժամանակաւոր: Այս միջոցը հասարակութեան կողմից համարուեց խիստ և ոչ ցանկալի: Նորին գերագանցութիւն գեն. Մալամային ներկայացաւ մի առանձին պատգամաւորութիւն Թիֆլիսի նահանգի ազնուականութեան պարագլուխ իշխան Մելիքովի առաջնորդութեամբ և խնդրեց, որ նախ քան խիստ միջոցների դիմելը, գուրիացիների դրութիւնը քննուի: Այս նպատակով

առաջարկուեց Գուերիայ ուղարկել կառավարչապետի զիւանադան խորհրդի անդամ Սուլթան-Կրիմ-Գիրէյն, իբրեւ մեր երկրի վիճակին ծանօթ անձի, որ տեղն ու տեղը ծանօթանայ գուերիացիներին պահանջներին:

Գին. Մալաման սիրով ընդունեց այս խելացի առաջարկութիւնը: Այժմ Սուլթան-Կրիմ-Գիրէյն, ինչպէս հաղորդում են տեղական լրագրները, մեծ աջողութեամբ կատարում է իր վրայ դրուած միսսիան: Մինչև այժմ արդէն պարզուել է, որ գուերիացիների ընդհանուր շարժումը և նրանից առաջացած մասնաւոր սպանութիւնները, որ այնքան յաճախ են կրկնուում, չեն կրում բուն քաղաքական բնաւորութիւն, այլ ուղղակի տնտեսական անել վիճակի հետեանք են: Թշուառ գուերիացիները ներկայումս գտնուում են տնտեսական ամենաթշուառ դրութեան մէջ: Բաւական է ասել, որ իւրաքանչիւր հոգի գուերիացի հազիւ ունի միջին թուով մի դեսեատին վարեւահող, այն էլ ոչ այնքան պարարտ: Երկրի կալուածատէրերը վարւում են նրանց հետ անբարեխիղճ, հարստահարում են, զրկում, գրեթէ կողոպտում: Տեղական ստորին պաշտօնեաները ծծում են ժողովրդի արիւնը իրանց կաշառակերութեամբ, ծեծում են զիւղացիներին, բանտարկում ամեն մի չնչին բանի համար, տուգանքի ենթարկում և այլն: Պակաս փորձանք չէ խեղճ գուերիացիների համար և հոգեւորականութիւնը, որ անխնայ հարստահարում է զիւղացիներին, օգտուելով իւր մի քանի արտօնութիւններից: Ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը քայքայուել է, բարձր ու վարժը կոպտացել են արտաքուստ եկած հանգամանքների շնորհով, ուսումնարաններ չը կան, եղածներն էլ չեն համապատասխանում իրանց կոչմանը: Ժողովուրդը տանջւում է մեծ և անտանելի հարկերի տակ, տուն կայ, որ ծախել է իր վերջին կովն այս կամ այն հարկը տալու համար: Այս է պատճառը Գուերիայի շարժման և ոչ թէ այն գաղափարը, որ վերագրում են նրան շատ չարամիտներ, այն է, թէ իբր գուերիացիք ձգտում են դէպի ինչոր երեւակայական անկախութիւն: Ոչ մի գուերիացի չունի այդպիսի ցնորք և չի կարող ունենալ:

Պէտք է յուսալ, որ Սուլթան-Կրիմ-Գիրէյի առաքելութիւնը կունենայ բարերար հետեանք թէ Գուերիայի և թէ երկրիս ընդհանուր խաղաղութեան համար: Բայց չը պէտք է կարծել, որ Գուերիան միակ վայրն է մեր երկրում այնպիսի տխուր պայմանների մէջ: Ամբողջ Կովկասի տնտեսական դրութիւնը յուզիչ է:

Մարտի 2-ին Կովկասեան Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնը մի վերին աստիճանի հետաքրքրական ժողով ունեցաւ, ուր մի անգամ ևս պարզուեց մեր երկրին վերաբերեալ մի քանի բացառիկ կանօնների անտեղի լինելը:

Խնդիրը վերաբերում էր մեր երկրի արդիւնաբերութեան մի շատ խոշոր ճիւղին, այն է՝ ծխախոտագործութեանը, որին սպառնում է մեծ վտանգ: Բանն այն է, որ այդ արդիւնագործութիւնը սկսուել է և ծաղկել Կովկասում Փոքր Ասիայից վաթսուներկու թուականներին գաղթած հայերի և յոյների շնորքով: Գաղթելով ինչ ինչ քաղաքական հանգամանքների պատճառով դէպի Սև ծովի ափերը, այդ մարդիկ սկսել են մշակել մինչև այդ ժամանակ վայրենի մի աւազականոց, ստեղծել են մի ամբողջ արդիւնագործութիւն, որ տալիս է տարեկան մօտ 10,000,000 ռուբլի եկամուտ: Ներկայումս ծխախոտագործութեամբ պարապողների թիւն է մօտ 5600 տուն, որոնցից 3700 տուն հայ, 1700 տ. յոյն և 200 տ. տաճիկ. միջին թուով մօտ 30,000 բնակիչ, որոնցից 20,000 հայ:

Այս գաղթականներն արել են այն, ինչ-որ չեն կարողացել անել մինչև այդ Սև ծովի ափերում ոչ տեղացիները և ոչ եկուոր տարրերը. ստեղծել են ամենաբարձր տեսակի ծխախոտագործութիւն, որ այսօր արդիւնահանում է ոչ միայն դէպի Ռուսիա, այլ և դէպի արտասահման: Բայց ահա խնդիր: Այդ խելացի, եռանդուն, ազնիւ և գործունեայ գաղթականները օտարահպատակ են և հաստատ բնակութեան իրաւունք չունին: Նրանք ժամանակաւոր արտօնութիւններ են ստացել ապրելու Սև ծովի ափերում: Այս տարի լրանում է նրանց տրուած վերջին ժամանակամիջոցը, որից յետոյ նրանք պարտաւոր են կամ յետ գաղթել դէպի Անատոլիա կամ ընդունել ռուսահպատակութիւն: Յետ գաղթել—կը նշանակէ զրկուել մի շահաւէտ գործից և անանկանալ, ռուսահպատակութիւն ընդունել—կը նշանակէ դատապարտուել աղքատութեան, որովհետև հպատակութիւն ընդունող գաղթականներին կառավարութիւնը չի ապահովում ոչ մի կտոր վարելահողով:

Այս մասին պ. Ալէքսանդր Քալանթարը մարտի 2-ին Կովկասեան Գիւղատնտեսական Ընկերութեան ժողովում, որ կայացաւ պ. Ծինամէդվարովի նախագահութեամբ, մի համառօտ բայց համոզիչ գեկուցումն արաւ: Նա առաջարկեց ժողովին, որ որոշի Ընկերութեան միջոցով խնդրել Կովկասեան Կառավարչապետին միջամտել, որ գաղթականների համար ձեռք բերուի բնակութեան նոր ժամանակամիջոց, բացատրելով, որ

հակառակ դէպքում՝ ամբողջ Ռուսիան կը զրկուի մի շահաւետ արդիւնագործութիւնից: Ժողովականներից ոմանք հարց զարթեցրին, արդեօք, որքան օգտակար է երկրիս ընդհանուր բարոյական և տնտեսական շահերի համար Սև ծովի սփերի գաղթականների համար հոգալը: Այս հարցին գեղեցիկ պատասխան տուեց կալուածատէր գէն. Շերվաշիձէն, մանրամասն բացատրելով, հայ և յոյն գաղթականների մեծ տնտեսական և բարոյական նշանակութիւնը ամբողջ երկրի համար: Իշխանը պնդեց, որ այդ մի բուռն ժողովուրդը տնդական ազգաբնակչութեան վրայ ունեցել է ահագին կրթական ազդեցութիւն, սովորեցրել է նրան աշխատասիրութեան, տուել է նրան ապրելու միջոց և այլն: Յարգելի իշխանի ասելով, Անատօլիայի հայերն ու յոյները Սև ծովի ափերում մի բարձր կուլտուրական ոյժ են, մի տեսակ ամերիկացիներ մի վայրենի երկրում: Իշխանի ճառն ընդունուեց բուռն ծափահարութեամբ: Գնահատելի տեղեկութիւններ տուեցին և Արտ. Էնֆիաճեանց, Աւ. Իսահակեան և այլն:

Ժողովը միաձայն ընդունեց այդ առաջարկութիւնը և որոշեց, որ Կովկասեան Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնը մի պատգամաւորութիւն ընտրի երկրիս կառավարչապետի պաշտօնակատարին ներկայանալու և խնդրելու նրա միջամտութիւնը մի բուռն խելացի, ազնիւ և վերին աստիճանի օգտակար ժողովրդից մեր երկիրը չը զրկելու համար:

Անցեալ փետրուարի 20-ին „Тифл. Листокъ“ լրագրի խմբագրատանը, նոյն թերթի խմբագրութեան նախաձեռնութեամբ ժողովուեցան քաղաքիս զրեթէ բոլոր լրագիրների խմբագիրները կամ նոցա ներկայացուցիչները և ուղարկեցին Պ.-Բուրգ պետական խորհրդի անդամ Կօբէկօյին հետեւեալ հռագիրը. «Թիֆլիսի պարբերական հրատարակութիւնների ներքոյ ստորագրեալ խմբագիրներս միանում ենք մամուլը ճնշումներից ազատելու ընդհանուր ցանկութեան և խնդրում ենք՝ մամուլի օրէնսդրութեան վերաքննող յանձնաժողովին թոյլատրել մասնակցելու մեզանից ընտրուած երկու հոգու, մէկը ռուս պարբերական հրատարակութիւններից, միւսը՝ տեղական լեզուներով լոյս տեսնողների կողմից»: Ստորագրեցին հետեւեալ թերթերի խմբագիրներ, „Тифл. Листокъ“, „Новое Обоз“, „Цнобисъ Пурцели“, „Լումայ“, „Кавк. Лист.“, „Моамбе“, „Иверія“, „Մշակ“, „Кавк. Сельск. Хоз. Вѣст.“, „Джеджили“, „Накадули“, „Աղիւր“, „Ճարագ“, „Могзаури“, „Մուրճ“:

Կօրէկօն նախագահում է այն յանձնաժողովին, որ բարձրագոյն նշանակուած է մամուլի վերաբերեալ օրէնսդրութիւնը վերաքննելու համար.

Վաղուց արդէն խօսւում էր Կովկասի արդի կառավարութեան ձեւը վերածել փոխարքայութեան և այժմ արդէն, ինչպէս հաղորդեց հեռագիրը Պ. Բուրգից, Բարձրագոյն հրովարտակով Կովկասի փոխարքայ է նշանակուել կոմս Ի. Ի. Վօրօնցով-Դաշկովը:

Լուրը առնելուն պէս Նորին Սրբութիւն ամենայն Հայոց Վեհ. կաթողիկոսը անցեալ փետրուարի 19-ին Պ. Բուրգ ուղարկեց հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրը.

Նորին Պայծառափայլութեան Կովկասի Փոխարքայ կոմս Իլլարիոն Իվանովիչ Վօրօնցով-Դաշկովին.

«Իմ և ամբողջ հօտի կողմից ցնծագին շնորհաւորում եմ Ձերդ Պայծառափայլութեան Ձեր Բարձրագոյնս նշանակուելը այժմեան ծանր ժամանակներում, որին կոչուած էք Թագաւոր Կայսեր Բարձր հրամանով. խորապէս հաւատում եմ, որ Ձեր յայտնի բարեացակամութեան շնորհիւ, որ տաժում էք ղէպի Կովկասեան ազգաբնակութիւնը, դուք իբրև Կովկասեան հին աւանդութիւնների ներկայացուցիչ, կարող կը լինէք Կովկասը խաղաղացնել և անդորրացնել: Աղօթում եմ Աստծուն, որ Ձեզ ոյժ և կարողութիւն տայ առաջիկայ գործունէութեան համար: Ընդ սմին ես Պետերբուրգ գտնուած իմ պատգամաւորութեան յանձնարարեցի անձամբ շնորհաւորել Ձեզ իմ և իմ հօտի կողմից»: Մկրտիչ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց.

Վեհ. Կաթողիկոսը Նորին Պայծառափայլութիւնից ստացաւ հետեւեալ պատասխանը.

«Թիֆլիս. Նորին Սրբ. ամենայն Հայոց կաթողիկոսին.

«Սրտագին շնորհակալ եմ Ձերդ Սրբութիւնից Ձեր համակրական հեռագրի համար, աղօթում եմ Աստծուն ոյժ և կարողութիւն տալ ինձ Թագաւոր Կայսեր կամքը կատարելու, անդորրեղու ազգաբնակութիւնը և ապահովելու ջերմ սիրով սիրածս Կովկասի զարգացումը: Յանձնում եմ ինձ Ձեր մաքրափայլ աղօթքներին»: Կոմս Վօրօնցով-Դաշկով.

Ռուսաստանի լրագիրները հաղորդում են, որ մեր նորահաստատ փոխարքան Պ.-Բուրգից ղէպի Կովկաս կը մեկնի ներկայ մարտ ամսին:

Անցեալ տարուայ դեկտեմբերի վերջին Ազգիս Վեհ. Հայրապետի կողմից մի պատգամաւորութիւն է ուղարկուել Պ.Բուրգ, որի գլուխ է անցած Բեսարաբիայի Հայոց թեմակալ առաջնորդ Բարձր Սրբազան Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուզավերդեանը:

Պատգամաւորութեան պաշտօնը, ինչպէս լսում ենք, կայանում է նորանում, որ մի տեղեկագիր պիտի ներկայացնեն ներքին գործոց պ. Նախարարին Հայոց կալուածների և հայ եկեղեցական այլ խնդիրների վերաբերութեամբ և պատգամաւորութիւնը արդէն ներկայացել է նախարարին. իսկ հետեանքի մասին դեռ ևս ոչինչ յայտնի չէ:

Ներկայումս պատգամաւորութիւնը դեռ ևս գտնւում է Պ.Բուրգ, ուր կը մնայ երեւի դարձեալ մի առ ժամանակ:

ՆԱՄԱԿ Ս. Պ-ԲՈՒՐԳԻՑ

Արժանապատիւ խմբագիր.

Խոնարհաբար խնդրում եմ տեղ տալ երկտողիս «ԼՈՒՄԱՅԻ» ժողովայն համարում:

Արդէն թէ հայ եւ թէ ռուս օրաթերթերում՝ յայտարարուեցաւ, որ պ. Կարապետ Եզեանի պետական եւ ազգային յիսնամեայ գործունէութիւնը յաւերժացնելու նպատակով նորան համակրողների մէջ միտք յղացաւ Ֆոնդ կազմել նորա անունով, որի նպատակը եւ գործադրութեան եղանակը պ. Եզեանի հաւանութիւնից կախումն ունի: Շատերն այնպէս են կարծում, որ այդ Ֆոնդին մասնակցելու ժամանակամիջոցը մինչեւ նոյեմբերի 6-ն էր, ուստի եւ դիմումներ են տեղի ունենում այդ առթիւ:

Սրանով յայտարարում եմ, որ Ֆոնդի հանգանակութիւնը շարունակում է: Գումարն այժմ հասած է 4600 ռուբ.: Այդ Ֆոնդին մասնակցել ցանկացողները կարող են ուղարկել իրանց գումարները յանուն ինժեներ Էլիկով Բաբայեանցի հետեւեալ հասցէով.

С. Петербургъ, Монетный Дворъ, Горному Инженеру
Эмилию Ивановичу Бабаиану.

Խնդրում եմ ընդունեցէք իմ խորին յարգանքս
Է. Բաբայեան.

ՆԱՄԱԿ ՇՈՒՇՈՒՑ.

Շուշուայ հասարակական կեանքը դիտողը որքան էլ լաւատես լինի, քայց և այնպէս իրական կեանքի մէջ տեղի ունեցող երևոյթները և դրանց խորն ուսումնասիրութիւնը ստիպում են շատ անգամ խոստովանել, որ ժամանակակից կեանքը այնպիսի յատկանիշներ ունի, որոնց համար կարելի է կարմրել միայն: Շուշեցին հակուած է կարծելու, որ հետևող ժողովուրդ է, սակայն ցաւալի է տեսնել, որ մեր ժողովուրդը չէ հետևում օտարի խելացի տնտեսագիտութեան տոկուն և համբերատար մտքի յառաջադիմութեան: Բայց երեխային յատուկ բնաւորութեամբ հետևում է օտար տարազներին, ձևերին և մոդաներին:—Շոյալութիւնը իւր կործանող թեւերը աւարածել է Շուշեցու վրայ: Ռուսաց և Եւրոպական գործարանների արտաբերած մետաքսէ կտորներ սպառեցնողը կարծէք մեր քաղաքն է:—Որքան ցաւալի, այնքան և ծիծաղելի է տեսնել թաւշեայ բազմերանգ կտորներով հագնուած մեր կանացի սեռը... Կարծէք մէկը միւսից գերազանցել են ուզում պճնասիրութեամբ, զարդարանքով, վերջին տարազով... Քանզել աչքի ընկնելու համար, ոչնչացնել պարծնալու համար, ահա մեր կանացի սեռի յատկութիւնը. ինչ հոգ, թէ հայրերը, ամուսինները կրելով կեանքի բոլոր դառնութիւնները, տխուր, յուսահատ, օրուայ հաց ձեռք բերելու վրայ են մտածում: Միթէ այդ տեսակ երևոյթներից պէտք է եզրակացնենք, թէ դրանով մեր գեղեցիկ սեռը մի մեծ քայլ անելու է պատրաստուում, թէ դրանով նրանք իրանց անբովանդակ կեանքի մէջ մի մեծ փոփոխութիւն են մտցնում:

Մի հասարակութեան բարոյական և մտաւոր բարձրութիւնը չափուում է նրանով, թէ որքան նա լուրջ հետաքրքրութիւն է ցոյց տալիս դէպի հասարակական ամեն մի խնդիր, գործնական մասնակցութիւն է ցոյց տալիս դէպի ընդհանուրի շահը ուղղուած գործունէութեան մէջ:

Ակամայ հազար ու մի մտքեր են ծնում գլխիդ մէջ, երբ փողոցներում տեսնում ես ցնցոտիներով ծածկուած, նիհարած, դէմքով, քաղցամահ լինելու վտանգի ազդեցութեան տակ ճնշուած կիսամերկ մարդկանց և կանանց, որոնք կրծքին սեղմելով իրանց դժբաղտ մանուկներին, պատերի տակ ամօթից դողալով խեղտուած ձայնով ողորմութիւն են աղերսում մի կտոր չոր հաց ձեռք բերելու համար... Ամենքս նայում ենք, և շատ անգամ չնչին օգնութիւնն էլ մոռանալով անցնում ենք՝ չմտա-

ձեռով, որ այդ տառապեալների, խեղճերի համար հարկաւոր է կանոնաւոր հոգս տանել: Մեր դէպիզը, մեր բնաւորութեան յատկանիշն են «իւրաքանչիւրն իր համար.» բայց արդեօք այսպէս պիտի մտածենք,—չենք կարծում... Հասարակութիւնը ինքը պիտի մտածէ իր աղքատների համար, պէտք է ինքը կազմակերպէ խնամատարութեան ձևը:

Ներկայումս Ռուսաստանում առանձին ուշադրութեան է արժանացել աշխատանքի տներ հիմնելու գաղափարը: Աշխատանքի տների նպատակն է միջոց տալ այն մարդկանց, որոնք անգործ մնալով աղքատացել են ու անընդունակ են նորից ոտքի կանգնել կանոնաւոր աշխատանքի միջոցով: Աշխատանքի տների կազմակերպութիւնը բարդ գործ չէ, բայց պահանջում է եռանդուն ղեկավարներ, որոնք կարողանան վարուել մարդկանց հետ և կազմակերպել կանոնաւոր տնտեսական գործունէութիւն: Ցանկալի կը լինէր, որ աշխատանքի տան ինդիւրը Շուշուայ հասարակութեան ամենամեծ հոգսերի առարկան դառնար: Մեր հասարակութիւնը պէտք է լաւ իմանայ, որ աղքատութեան հետեւնեքները չեն սահմանափակում միայն աղքատների շրջանում ազդելով, այլ անցնում են ընդհանուրի վրայ: Մի հասարակութիւն կարող է միայն այն ժամանակ երջանիկ և հանգիստ լինել, երբ նրա բոլոր մասերը ապահով և երջանիկ են:

Շուտով պիտի սկսուին ձայնաւորների ընտրութիւնները քաղաքիս համար: Ամենքս հետաքրքրութեամբ սպասում ենք, թէ ովքեր են լինելու այս նոր ընտրութեան ձայնաւորները: Շատ ժամանակ չէ, որ Շուշին ստացել է քաղաքային ինքնավարութիւն, բայց այդքան ժամանակումն էլ, հաւանական է թւում մեզ, որ տեղացի հասարակութիւնը հասկացած լինի թէ ինչ մեծ ծառայութիւն կարող են անել քաղաքային դուման և վարչութիւնը ամբողջ քաղաքին, որը տարաբախտաբար, դեռ ևս աննախանձելի ղրութեան մէջ է: Մեր հասարակութիւնը պէտք է հասկանայ, որ քաղաքային շահերին յաջողութեամբ ծառայելը կախուած է ընտրութիւններից: Եթէ ձայնաւորների ընտրութիւնները յաջող կը կատարուին, այն ժամանակ միայն կարելի է յոյս ունենալ, որ դումայի մէջ կը բազմեն բանիմաց, բարեխիղճ մարդիկ, որ վարչութիւնը կը կազմուի արժանաւոր գործողներից:

Յուսով ենք, որ գէթ այս ընտրութիւնների ժամանակ կօգտուեն անցեալ փորձից, և եռանդուն ու գիտակցական ընտ-

ընթացումներ կանեն և կաշխատեն ստեղծել մի այնպիսի մարմին, որ ընդունակ լինի համայնքի ընդհանուր շահերին նուիրուած գործել և խնայարարութեան բարիքները տալ քաղաքին:

ՊՕՂ. ՁԱՔ.

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Բազուի սոսկալի կոտորածից թշուառացածների օգտին իմ ծխականների մէջ հաւաքեցի 57 ուրբի 50 կոպէկ, որ ներկայացնելով նամակիս հետ՝ խնդրեմ ուղարկել ըստ պատկանելոյն:

Նուիրողները սոքա են.—Մ. Խ. 5 ուրբի, Տ. Խ. 5 ու, Խ. Թ. 5 ու, Վ. Թ. 5 ու, Մ. Բ. 5 ու, Ի. Տէր Իսրայէլեանց 5 ու, Յ. Վ. 5 ու, Գ. Վ. 3 ու, Ի. Ն. 1 ու, Տ. Յ. Ղ. 5 ու, Յար. Մս. 3 ու, Յ. Լիսինեանց 2 ու, Ս. Ղ. 3 ու, Ա. Սարգսրեանց 1 ու, Գր. Տ. Պ. 1 ու, Գ. Ճէպէյեանց 1 ու, Նշան Շէկոյեանց 50 կ., Բ. Ա. 1 ու, Ս. Խիզանեանց 1 ու, ընդամէնը յիսուն և եօթը ուրբի յիսուն կոպէկ:

Գիւտ ա. ք. Աղանեանց.

6 մարտ, 1905, Թիֆլիս

Խմբագրութիւնս ստացուած 57 ուրբի 50 կոպէկը ամսոյս 7-ին յանձնեց Թիֆլիսի պ. քաղաքագլխին:

Խմբագրութիւնս քաղցր պարտք է համարում իւր սրտագին շնորհակալութիւնը յայտնել այն ամենքին, որոնք հեռագիրներով, նամակներով և անձամբ՝ շնորհաւորեցին «Լումայի» ամսագիր դառնալը և տասնամեայ շրջան մտնելը:

«Լումայի» ամսագիր դառնալու թոյլտուութիւնը ուշ ստանալը, ինչպէս նաև ամսագրին անհրաժեշտ կարգադրութիւնները հարկադրեցին մեզ ամսաթերթի հրատարակութիւնն սկսել ներկայ մարտ ամսից: Այդպիսով 1905 թուին մենք տալու ենք 10 համար: Ամսաթերթ Լուման առհասարակ պիտի բաղկանայ 160 երեսից, առաւել մեծ դիրքով քան ունէր երկամսեակը, ինչպէս այդ կերևի ներկայ համարից: Սակայն պակաս 2 համարները լրացնելու նպատակով՝ մենք ամեն համարում 32 երես աւելի պիտի տանք, որով մեր բաժանորդները կը ստանան ճիշտ այնքան, որքան որ պիտի ստանային երբ հրատարակէինք 12 համար: Իսկ այս համարը Բագուի գէպքերի առիթով պարունակում է 16 երես աւելի:

1905 թուին «Լումայ» ամսագրի մի մի օրինակ նուիրել են՝

1. Մեծ տ. Նշխաբէգ Սարգսեան Միրզոյեանց՝ Վարագի ժառանգաւորաց ուսումնարանին.
2. Նոյնը՝ Վանի Կենտրոնական ուսումնարանին.
3. » Վանի Սանդխտեան օրիորդ. ուսումնարանին.
4. » Վանի Յանկոյանների եկեղեցու ուսումնարանին:
5. Ռոստովից՝ Չախլըբեան և ընկերութիւն՝ Մաստարա գիւղի հայ հասարակութեան:
6. Մեծ տ. Կատարինէ Նազիրեան՝ Շուլաւէրի հայ ուսումնարանին:
7. Սիմֆէրոպոլցի մի խումբ հայեր իրանց ծխական դպրոցին:
8. Մեծ. պ Կ. Ն. Հաքիմեանը՝ Պ. Բուրգի հայ ուսանողներին:

Որովհետև այս տարի լրանում է «Լումայի» հրատարակութեան տասն տարին, Խմբագրութիւնս տարուայ վերջին համարի հետ կտայ «Լումայի» 10 տարուայ նիւթերի մանրամասն ցուցակը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ.

- ՍԱԼԵԱՆ. ԲԺ. Արամեան.—Ձեր յօդուածը ստացանք և կտրպենք միւս անգամ:
- ՀԱԼԼԷ. Յ. Բողեան.—«Հակումներ» դրաման ստացանք. կկարդանք և կպատասխանենք: «Լուծայ» կուղարկուի Ձեզ շարունակաբար:
- ՇՈՒՇԻ. Յ. Պանարեան.—«Տխուր պատկեր» բանաստեղծութիւնը չենք կարող տպել: Միւսները կաշխատենք տպել: Շարունակեցէք:
- ԲԱԳՈՒ. Ա. Ջանեան.—«Պակարա-Քարը» կտպուի:
- ՂԱԶՈՒԻՆ. Պէրզէս.—«Դիւտ» գաւէշտը ստացանք կկարդանք և կյայտնենք Ձեզ մեր որոշումը:
- ՎԵՆՆԱ. Տ. Վ. «Ինքնակոչը» և «Ընդհատուած նախաճաշ» ստացանք. ժամանակին կտպագրենք:
- ՇՈՒՇԻ. Պ. Զ. Տուրգենևից Ձեր թարգմանած «Անտառ և տափաստան»-ը ստացել ենք: Դեռ չենք կարդացել:
- ՄՈՍԿՈՒԱ. Ղ. Ք. «Կիւրեղ եպիսկոպոս Սրապեանի յիշատակին» չի տպուի:
- ՄԱՐԲՈՒՐԳ. Մ. Պոստիկեան. Ձեր յօդուածը ստացանք և տրպագրուելու է, սակայն գրուած է շատ խառը. առհասարակ կիւրեղէինը պարզ գրել և մի երեսի վերայ: «Լուծայ» կուղարկուի Ձեզ:
- Կ. ՊՕԼԻՍ. * Ձեր առաջին թղթակցութիւնը տպագրեցինք, շարունակել կիւնդրուի:
- ՎԱՂԱՄԵԱՊԱՏ. Տ. Տիր. Կոստանեան.—Ճապոնիայի վերաբերեալ յօդուածները ստացել ենք և կտպենք հետզհետէ:
- Ն. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ. Պոպովեան.—Պրօֆ. Պ. Մանտէգացցայի «Ապագայ մարդկութիւն» երկի հայ թարգմանութիւնը ստացանք: Կկարդանք և կպատասխանենք: Շատ երկար նիւթեր դժուար է տպագրել ամսագրում. երկար շարունակութիւնները ձանձրալի են գտնում բաժանորդները, իսկ յաւելուածի համար հերթին պիտի սպասէ:
- ԹԱԻՐԻԶ. Ա. Ղ.—Մենք ձեզանից սպասում ենք Պարսկահայերի կեանքից յօդուածներ, իսկ դուք ուղարկում էք մեզ Պարսկաստանից... Ձեխովից թարգմանութիւններ:
- » Ատ. «Բարեկամ» մասին յօդուածը ուղարկեցէք, սիրով կտպենք:
- Ն. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ. Վարդան Զուրաբեան.—Ստացանք Ձեր «Մի ակնարկ Պաշտուր Արովեանի գրականական և հասարակական գործունէութեան» յօդուածը և կտպենք առաջիկայում:
- ԹԱԻՐԻԶ. Պ. Արովեան գրադարան: Հաճեցէք Ձեր բաժնէզնի 1903 թ. միացորդը և 1904 թ. ամբողջ բաժանորդագինը 10 ռ. յանձնել մեր աշխ. պ. Վ. Փափագեանցին:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լոյս տեսաւ և ի ցոյց է դրուած Կենդրոնական գրավաճառանոցում

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍՆԻՈՐԶԻ

Խղատիպ մեծադիր պատկերը (96×66 սանտ.) տպուած Լայպցիգի Էմիլ Պինկաուսչանաւոր պորժարանում 14 գոյնով:

Պատկերները ուղարկուած են և կստացուին մինչև ամսոյս վերջը: Գինն է առանց ճանապարհի ծախքի 3 ռուբլի:

Միևնոյն պատկերը, տպուած միևնոյն դիրքով **ԿՏԱԻ** վերայ, յատկապէս Հայ եկեղեցիների համար՝ կվաճառուի իւրաքանչիւր օրինակը 15 ռուբլիով: Ցանկացողները կարող են այժմէն իսկ դիմել մեզ, ուղարկելով պատկերի արժէքը:

ԳԻՒՏ Ա. ՔԱՀ. ՄՂԱՆԵԱՆՑ.

ԱՂԲԻՒՐ Պատկերազարդ ամսագիրը 1905 թ. հրատարակուելու է նույն ուղղու-
 XXVI տարի 1905 թ. թեամբ, ծրագրով և աշխատակիցների
 մասնակցութեամբ, ինչպէս անցած քսաներկու տարիները:
ԱՂԲԻՒՐԻ նպատակն է հալ մատաղ սերունդը դաստիա-
 րակել, ճշմարիտ լուսաւորութեան շուրջը նրան ցոյց տալ:
 Սէր դէպի բնութիւնը, գիտութիւնը և մերձաւորը — ահա
 թէ ինչ է ուսուցանում **ԱՂԲԻՒՐԸ** Բարի նախանձ դէպի
 վսեմն ու ազնիւը և ատելութիւն ու արհամարհանք
 դէպի չարն ու վնասակարը — ահա **ԱՂԲԻՒՐԻ** ուղղութիւ-
 նը **ԱՂԲԻՒՐԻ** ճոխ ծրագիրը հնարաւորութիւն է տալիս
 մեզ ընդարձակ ծաւալով և բազմազան ճոխ բովանդակու-
 թեամբ լոյս ընծայել մեր հանդէսը և օգտակար ու
 հետաքրքրական դարձնել այն, եթէ հայերը սոսկ տարե-
 կան **Յ** ր. իրանց բաժանորդագրութեամբ պահպանեն
ԱՂԲԻՒՐԸ: Պրէմիան ստանում են Աղբիւր-Տարագ միևնույն
 հասցէով ստացող բաժանորդները, վճարելով 10 ռ.
 (արտասահման 18 ռ. կամ 50 ֆր.): Միայն **ԱՂԲԻՒՐ**
Յ ր., արտ. **Յ** ր.: Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ
 ընդունում:

Հասցէն՝ Тифлисъ, редакция журнала АГБЮРЪ, կամ
 Tiflis, Caucase, Rédaction de la Revue ACBÜR.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Տ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՏԱՐԱՂ Գեղարուեստական, գրական, գիտա-
 կան, հասարակական, քննադատա-
 XVI տարի 1905 թ. կան պատկերազարդ շաբաթաթերթը
 1905 թ. հրատարակուելու է իր ձով և ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԾԸ-
 ՐԱԳՐՈՎ, Տարագի նպատակը, ուղղութիւնն ու ձգտումն է
 հայերի մէջ տարածել ուղիղ հայեացք դէպի ԳԵՂԵՑԻԿԸ,
 ԲԱՐԻՆ ԵՒ ՕԳՏԱԿԱՐԸ: Գեղարուեստը, գրականութիւնը,
 գիտութիւնը, դաստիարակութիւնն ու քննադատութիւնը
 կազմում են **ՏԱՐԱՂԻ** հիմքը: Երկրորդական լրագրական
 բաժանմունքները — լօգուած, թղթակցութիւն, հեռա-
 գիր, կառավարչ. կարգադրութիւն, ժամանակագրութիւն,
 կենսագրական, ճանապարհորդական նորութիւններ,
 ծրագրներ, խորհրդակցութիւն և այլն՝ **ՏԱՐԱՂԸ**
 դարձնում են անհրաժեշտ թերթ ժողովրդի բոլոր խա-
 ւերի համար: Իսկ զուարճալիք, տնային տնտեսութիւն,

կար, ձև, ձեռագործ, թատրոն, երաժշտութիւն և այլն աւելի են մտաչելի առում ՏԱՐԱԶԸ ամեն ընտանիքի համար: ՏԱՐԱԶԻ տարեկան գինը 6 ռ., արտասահման 10 ռ.: ՊՐԷՄԻԱՆ ստանում են միմիայն նրանք, որոնք բաժանորդ են Աղբիւր-Տարագին և վճարել են 10 ռ. (արտասահման 18 ռ. կամ 50 ֆր.): Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Հասցեն՝ Тифлис, редакция журнала ТАРАЗЪ, կամ Tiflis, Caucase Rédaction de la Revue TARAZ.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Տ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ 3—2

„ՆՈՐ-ԴԱՐԻ“

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ

Անակնկալ հանգամանքներ հարկադրեցին մեզ 1903 թ. դեկտեմբերի 5-ից յետոյ «ՆՈՐ-ԴԱՐ»-ի հրատարակութիւնը դադարեցնել:

Այժմ հնարաւորութիւն ունինք ծանուցանելու մեր բաժանորդներին և ընթերցող հասարակութեանը, որ «ՆՈՐ-ԴԱՐ»-ի հրատարակութիւնը, այդ ակամայ դադարից յետոյ, ՇՈՒՏՈՎ ԿԸՎԵՐՍԿՍՈՒԻ նախկին ծրագրով և ուղղութեամբ,

Եթէ իսկոյն լոյս չի տեսնում «ՆՈՐ-ԴԱՐ»-ը, դրա պատճառն այն է միայն, որ բոլոր գործը պէտք է պատրաստուի նորից: Աւելի առաջ այդ բանին ձեռնարկելու հնարաւորութիւն չունէինք:

Հիմքից խախտուած գործը վերականգնելու համար, հարկադրուած ենք արտակարգ և մեծ ծախսեր անելու: Ուստի մեծալոյս ենք, որ «ՆՈՐ-ԴԱՐ»-ի սովորական բաժանորդները և առհասարակ մեր ընթերցող հասարակութիւնը կըշտապեն բաժանորդ գրուելով խմբագրութեանս գործը թելադրելու և նրա անելիք ծախսերն ու կրած վնասները ծածկելու: Այս աշակցութիւնը սպասելու մեզ բարոյական իրաւունք է տալիս մեր քսանամեայ տաժանակիր և, կարծում ենք, ոչ-անօգուտ գործունէութիւնը հայ տպագրական խօսքի ասպարիզում: Քսան տարի շարունակ մենք կատարել ենք մեր քաղաքացիական պարտքը չըջապատուած անհնարին խոչընդոտներով և այժմ, երբ, ժամանակաւոր ակամայ դադարից յետոյ, պատրաստուում ենք շարունակելու մեր հասարա-

կական գործը, հասարակութեան պարտքն է մեզ աշակեց
լինել:

Նրանք, որոնք բաժանորդ էին գրուել անցած 1904
թուի համար, թերթը կըստանան սոյն 1905 թուին:

«ՆՈՐ-ԴԱՐ»-ի բաժանորդագիրն. տարեկան—10 ռ.,
վեց ամսուանը—6 ռ., երեք ամսուանը—3 ռ. 50 կ., մի
ամսուանը թիֆլիսում—1 ռ. Թիֆլիսից դուրս—40
ֆրանկ, կէս տարին—25 ֆրանկ:

Ապասիկ բաժանորդագրութիւն չի ընդունում ոչ ոքից:

Թիֆլիսում բաժանորդ գրուողները պէտք է շինեն
առ այժմ Զար. Գրիգորեանի գրավաճառանոցը (Ալէքս.
այգու զիմաց, «Լոնդոն» հիւրանոցի տակ), իսկ դրսից
(պոստով)՝ Тифлисъ, Михайловскій пр., 65 инж. Н.
А. Грикурову.

Խմբագրատունը հաստատուելուց յետոյ, խմբագրու-
թիւնս կըշտապէ այդ մասին ծանուցանելու: 1—1

Լոյս տեսաւ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄՆԵՆԵՆԻ
ՀԱՄԱՌՈՏ

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հայոց աշխարհաբար լեզուի

դասագիրք պետական ստորին և միջին դպրոցների համար
ԳԻՆՆ Է 40 ԿՈՊԷԿ

Դիմել՝ Тифлисъ, Чавчавадзева ул. домъ Маркарова
№ 25 — Арутюну Туманянцу

2000—4000 руб. побочного ежегодного дохода!!

Могутъ имѣть, приобретающіе машину съ ея рецеп-
тами и проч. для выдѣлки фруктовыхъ, ягодныхъ и т.
п. газированныхъ водъ лимонада, квасовъ, меду и фран-
цузскихъ игристыхъ винъ и напитковъ. Подробности
высылаеть за пять шт. 7 коп. почт. марокъ.

Фабрика ИППО и К.

Варшава, Грѣбная улица д. № 15.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

НА 1905 ГОДЪ

На дешевую, ежедневную вечернюю газету общест. жизни,
литературы, телеграммъ, справокъ и объявленій

ТЕЛЕФОНЪ

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

ВЪ Т И Ф Л И С Ъ:

(съ доставкой)

для иногородныхъ:

(съ пересылкой)

На 12, 11 и 10 мѣс. 3 р. „	На 12, 11 10 м. 3 р. 50 к.
„ 9, 8 и 7 „ 2 р. 50	„ 9, 8 7 м. 3 р. „
„ 6, 5 и 4 „ 2 р. „	„ 6, 5 4 м. 2 р. 50 к.
„ 3 мѣс. . . . 1 р. 50	„ 3 мѣс. . . . 2 р. „
„ 2 мѣс. . . . 1 р. 20	„ 2 мѣс. . . . 1 р. 50 к.
„ 1 мѣс. . . . „ 60	„ 1 мѣс. . . . „ 75 к.

(Окраины — по соглашенію)

Подписка принимается съ перваго числа мѣсяца.

ВЪ РОЗНИЧНОЙ ПРОДАЖѢ НОМЕРЪ ГАЗЕТЫ СТОИТЪ 2 КОП

Подписка принимается исключительно въ конторѣ газеты.

ТАКСА ДЛЯ ОБЪЯВЛЕНІЙ:

Строка петила на 1-й стр., или мѣсто ваним. ею. —	р. 5 к.
На остальныхъ страницахъ	— р. 3 „
Траурное на 1-й страницѣ	2 р. 50 „
„ „ 4-й страницѣ	1 р. 50 „

(Многократныя объявленія со скидкой).

Редакціонныя письма и деньги просятъ адресовать на
имя редактора Н. А. Грикурова, г. Тифлисъ Михайловскій
пр., соб. д. № 65.

Դիս ա. ֆահ. եւ Թամար Տէր-Յարոթիւնեան Ա-
ղանեանցները իրանց զաւակներով յայտնում են
ւրսագին շնորհակալութիւն այն ամեն հոգեւո-
րական եւ աշխարհական անձանց, որոնք հա-
ճեցան անձամբ, հեռագիրներով եւ նամակնե-
րով ցաւակցութիւն յայտնել իրանց անմոռանա-
լի որդի վաղաքառամ

ԿՈՐԻՒՆ ԱՂԱՆԵԱՆՅԻ

մահուան առթիւ: Առանձնապէս յայտնում են ի-
րանց երախտագիտութիւնը Վեննայի հայ զաղու-
թիւն, որոնք թէ որբացեալ պատանո Վերջին օ-
րերը ֆաղցրացրին իրանց հայրական ինքամօրով
եւ թէ պատուեցին նորա յուղարկաւորութիւնը
օտար երկրում:

ՏԵՄԵՐՈՐԻ ՏԱՐԻ Լ ՈՒՄԱՅ

Դրական, պատմական եւ հանրային

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Պատշաճաւոր իշխանութեան թոյլտուութեամբ ներկայ
1905 թուից սկսած

«ԼՈՒՄԱՅ» ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍԸ ԴԱՌՆՈՒՄ Է
ԱՄՍԱԳԻՐ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ԱՌԵԼԻ ՃՈՒՆ ԵՐԱԳՐՈՒ

1. Ինքնուրոյն եւ ռուսերէնից ու օտար լեզուներէց թարգմանուած վէպեր, պատմուածքներ եւ ոտանաւորներ: այլ եւ կենսագրութիւններ:
2. Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ պատմական վաւերագրեր եւ յօդուածներ:
3. Ճանապարհորդութիւններ եւ ժողովրդի կենցաղի նկարագիրներ:
4. Բարոյագիտական յօդուածներ:
5. Մտանախօսութիւն եւ կրիտիկա գրական երկերի:
6. Ներքին տեսութիւն:
7. Այլ եւ այլք. տեղեկութիւններ գիտութիւնից եւ արուեստից:
8. Խմբագրութեան պատասխաններ:
9. Յայտարարութիւններ:

«ԼՈՒՄԱՅ»-ին կաշխատակցին մեր հետեալ աշխատակիցները.—Օր. Նուարդ Ադանեան, Տ. Տ. Զապէլ Զիլիկարեան, Տիրուհի Կոստանեան, պ. պ. Արշակ Զիլիկարեան, Արշակ Չորանեան, Դարեգին Ենգիբարեան, Դրիգոր Վանցեան, Երուսկր Չաւազիզ, Իսահակ Յարութչեան, Իւրիշ Վիսկոյիսկի, Կարապետ Եգեան, Կարապետ Կոստանեան, Միլաս Բերբերեան, թ. Մ. Արամեան, Միխայիլ Թաւադջեան, Մկրտիչ Բարխուդարեան, Մկրտիչ Զաքարեան, Մուրացեան, Մուշկ Վ. ՄԱՐՏ, Յովհաննէս Յովհաննիսեան. Ն. Յարոյ, Նիկ. Բարամեան, Չիրվանգադի, Պատրիկ, Պետր Գոշեան, Սարգիս Մանասեան, Սեւիան Իսիրիկեան, Վրդանէս Փափագեան, Տ. Վ., Բաբերոնի, Քննասեր եւ այլն եւ այլն:

Տարեկան բաժանորդագրինն է Ռուսաստանում 8 ռուբլի, կես տարւան՝ 5 ռուբլի, իւրաքանչիւր համար՝ մի ռուբլի, իսկ Արսասանեանում 27 ժրանի:

Ուրիշ արդէն բաժանորդ են գրուել վճարելով 6 ռ., պէտք է լրացնեն ուղարկելով մնացորդ 2 ռուբլին:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունւում է Թիֆլիսում «Լումայի» խմբագրատանը Պօլիցէյսկի փողոց, 13 եւ Կենտրոնական գրափաշտանոցում. իսկ գաւառներում մեր հետեւեալ գործակալների մօտ.

Յայտարարութիւնների տուր արժէ 10 կոպէկ:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունւում:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция е-
жемѣсячнаго журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝
Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.

Խմբագիր-Հրատարակիչ ԴԻԻՏ Ա. ԴԱԶԱԿԱՆԵԱՆՑ